

ПЕТРО КОТЛЯРОВ

ФІЛІП МЕЛАНХТОН.
ФЕНІКС РЕФОРМАЦІЇ

УДК 274.5+94(430)(092)

K734

Петро Котляров.

Філіп Меланхтон. Фенікс Реформації. — К.: ДУХ І ЛІТЕРА. — 2020. — 328 с.

ISBN 978-966-378-760-2

Хто він, «тихий реформатор»? Філіп Меланхтон, вихований у гуманістичному середовищі, в перші роки Реформації сприйняв євангельське вчення Мартіна Лютера і став одним із найближчих його соратників. Участь у рейхстагах, листування із європейськими монархами, реформування церкви і школи, розробка нової теології і викладання в університеті — ось неповний перелік діяльності Меланхтона. Його життя є відповіддю на питання як поєднати непоєднуване: Реформацію та гуманізм, ідеали якого пов'язувалися із античністю, політику і глибоку побожність, науку і практику. І, більше того, як будувати суспільство, засноване на благочесті та ерудиції, в умовах війни, політичної розрухи і руйнування традицій.

Книга призначається для усіх, хто цікавиться, як можна займатися політикою і не розгубити християнські чесноти; бути відомим вченим і, одночасно, провідним теологом; мати європейську славу університетського викладача і опікуватися проблемами школи та вирішувати складні дипломатичні конфлікти.

*Видання здійснене за фінансової підтримки
Союзу Мартіна Лютера (Ерланген, Німеччина).*

*Окрема подяка єпископу Павлу Шварцу
(Німецька Євангелічно-лютеранська Церква України).*

Видавець: Костянтин Сігов

Літературне редагування

та коректура: Олена Голуб

Комп'ютерна верстка: Іоан Залевський

Дизайн обкладинки: Богдан Скубко

© Котляров П., 2020

ISBN 978-966-378-760-2

© ДУХ І ЛІТЕРА, 2020

ЗМІСТ

Передмова	5
------------------	----------

Розділ 1.

Виховати гуманіста:

наставники, друзі, супротивники	12
--	-----------

1.1. Під покровом гуманізму:

ранні роки Філіпа Меланхтона	12
------------------------------	----

1.2. Філіп Меланхтон в університетському

середовищі Гейдельберга та Тюбінгена	38
--------------------------------------	----

1.3. Віттенберзький період

та перші ідейні конфронтації	65
------------------------------	----

Розділ 2.

Studia et pietas: теорія і практика

шкільної освіти в реформаційній

та гуманістичній діяльності Філіпа Меланхтона	90
--	-----------

2.1. Німецька школа напередодні Реформації.

2.2. «Гуманістична» реформа школи Ейслебена

2.3. Школа Нюрнберга і похвала наукам:

міська громада та її роль в освітніх реформах Філіпа Меланхтона	122
--	-----

2.4. Шкільний статут Херцберга і посилення релігійних студій.	145
2.5. Співвідношення pietas та eruditio у пізніх навчальних планах Меланхтона	149

Розділ 3.

Освітня реформа університетів: традиції та новації . 157

3.1. Дискусії навколо «спадку Арістотеля» та інтелектуальні пошуки ранньої Реформації.	157
3.2. «Ліберальна ерудиція» як модель реформування університетської освіти	172
3.3. Природничі науки в теології та практиці Філіпа Меланхтона	188
3.4. Практичні потреби університетів епохи Реформації та шляхи їх вирішення.	217

Розділ 4.

Філіп Меланхтон як публічний

інтелектуал: політика і образи 233

4.1. Про право на збройний опір і повстання.	233
4.2. Регенсбурзький диспут.	263
4.3. Гуманіст і реформатор у міжнародній політиці	282
4.4. Філіп Меланхтон і «Республіка вчених».	303
4.5. Гуманіст чи реформатор: Філіп Меланхтон у візуальних джерелах	316

Післямова 325

ПЕРЕДМОВА

Ця книжка — розповідь про незвичайну людину — Філіпа Меланхтона (1497–1560), гуманіста і реформатора, найближчого соратника та помічника Мартіна Лютера. Він, знаходячись у тіні Лютера, зазвичай видається тим, кого в історіографії називають діячем «другого плану». Та чи справедливе це визначення?

Філіп Меланхтон жив у добу грандіозних перетворень. Французький історик Жан Делюмо, характеризуючи епоху, сказав, що динамізм західного світу у цю добу приводить історика в сум'яття.

Португалія та Іспанія відкривали нові шляхи та континенти: їхні флотилії з'явилися на заході і сході земної кулі. Італія продовжувала дивувати новими шедеврами, а паломники, які приходили до Риму, були спантеличені масштабами грандіозного будівництва собору Св. Петра.

Королівська влада Франції, ледь відійшовши від руйнівної Столітньої війни, розв'язала новий конфлікт — Італійські війни, в який були втягнені майже всі європейські країни.

Завершення війни Троянд в Англії сприяло початку її економічного підйому, стимулювало розвиток капіталістичних відносин. Але перші паростки капіталізму принесли з собою і соціальні конфлікти.

Активно розвивалися і невеликі за розмірами Нідерланди. Мистецтво, ідейні рухи та економіка виявилися не єдиною її візитівкою. Визвольні змагання нідерландців за свободу від Іспанії поклали початок довгій і виснажливій війні, що розтяглася на десятки років і завершилася створенням держави нового типу.

У Німеччині, здавалось, було спокійно. Але і там назрівали зміни. У першій третині XV ст. через південно-німецькі міста з Італії починає проникати гуманізм. Натомість із Нідерландів, розташованих на північному заході, поширюється духовно-релігійний рух «братів спільного життя». Як і середньовічні містики, брати проповідували ідею «наслідування Христа», прагнули вести благочестиве життя, активно підтримували школи та книгодрукування, критикували духовенство за моральний занепад.

Специфічний культурний клімат Німеччини, що органічно поєднав ідеї італійського гуманізму та релігійно-просвітницького руху «нового благочестя» («*devotio moderna*»), уможливив формування особливого типу гуманізму, який пізніше отримає назву «північного», або «християнського». Представники цієї культурної течії, як і італійці, вивчали давні мови. Проте грека і латина їх цікавила не лише для того, щоб читати античну греко-римську літературу, але і з метою спрямувати свої зусилля до ранніх патристичних праць та Біблії — до філологічної критики джерел.

Філіп Меланхтон із дитячих років через родинне коло був тісно пов'язаним із німецьким гуманізмом. Він народився на півдні Німеччини — саме там, де виникли перші осередки гуманізму. У школі та університеті мав можливість навчатися у відомих гуманістів. Швидко опанував латину та грецьку. Ще зовсім молодим він показав настільки вражаючі успіхи на гуманістичній ниві, що знаменитий Еразм Роттердамський

не зміг утриматися від похвали за «чистоту і вишуканість мови», за унікальну пам'ять, «всебічну начитаність» та з пафосом підсумував, що молодий колега має «королівські дарування». Пройде всього кілька років, Меланхтон переїде на північний схід Німеччини, до Віттенбергу, де не лише потрапить у вир релігійної боротьби, але й стане провідним теологом Реформації. І про нього вже напише інший відомий діяч — Мартін Лютер, що твори Меланхтона «гідні увійти у зібрання Святого Письма».

Внесок Філіпа Меланхтона в історію Реформації вражаючий. Він систематизував нові релігійні доктрини, представляв лютеранську теологію на імперських рейхстагах, створював власні богословські трактати, писав коментарі на більшість біблійних книг, особисто займався перевіркою парафій, контролював релігійне життя нових громад, створював настанови для візитаторів.

Однак занурення у релігійні проблеми не нівелювало гуманістичний компонент сутності Меланхтона. Навпаки, гуманістичний світогляд та гуманістичні підходи можна простежити у багатьох сферах його діяльності. Чи то йдеться про реформування початкової, середньої та вищої освіти, створення навчальних шкільних планів, університетських статутів, написаних ним підручників із філологічних дисциплін, риторики, математики, географії, астрономії, історії; чи його участь у рейхстагах, або ж у якості посередника при розгляді селянських вимог — скрізь проглядається Меланхтон-гуманіст.

Багатоаспектна діяльність Філіпа Меланхтона ще зі XVI ст. поставила важливе питання: ким був Меланхтон — гуманістом чи реформатором? Навколо цієї проблеми зламано немало списів. Сучасні наукові роботи нерідко представляють Меланхтона як вченого-гуманіста, який лише завдяки

впливу Мартіна Лютера був змушений стати реформатором. В інших дослідженнях Меланхтон зображується як реформатор-теолог, який частково або повністю відмовився від гуманізму. Загалом же спроби помістити його на одну зі сторін не увінчувалися успіхом.

Іншою проблемою є те, що дослідники, намагаючись переконати, що Меланхтон залишився все ж гуманістом, розглядають його життя крізь призму науково-освітньої діяльності та рідко торкаються політичних практик. Ті ж, хто стоять на позиціях, що Меланхтон це — теолог і реформатор, аналізують постать мислителя на основі його реформаційної діяльності.

Та й загалом не так багато робіт присвячено Меланхтону у порівнянні з іншими діячами Реформації. Адже у роботах з історії Реформації йдеться здебільшого про тих, кого у новій історичній науці прийнято називати особистостями «першого плану»: Мартіна Лютера, Томаса Мюнцера, Жана Кальвіна — діячів, які увійшли в історію як яскраві харизматичні особистості і революціонери, які знаходилися на вістрі суспільної уваги в добу Реформації й продовжують перебувати у фокусі досліджень. Натомість, особі Філіпа Меланхтона, який волів займатися академічною роботою, теологією і проблемами освіти, приділено значно менше уваги. Цілком влучно зазначив німецький дослідник Г. Штемпель: «... тиха педагогічна робота і створення шкіл — не ті заняття, що можуть привести до великої популярності».

Ще складнішою є ситуація у вітчизняній історіографії. Для українських дослідників і загалом суспільства Меланхтон також є малознаною особистістю. Реформатор залишається «у тіні», бо його досвід культурно-релігійної і політичної діяльності вважається неактуальним, а основні його твори, це не ті наративи, які можуть зацікавити сучасного читача.

Однак це суттєво збіднює наше знання щодо тих грандіозних перетворень, які відбувалися на зламі XV–XVI століть. Адже у практиках нашого героя «другого плану», ніби у фокусі, можна прослідкувати усі ті видатні події, що відбувалися або виникали в цю епоху і до яких він був різною мірою причетний. Наукові відкриття, гуманізм, політичні події, Реформація, зміни релігійної мапи Європи, зміни в картині світу, створення нової освіти, виникнення мас-медіа, навіть, дивна річ, особливості мистецтва Відродження, можна досліджувати в контексті діяльності Меланхтона.

У представленій роботі, здійсненій у межах популярної сьогодні *персональної історії*, акцентується увага на питанні різноманітних практик Меланхтона, що дає змогу повніше і глибше оцінити його особистість та багатогранну діяльність. Звернемо особливу увагу на його оточення — найближчих друзів, вчителів, наставників, родичів. Адже кожен із цих людей залишив свій слід в біографії Меланхтона. Хтось здійснив свій вплив на формування його наукового світогляду чи релігійних переконань; хтось — на прийняття важливих рішень; а дехто у складній ситуації допоміг зберегти присутність духу. Розглядаючи кола його спілкування зосередимось також на аналізі світогляду та внутрішнього світу Меланхтона, шуканнях його духу і розуму, проблемах ідентичності та вибору, реформаційних та гуманістичних практиках.

Перед автором стояло ще одне вельми важливе завдання. Досліджуючи різноманітні документи, що вийшли з-під пера Меланхтона у різні роки діяльності, можна відмітити, що гуманіст і реформатор неодноразово акцентує увагу своїх слухачів і читачів на кількох важливих для нього поняттях: *pietas et eruditio* (побожність і ерудиція) та *veritas* (істина, правда, чесність). Ці поняття і принципи виявилися імперативними у діяльності Меланхтона.

Автор свідомо не акцентував увагу на «важливих» запитаннях на кшталт: то ким же він був, ортодоксальним лютеранином, криптокальвіністом, адептом Цвінглі? Де у його теології закінчувалися ідеї Лютера й розпочиналися ідеї Кальвіна, Цвінглі, католиків, можливо, анабаптистів? Автор, перш за все, виходив із системи цінностей свого героя, для якого *pietas*, *eruditio* та *veritas* були вищими від будь яких вишог конфесійно-політичного характеру, а найсуворіша догма з під-пера Меланхтона отримувала таке теологічне обґрунтування і забарвлення, що нівелювала жорстко-караючий образ Бога, враховувала людську сутність і давала надію грішнику. Саме такий підхід ми будемо бачити, наприклад, у трактуванні складного питання про свободу волі людини.

Принципи *pietas et eruditio* лягли і в основу реформи школи та започаткували педагогіку нового часу. Невипадково вдячні громадяни ще за життя Меланхтона надали йому почесний титул — Вчитель Німеччини. Його педагогіка випереджувала свій час, а підручники пережили кілька століть — ними користувалися у навчальних закладах Німеччини до XVIII ст.

Тому ми свідомо не ставимо перед собою завдання відповісти на, здається, таке важливе і завжди актуальне питання: ким був Меланхтон — гуманістом чи реформатором? На нашу думку, не варто обмежувати його багатогранну діяльність лише однією роллю: людина завжди відчуває себе багатшою, ніж будь-яка форма ідентичності. Тому немає підстав штучно відмежовувати Філіпа Меланхтона від гуманізму, у якому він зростав, виховувався і формувався як вчений, навіть коли він сприйняв Реформацію. Унікальність цієї особистості саме у її двоїстості. У тому, як він поєднував у собі гуманіста і реформатора в умовах зовнішнього тиску та ідейно розколотого суспільства.

Передмова

Саме тому на сторінках цієї книжки називатимемо Філіпа Меланхтона гуманістом навіть після того, як він став соратником Лютера і реформатором. Для того, щоб конкретизувати ці два образи, не будемо обмежуватися лише гуманістичними та релігійними практиками, але й проаналізуємо достатньо широкий спектр суспільно-політичної і дипломатичної діяльності Меланхтона.

У цій роботі автор, на прохання видавництва, прибрав більшість посилань на історіографію, залишивши лише найважливіші.

Розділ 1.

ВИХОВАТИ ГУМАНІСТА: НАСТАВНИКИ, ДРУЗІ, СУПРОТИВНИКИ

1.1. Під покровом гуманізму: ранні роки Філіпа Меланхтона

Філіп Меланхтон (справжнє прізвище Шварцерд¹) народився 16 лютого 1497 р. в невеличкому торгово-ремісничому містечку Бреттен у родині Георга та Барбари Шварцердів. Його дитячі роки пройшли в будинку дідуся по материнській лінії Йоганна Ройтера (пом. в 1508 р.), представника міської верхівки, купця і бургомістра, який, вірогідно, був пов'язаний тісними родинними зв'язками зі знаменитим німецьким гуманістом Йоганном Рейхліном (1455–1522).

Ройтери належали до заможної купецької родини. Їхні вози, навантажені вином, зерном, а особливо хустками та шкірою, з року в рік снували між Бреттеном і Франкфуртом, оскільки це була територія активного розвитку скотарства та льонарства. Вірогідно, що дідусь Меланхтона Йоганн Ройтер користувався особливою прихильністю з боку курфюрста Філіпа, оскільки той упродовж тривалого часу протегував Ройтеру в отриманні посади бреттенського старости. Прихильність курфюрста не була випадковою, «сім'я Ройтерів

¹ Філіп Шварцерд отримав прізвище Меланхтон у 1509 р. Про це буде далі.

належала до зразкового подружжя», що відзначалося громадянськими чеснотами та побожністю. Із трьох синів Ройтерів двоє стали священнослужителями. Про одного з них збереглася навіть згадка на могильній плиті, виявленій біля монастирської церкви. А четверта дитина, дочка Барбара, стала матір'ю Філіпа Меланхтона.

Батько Філіпа — Георг Шварцерд був родом із Гейдельберга і перебував на службі у курфюрста Філіпа Шляхетного (Edelmütige)². Служба князю стала ніби сімейною традицією, адже кілька поколінь Шварцердів також належали до князівських слуг.

Замолоду опанувавши складне мистецтво виготовлення рицарських обладунків, досконало володіючи ливарною та ковальською справою, а також необхідними технічними знаннями свого часу, Георг Шварцерд у якості зброяря і керівника арсеналу (Vorstehrer der fürstlichen Waffenkammer) був також покликаний до двору курфюрста Філіпа. Шварцерд, зважаючи на список його замовників, відповідальну посаду обіймав цілком заслужено. Адже серед них знаходимо короля Польщі, герцога Ульріха Вюртемберзького, герцога Ганса Фрідріха, курфюрста Саксонії, Баденського макграфа Крістофа і багато інших відомих імен того часу. Найзначнішим було замовлення на виготовлення військових обладунків від імператора Максиміліана.

Георг Шварцерд — вельми вправний зброяр і воїн, користувався неабиякою пошаною курфюрста Філіпа. Той навіть допоміг йому висватати гідну наречену із шанованої сім'ї — Барбару Ройтер. Не випадково, що свого первістка і нашого героя подружжя Шварцердів назвало на честь князя і патрона Філіпом.

² Філіп Щирий (Aufrichtige), також Філіп Шляхетний (Edelmütige) (1448–1508). Походив із династії Віттельсбахів. Був пфальцграфом, а з 1475 по 1508 р.р. курфюрстом Пфальцу.

Георг Шварцерд, через свою службу князівського майстра-зброяра, нерідко був змушений надовго покидати домівку, і тому не завжди міг приділяти достатньо уваги сім'ї. Практично усю турботу щодо освіти дітей та виховання взяли на себе Ройтери, у будинку яких тривалий час проживала родина Шварцердів. Після Філіпа там народилося ще чотири дитини — син Георг і три доньки — Анна, Маргарета та Барбара.

Матеріальних проблем діти не мали. Однак назвати повністю безтурботним життя Філіпа не можна. В 1504 році розгорілася міжусобна війна. Бреттен на цілих два тижні потрапив в облогу до герцога Ульріха Вюртемберзького. Філіпу на все життя закарбувалися дитячі спогади про обстріли і жертви, які він міг бачити на власні очі. У тому ж році сталася ще одна жахлива подія. Його батько, Георг Шварцерд, який саме в цей час був у черговому поході й боровся проти гессенців, отримав важке інфекційне захворювання, від якого впродовж чотирьох років поволі згасав, і в 1508 р. помер. Загалом 1508 рік приніс складні випробовування родині Шварцердів і, у тому числі, малому Філіпу, оскільки у жовтні помер не лише його батько Георг, але й дід Йоганн Ройтер. У дитячих спогадах Філіпа батько залишився як людина страждаюча і релігійна, побожність якої набула під час хвороби форми аскетизму. Через багато років Меланхтон писав: «Я згадую, що батько перед своєю смертю особливо відчував страх Божий, і трохи мені прищеплював відчуття всемогутності Божої». Як зазначає німецький дослідник М. Юнг, на цих словах багато дослідників вибудовували тезу про особливу побожність Георга Шварцерда і про те, що побожний батько прищепив сину особливий релігійний світогляд. Не будемо заперечувати повністю цю думку — лише зазначимо, що наділення рисами особливої побожності батьків святого було усталеною

традицією середньовічної агіографічної літератури. Проте зазначимо, що крім батька, в родинному колі малого Філіпа були й інші, хто могли б вплинути на формування його релігійного світогляду.

Отже, після смерті Георга Шварцерда Філіп та його брат Георг залишили Бреттен. Їх віддали у школу невеликого містечка Пфорцхайм, де в той час розміщувалася головна резиденція маркграфської династії Бадену. Щодо подальшої долі матері, яка залишилася у Бреттені, то швидко з'ясувалося, що господарський тягар виявився надто непосильним для молодої вдови. Тому десь у 1509 чи 1510 році вона вийшла заміж за містянина Хрістофа Колба. Проте і він незабаром помер. У 1520/21 рр. Барбара Шварцерд утретє вийшла заміж. Чергове заміжжя і нові турботи дещо віддалили від матері старшого сина. Щоправда пізніше Меланхтон, виправдовуючи матір, говорив, що її життя було складне і сповнене турбот. І вона була змушена поєднувати багато обов'язків: бути дружиною для чоловіка, матір'ю своїм дітям і господинею дому.

Загалом же стосунки Меланхтона з матір'ю були непрості. Непорозуміння посилилося після одруження Філіпа. Барбара Шварцерд, як й інші матері в душі консерватизму пізнього середньовіччя, намагалася сама вибрати сину дружину, і можливо, навіть підбрала відповідну кандидатуру. Тому була прикро вражена, коли Філіп, без її відома, одружився у 1520 р.³ із жителькою Віттенбергу Катаріною Крапп, дочкою місцевого бургомістра⁴. Особливо засмутило матір те, як згадував Меланхтон, що вона хотіла бачити своєю невісткою

³ Весілля відбулося 27 листопада 1520 р. Нареченим на той час виповнилося по 23 роки. Меланхтон, щоправда, не бажав одружуватися, оскільки вирішив присвятити своє життя науці. Однак, не без напоягання Мартіна Лютера, одруження відбулося.

⁴ Тестем Меланхтона був бургомістр Ієронім Крапп.

лише жительку Бреттену: «Я добре бачу невдоволення моєї хорошої матері через те, що я не вибрав жодної персони з мого рідного Бреттену, і що я надав перевагу моїй Катаріні. Мені надзвичайно прикро, що вона через мене відчуває біль. Проте можу заприсягтися, що я не знав її намірів. Незадоволення моїм одруженням явно видно з її листа, але вона мене все ж любить. Бог подарує мені можливість повернути її дружбу». Непорозуміння, як видно, бентежило Меланхтона. Примирення відбулося лише у 1524 р., коли Меланхтон прибув погостювати до Бреттену. Можливо, Меланхтон бачився з матір'ю також у 1529 р., незадовго перед її смертю, коли перебував у Шпеєрі. Мати вже тяжко хворіла і того ж року померла на 53 році свого життя.

Загалом свідчень про стосунки реформатора з матір'ю, як і про його ранні роки, збереглося не так багато. Тим ціннішими є окремі згадки про шанобливе ставлення Філіпа до матері та про те, що саме він пам'ятав про неї і які материнські настанови найглибше запали в душу. Наприклад, вже зрілий Меланхтон нерідко цитував студентам почуті від матері прислів'я, які своїм змістом спонукали до чеснот: «Хто більше проїдає, ніж плуг може прогодувати, той швидко зіпсується і, можливо, загине на шибениці». Або: «Милостиня не зробить тебе бідним, ходіння до церкви не зробить тебе млявим, беззаконні дії не принесуть процвітання».

Непрості стосунки з матір'ю, смерть батька, свідком якої став 11-річний юнак, сформували неоднозначне ставлення до батьківщини, яка навіть через роки викликала сумні спогади і рефлексії. Коли ми вже торкнулися проблеми «батьківщини», то варто сказати кілька слів про те, що вкладалося Меланхтоном у це поняття. Зауважимо, що проблема сприйняття і розуміння батьківщини є до сьогодні актуальною темою у гуманістичному дискурсі.

Відомо, що Еразм Роттердамський хоч і називав себе «громадянином світу», проте у цьому визначенні не завжди був послідовним й «... оголошував себе то громадянином Роттердаму, то галло-германцем, то космополітом». Стефан Цвейг з цього приводу зауважив, що хоч у видатного гуманіста і було захоплення якоюсь країною, наприклад Англією, проте він не став англієм: «... ніде мені ще не було так добре, — писав Еразм. — Тут приємний здоровий клімат, культура і вченість позбавлена педантизму, бездоганна класична освіченість, як латинська, так і грецька; словом, я майже не прагну до Італії, хоча там є речі, які б слід побачити. Коли я слухаю мого друга Колета, то мені здається, ніби я чую самого Платона». І далі Цвейг пояснює: «При всій любові до цієї країни він не стає англієм. ... Любов його завжди там, де панують знання і культура, освіта та книга. Не країни, річки і моря становлять для нього космос, не стани і раси. Він знає тепер лише два стани: вища аристократія духу і нижча — варварство. Де царює книга і слово, «eloquentia et eruditio» («красномовство і вченість»), — там віднині його батьківщина».

Показово, що «аристократію духу», серед яких панує «красномовство і вченість», він розглядав винятково крізь призму «якості латини», що справедливо викликає нарікання у сучасних дослідників, які звинувачують Еразма у снобістській суб'єктивності. Бо Еразм сучасну йому «eloquentia et eruditio» «співвідносив зі стилістикою Цицерона». Це так само привело до ситуації, коли Еразм не удостоїв своєю увагою значну кількість «фігур першого плану» італійського Гуманізму і Ренесансу. Специфічні критерії ідентифікації, у певному сенсі, надавали Еразму свободу відчувати себе скрізь гостем, відвідувачем, приходоьком, не виокремлювати жодної країни у ролі батьківщини і жодній не надавати переваги. Упродовж життя він проживав у Нідерландах, Франції, Англії, Німеч-

чині та Швейцарії. «Я хочу бути громадянином світу, який належить усім, або, радше, мандрівником усюди», писав він Ульріху Цвінглі у Швейцарію. Не відзначилися конкретикою і пізні роки, коли гуманіст свідчив: «Я не можу заперечувати, що я голландець, але чи батав я, це складно стверджувати, радше моя батьківщина належить до Галлії». Хоча, можливо, у 20-х рр. XVI ст., будучи вже літньою людиною, його уявлення зазнали певної трансформації, стали більш сентиментальними і Еразм все ж виокремив Німеччину серед низки країн, у яких він проживав: «Моя Германія, яку я, на жаль і на мій сором, так запізно пізнав», — записав він із сумом.

Цей невеличкий відступ у біографію Еразма пов'язаний з тим, що значна частина гуманістичних уявлень Меланхтона формувалися саме під його впливом. Щоправда, батьківщина Меланхтона не має універсальних розмірів, як у Еразма, але водночас її межі теж нечітко окреслені. Меланхтон не в усьому наслідує Еразму. Наприклад, він говорить, що «це помилка, коли батьківщину люблять менше, ніж інші землі». Меланхтон також не сумнівається, яка країна є йому найближчою. Подібних Еразму вагань ми не знаходимо і в документах. Можливо, це значним чином пояснюється тим, що життя і діяльність Меланхтона були пов'язані з Німеччиною. Для реформатора батьківщина — це історичний район германського світу, що мав античні витоки. Він не називає в ролі батьківщини окремі міста — Пфальц, Баден чи Вюртемберг, де пройшло його дитинство. Натомість у листі, датованим 1518 р., називає себе швабом: «Philipp Melanchthon brettanus Suevus...» («бреттенський шваб»).

Географічні межі території меланхтонівської Швабії були набагато ширші, ніж нинішній південно-західний Баден-Вюртемберг. Такий висновок можна зробити з його відомої промови «Похвала Швабії» (*Encomion Sueviae*), виголошеної

у 1538 р.⁵ У ній він зазначає: «Між Рейном, Альпами, Лехом (Lech) і Майном лежить до нашого часу область Швабії». Меланхтон, вочевидь, мав на увазі давнє племінне герцогство Швабію (X–XII ст.), до якого зарахував також лівобережжя Рейну — нижньо-ельзаські землі. До цієї «великої Швабії» Меланхтон включив також Шпеер, Хагенау і Страсбург. Поняття «*patria*» — вітчизна, батьківщина — Меланхтон часто застосовує до південно-німецьких земель, які він, знову ж таки, вважав Швабією. Разом з тим, у згадуваній промові «*Encomion Sueviae*» Меланхтон хоч і називає себе швабом, однак Бреттен (місто, де він народився) до території Швабії не зараховує.

Загалом же серед усіх міст, де перебував у той чи інший час Меланхтон, найбільше він виокремлював Пфорцхайм. Як свідчать джерела, любов Меланхтона до Пфорцхайму значною мірою завдячує гуманістичному рейхлінівському уявленню про цінність міста як певної суспільно-економічної структури, що забезпечує гармонійний розвиток індивідуума. У промові 1552 р., присвяченій Йоганну Рейхліну, Меланхтон дає зрозуміти, що його захоплення містом пов'язувалося не зі суб'єктивними спогадами дитинства — звичною ідеалізацією місця свого зростання, але з тим, що складало гуманістичну систему цінностей: інститутами міського управління, коріння яких ховалося в римській давнині, та латинською школою, у якій він навчався. Меланхтон не приховує, що любов до міста, рання цікавість до історії Пфорцхайму, його греко-римських витоків була пов'язана з твором Й. Рейхліна «*De verbo mirifico*» («Від слова чудодійного»), у якому гуманіст зобразив диспут між язичницьким та іудейським філософом. Показово, що уявний диспут Рейхлін помістив біля стін Пфорцхайму. Увесь твір був пронизаний ідеєю про

⁵ CR. Vol. XI. — S.S. 374–383.

видатне культурне значення батьківщини, її зв'язки з античною греко-римською історією.

У публічних лекціях Меланхтона буквально відчувається гордість за своє бюргерське походження і міську культуру, на що звернув увагу В. Маурер, підкресливши, що Меланхтон пишався своєю приналежністю до міщан і неодноразово зосереджував увагу своїх студентів на привілейованому статусі міського жителя, на їх значних соціальних перевагах перед селянами.

У промові, виголошеній перед великодніми канікулами 1524 р., гуманіст захоплено звертає увагу студентів на характерні риси міського життя, на красу і багатство окультуреної природи, мудру фортифікацію й естетику міста: «Я невдовзі побачу поля, якими буду блукати, пройдуся по садах, прогуляюся до річки. При тому відчую мовчазне багатство природи, старання моїх баварських співгромадян; мене зачаровує їхня доладність, влаштованість полів, турботливі укріплення і вишукано прикрашені міста».

Отже, Філіп Меланхтон у своїх уявленнях про батьківщину загалом не відходив від традицій північного гуманізму. Але була і суттєва відмінність. Його ідентичність, сформована у рейхлінівському культурному просторі, не сприйняла лінгвістичного снобізму Еразма Роттердамського, для якого будь-яка земля була батьківщиною, якщо там спілкуються цицеронівською вишуканою латиною. Кордони батьківщини Меланхтона розмиті, проте вони не виходять за межі Німеччини. Піднесений, панегіричний стиль, яким Меланхтон користується для опису батьківщини у більшості промов і трактатів, пов'язаний із її античним корінням, зв'язком із греко-римським світом, а також раціональним функціонуванням міського життя у всіх його виявах. Греко-римська античність у поєднанні з міською культурою становили значну частину ідентичності майбутнього гуманіста-реформатора.

Перше знайомство Філіпа Шварцерда з гуманізмом відбулося в досить ранньому віці, у Бреттені, коли він разом із рідним братом Георгом проживав у будинку діда по материнській лінії Йоганна Ройтера. Переймаючись долею онуків і піклуючись про ґрунтовне виховання племінників, Йоганн Ройтер запросив для них домашнього вчителя вже відомого на той час гуманіста і майбутнього проповідника Пфорцхайму Йоганна Унгера. Йоганн Унгер, людина близька до гуманістичного кола Йоганна Рейхліна, за короткий термін не лише дав юнакові ґрунтовні знання латини, але й прищепив любов до вивчення мов, у тому числі й грецької.

Як свідчать джерела, говорячи про свого першого вчителя, Меланхтон насамперед відзначав дві основні якості викладача, що стануть «китами» у його власній гуманістично-педагогічній і реформаційній діяльності: «прекрасний фахівець граматики» і «проповідник, який багато вистраждав за свої переконання»⁶.

Висока фахова підготовка і побожність викладача доповнювалася ще однією якістю — вимогливістю. Щоправда, остання виглядає дещо суворою. Наприклад, Меланхтон зазначає, що головною вимогою Унгера до учнів було вивчення та складання правильних граматичних конструкцій. У ролі підручних навчальних матеріалів використовували творчість Вергілія та сучасного поета Баптісти Мантуана. Звернення до Вергілія не було дивиною ще в середні віки і тим паче в освічених гуманістичних колах. Цікавим є інше. Гуманіст звертає увагу на те, що заняття були достатньо інтенсивними, навантаженими так, що Філіпу доводилося здійснювати граматичний аналіз від 20 до 30 віршів⁷. Вочевидь, це наван-

⁶ CR. Vol. XXV. — S. 448.

⁷ Очевидно, що таку кількість учень повинен був розібрати протягом уроку.

таження було дійсно великим і, судячи із тексту, не завжди малому Філіпу все давалося із легкістю. Не раз він був покараний, і, якщо вірити тексту, учитель карав фізично — бив хлопця (*dabat plagas mihi*). Усе це ніби дуже схоже на шкільне навчання Мартіна Лютера, який називав пізніше вчителів «паскудниками» (*«abgeschmackte Schulmeister»*), «жорстокими, як кати», які без причин могли за вранішні заняття п'ятнадцять разів піддати Лютера-школяра шмаганню різками.

Жорстокість у поводженні з учнями була закономірною для середньовічної школи. Королевою школи була ферула (лінійка). Коли ми бачимо на середньовічних мініатюрах людину із піднятою різкою або лінійкою, то ми не помилились — це шкільний вчитель. Владу ферули на своїх руках і спинах відчували усі учні. За нею навіть закріпився стійкий красномовний фразеологізм — «жити під палицею» (*«sub virga degere»*).

Меланхтон, звісно, був далекий від самої думки нагороджувати своїх учителів подібними до Лютера епітетами, або навіть пов'язувати суворість Унгера із безпричинною жорстокістю. Зі слів Меланхтона, скоріше можна зрозуміти, що вчительські стусани навіть не сприймалися суворими, навпаки, покарання здавалося учневі помірним і корисним. Пізніше наш герой писав: «Він [*Унгер — П.К.*] був пречудовою людиною, він любив мене як сина, а я його — як батька. Я сподіваюсь, що ми скоро зустрінемося у житті вічному. Я любив його всупереч суворості, яка все ж не була суворістю, а батьківським покаранням, що націлювало мене на ґрунтовність»⁸. У поєднанні із добрим ставленням до учня, яке Меланхтон називає батьківською любов'ю, суворість, на думку Меланхтона, необхідний інструмент у прищепленні старанності та ґрунтовності. На факті суворості в педаго-

⁸ CR. Vol. XXV. — S. 449.

гічний практиці, яка, проте, не ставала перешкодою для отримання знань, наголошує і Х. Шайбле, пояснюючи, що успішність педагогіки Йоганна Унгера полягала в тому, що він надавав глибокі знання латинської мови у суворості (Streng) та любові⁹. Таким чином, можна зафіксувати сприйняту від Унгера Меланхтоном важливу педагогічну рису: постановка складного завдання й одночасний вимогливий контроль, що «привчає учня до ґрунтовності».

Навчання Меланхтона під керівництвом Йоганна Унгера закінчилося зі смертю батька в 1508 р. Тоді Філіпа перевезли до Пфорцхайму, де проживала рідня Філіпа — Елізабет Ройтер, яка взяла Філіпа під свою опіку. Власне, з цього моменту можна говорити про цілеспрямоване гуманістичне виховання під впливом Йоганна Рейхліна.

У будинку Елізабет Ройтер разом із Філіпом виховувався також його рідний брат Георг і двоюрідний брат Ганс Ройтер. Усі троє відвідували латинську школу Пфорцхайму, яка на той час під керівництвом відомого гуманіста Георга Сімлера (1477–1536) стала однією з найкращих латинських шкіл Німеччини і переживала свою «золоту декаду».

Пфорцхайм займає особливе місце в житті Меланхтона. У цей період, окрім інтенсивного навчання, юнак набуває першого досвіду соціалізації поза межами родинного кола, яке органічно доповнилося шкільним колом спілкування. Спільним для них був гуманізм і прямий або опосередкований вплив Йоганна Рейхліна. Дослідити, наскільки навчання в юнацькі роки вплинуло на професійне становлення Меланхтона, можна за допомогою аналізу міжособистісних зв'язків та так званого «освітнього середовища», у якому перебував юний Філіп.

⁹ Scheible H. Aufsätze zu Melanchthon / H. Scheible. — Tübingen: Mohr Siebeck, 2010 — S. 30.

Перебування Меланхтона у Пфорцхаймі виявилось недовгим. Усього лише один рік — із жовтня 1508 р. по жовтень 1509 р. Проте за інтенсивністю навчання, формуванням важливих педагогічних навичок і уявлень та розширенням власного комунікативного простору цей рік виявився насиченим. Як зазначає У. Кьопф, новації, які поширювалися з Італії наприкінці XV — початку XVI ст. у царині шкільної й університетської освіти, адаптувалися Меланхтоном вже під час навчання у Пфорцхаймі. Усе це стало можливим завдяки піклувальникам школи, які турбувалися, щоб нові ідеї і розробки знаходили втілення у шкільних програмах¹⁰.

У пфорцхаймський період відбувається й інша знакова подія — це близьке знайомство ще юного Філіпа Шварцерда зі своїм видатним родичем, тоді вже добре відомим німецьким гуманістом Йоганном Рейхліном. Рейхлін доводився рідним братом Елізабет Ройтер, у будинку якої проживав Меланхтон. Гуманіст, щоправда, на той час уже не жив постійно у Пфорцхаймі, оскільки з 1498 р. перебував на службі у вюртемберзького герцога Ульріха. Тому Рейхлін був змушений значну частину часу проводити по місцю служби у Штутгарті. Однак під час нетривалих приїздів і через листування відомий гуманіст усіляко виявляв свою турботу й усебічно сприяв освітньому процесу талановитого племінника. Наполегливість і, головне, успіхи родича надзвичайно втішали Йоганна Рейхліна, який під час чергових відвідин Пфорцхайму подарував Філіпу грецьку граматику, прикрашену власним гербом і посвятою: «Hanc Grammaticam graecam dono dedit Joannes Reuchlin phorcensis LL Doctor Philippo Melanchthoni

¹⁰ Köpf U. Martin Luthers Beitrag zur Universitätsreform / U. Köpf // Lutherjahrbuch 80. Jahrgang 2013: Organ der internationalen Lutherforschung. Lutherjahrbuch, Bd. 80. — Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2013. — S. 32.

Bretthemensi Anno Domini MDIX (millesimo quingentesimo nono) idibus Martiis» («Цю грецьку граматику Йоганн Рейхлін із Пфорцхайму, доктор права, подарував Філіпу Меланхтону із Бреттена, 15 березня 1509 р. від Різдва Христового»). Цей подарунок Філіп отримав 15 березня 1509 року разом із новим ім'ям. За традицією гуманістів, Рейхлін змінив прізвище племінника «Шварцерд» на грекомовне — Меланхтон. Вітаючи Філіпа, Рейхлін сказав: «Твоє прізвище Шварцерд (*Schwarzerd* — *нім. чорна земля* — П. К.), ти грек, грецькою має звучати і твоє ім'я, і я називаю тебе Меланхтоном, що є більше, ніж чорна земля»¹¹. Надання нового грекомовного прізвища Філіпу стало неабияким подарунком для Філіпа, адже цей жест свідчив про визнання його заслуг у гуманістичному колі, в науці, а також вважалося певним символічним посвяченням в елітарне товариство гуманістів-вчених.

Активна участь Рейхліна у становленні наукового і релігійного світогляду Меланхтона підтверджується цікавим висловлюванням видатного гуманіста в одному з листів до Меланхтона, коли останній збирався від'їжджати до Віттенбергу в 1518 р. й відчував зрозумілі сумніви щодо доцільності цього кроку. Рейхлін, звертаючись до племінника і переконуючи його не боятися невідомої подорожі, не без пафосу зауважив, що Меланхтон то є «моє творіння (мій труд), моя втіха» (*meum opus et meum consolatium*)¹². Слова

¹¹ Меланхтон в перекладі з грецької — «чорна земля» (*melanos chthonos*). Див про перейменування Меланхтона: CR. Vol. I. — S. 145; CR. Vol. X. — S. 259.; Maurer W. Der junge... Bd. I. — S. 20–21. Bahn P. Erster Familientag der Melanchthon–Nachfahren / P. Bahn // 500 Jahre Philipp Melanchthon. — Karlsruhe: INFO-Verlags-Ges., 1997. — S. 74.

¹² CR. Vol. I. — S.S. 32–33. «Ecce adsunt literae piissimi Principis, manu ipsius subsignatae, quibus pollicetur tibi beneficium, et propitium se fore. Quare nunc haud affabor te poetice, sed vera utens Dei promissione Abrahae fidei facta: egredere de terra tua, et de cognatione tua, et de

Рейхліна, що Меланхтон — це рейхлінівський «opus» засвідчував неодноразово і сам Меланхтон. Власне, з усіх дитячих спогадів, що неодноразово будуть зустрічатися у листах та публічних лекціях, Рейхліну відводиться найбільше місце.

Показовою є і академічна промова Меланхтона, виголошена вже у Віттенберзі в 1522 р. Важливо нагадати, що тоді у Віттенберзі відбувалися суспільні хвилювання, пов'язані із рухом «цвіккауських пророків». Лютер на той час переходив за межами Віттенбергу у Вартбурзі, оскільки після Вормського рейхстагу 1521 р. перебував у немилості внаслідок імператорського Вормського едикту (1521). У самому Віттенберзі не стихали виступи бюргерства і міських низів проти католицької церкви, що виливались у неконтрольовану секуляризацію церковних цінностей, руйнування культових споруд, знищення ікон. У цих умовах боротьби проти колишніх авторитетів і у жорсткому релігійному протистоянні необхідно було сформулювати у свідомості студентів, по суті, нове коло авторитетів.

Для Меланхтона таким авторитетом став Рейхлін. Відомо, що Рейхлін ніколи не приймав Реформацію, навіть засудив її. Проте для Меланхтона не була важливою його конфесійна приналежність. Натомість він звертав увагу на релігійно-гуманістичні якості Рейхліна — *pietas et eruditio* (побожність та вченість), якості, що їх Меланхтон покладе в основу власної педагогічної діяльності й буде наполегливо прищеплювати студентам. Ученість, інтелект, наукові заслуги, органічно поєднані із благочестям — такою є парадигма уявлень Меланхтона про вченого, взірця для нової генерації студентів.

domo patris tui, et veri in lerram quam monstravero, faciamque te in gentem magnam, et benedicam tibi, et magnificabo nomen tuum, erisque benedictus. Haec Genesis XII. Ita mihi praesagit animus, ita spero futurum de te, mi Philippe, meum opus et meum solatium».

Саме ці ідеї ми зустрічаємо у присвяченій Йоганну Рейхліну академічній промові «De Carnione Phorcensi»¹³. Промова має загалом дидактичний характер і розкриває слухачам на біографічних прикладах, своєрідних *exempla*¹⁴, практичне втілення принципів *pietas et eruditio*. Спочатку Меланхтон дає достатньо вичерпну довідку щодо науково-педагогічної і суспільно-політичної діяльності відомого родича. Згадує, як у ролі вихователя і друга сина Баденського маркграфа Карла I Рейхлін їздив до Парижа, де мав нагоду навчатися давнім мовам. Також звертає увагу на те, що його родич, опанувавши юриспруденцію, виконував обов'язки посла, дипломата і судді. Далі Меланхтон ознайомив слухачів із тим, як у 1481 р. Рейхлін був запрошений графом Ебергартом до вюртемберзького двору, де перебував майже сорок років, виконуючи складні завдання, пов'язані із дипломатією, політикою та юриспруденцією. Те, наскільки детальне знання Меланхтоном звивистої та сповненої яскравими подіями біографії свого родича, а тим паче її захоплене викладення в академічній промові, є одним із ключів до розуміння завдань, що ставив Меланхтон перед собою і перед студентами. Зовсім не випадковим є те, що Меланхтон постійно називає Рейхліна прізвищем Капніон, підкреслюючи тісний зв'язок родича з гуманізмом. Це грекомовне прізвище Рейхлін, як і Меланхтон, отримав на початку своєї наукової діяльності, як відзнаку за видатні успіхи на гуманістичній ниві. Іменням *Carnion* (Καρνίων) Рейхліна нагородив відомий італійський гуманіст Ермолао Барбаро (1454–1493).

Меланхтон пояснює і причини знаменитості Рейхліна, його затребуваності та шанованості. Відповідаючи на пи-

¹³ CR. Vol. XI. — S.S. 999–1010.

¹⁴ *Exempla* (лат.), одн. *exemplum*, буквально «приклад» — середньовічний жанр літератури з дидактичною функцією.

тання, чому граф Еберхард брав його в поїздку до Риму, Меланхтон зазначає: тому, що той «знав інші народи, добре говорив латиною і добре писав, і мав вимову менш грубу («... et sonum pronuntiationis minus horridum»). Цікаве зауваження. Особливо, якщо взяти до уваги те, що Йоганна Рейхліна поряд з Еразмом Роттердамським називали «двома очима Німеччини». Вочевидь, Меланхтон, зауважуючи про «менш грубу» вимову, зовсім не звинувачував Рейхліна в поганій вимові. Навпаки, судячи із джерела, слова «... et sonum pronuntiationis minus horridum» були сказані в контексті порівняння із тими, з ким подорожував Рейхлін, і хто мав би за посадовими обов'язками досконало володіти мовою дипломатії — латиною.

Меланхтон переказує ніби анекдотичну історію про те, як Папа був невдоволений пфальцьським дипломатом, а точніше, його поганим знанням латини, коли той жакливо спотворюючи мову, наприклад, говорив «*sanctissimi poter*» замість «*sanctissime pater*», тощо. Натомість, говорить Меланхтон, Рейхлін був відзначений Папою і користувався пошаною при дворі як фахівець, котрий на тлі колег вирізнявся хорошою латиною і не раз під час перемовин був змушений виправляти прикрі недоречності мови посла.

Однак ще з більшою гордістю Меланхтон звертає увагу на те, що його знаменитий родич добре знав грецьку. Він не випадково акцентував на цьому увагу слухачів, підкреслюючи, що знання науково-елітарної грецької мови — привілей інтелектуалів. Дійсно, тих, хто нею володів, вважали унікальними, а її знавці викликали шанобливе здивування навіть у носіїв мови.

У наступній історії гордість рейхлінівською ерудицією доповнюється ще одним повчальним уточненням. Меланхтон звертає увагу на те, що Рейхлін, попри європейську славу,

перебував у безперервному процесі навчання, відзначався вимогливістю до себе і постійно шукав нових знань. Оповідючи про поїздку до Риму, Меланхтон дещо з гумором говорить, що хоч поїздка була службовою, однак Рейхлін «... був не просто слуга (Hofmann) — він був вчений», а тому знаходив час для того, щоб розширити кордони республіки вчених, поспілкуватися із колегами-гуманістами та отримати нові знання. Під час цієї поїздки (лютий — квітень 1482 р.), відбулася знаменна зустріч молодого Рейхліна з відомим грецьким ученим Йоганном Аргіропулусом (Johannes Argyropulos) (1415–1487), який емігрував із Греції після захоплення турками Константинополя (1453)¹⁵. Коли Рейхлін уперше зайшов в аудиторію до славетного вченого і пояснив, що хоче у нього повчитися та послухати гарну грецьку мову, то Аргіропулус його запитав, чи знає він грецьку. На що Рейхлін відповів, що так. Тоді читай, сказав Аргіропулус. Рейхлін прочитав. Чи розумієш ти, що прочитав? Так, розумію, була відповідь. І яка твоя думка, щодо прочитаного? І Рейхлін пояснив. Високовчений Аргіропулус вочевидь зовсім не очікував побачити і почути подібне в аудиторії від якогось іноземця, країна якого, на думку тих, хто проживав у ренесансній Італії, була варварським глухим ведмежим закутком Європи. І це здивування знайшло вияв у піднесено-пафосній фразі, яку цитує Меланхтон: «О, — вигукнув вражений грек, — Греція нашим вигнанням перейшла через Альпи».

¹⁵ Йоганн Аргіропулус — відомий грецький філософ-арістотелік. Отримав освіту в Італії (Падуя), і до падіння Східної римської імперії (1453 р.) працював у Константинополі. Між 1457 і 1481 роками, з перервами, викладав філософію у Флоренції разом із Марсіліо Фічіно. У 1471 році на запрошення Папи Сикста IV приїхав до Риму, де і працював в 1471–1477 та в 1481–1487 роках. У Римі (1482 р.) його лекції слухав Йоганн Рейхлін.

Грецькою і латиною знання мов Йоганном Рейхліном не вичерпувалося. Відомий гуманіст був першим німецьким гебраїстом. У Пфорцхаймі і Меланхтон почав вчити цю мову. Перший підручник із єврейської мови «De rudimentis Hebraicis», за яким навчався Меланхтон, був виданий Рейхліном у 1506 р. і нині вважається таким, що «відкрив єврейську мову» в Німеччині. Підручник, що об'єднав граматику, словник і розгорнуту характеристику особливостей єврейської мови, використовувався не лише Меланхтоном. Як доводять дослідження приміток Мартіна Лютера, залишені в його студентські часи, молодий Лютер також користувався ним. Успіхам Меланхтона у вивченні мови посприяв і той факт, що він для удосконалення мови мав виняткову нагоду користуватися єврейськими рукописами з розкішної бібліотеки Рейхліна.

І третє, на що звертає увагу Меланхтон у кінці промови про Рейхліна — це комунікативність гуманіста і його толерантність. З ноткою сентименталізму Меланхтон повідомляє про існуючі раніше міцні та дружні зв'язки всередині гуманістичної спільноти і що «особливим щастям того часу був тісний родинний зв'язок і щирість» (*conjunctio et candor*). І далі, спираючись на приклад спілкування Рейхліна з однодумцями, виявляє своє власне ставлення до сучасних йому проблем у гуманістичному товаристві. Порівнюючи теперішнє і минуле, зазначає, що настав жорстокий (залізний) вік (*ferrea aetas*), коли гуманісти борються між собою, хоча мали б бути найтіснішими союзниками з огляду на спільність завдань і християнських цінностей. Звісно, не варто спрощено сприймати джерело, уявляючи Рейхлінівське коло в ідилічних тонах. Наприкінці XV — на початку XVI ст. розпочалася гостра ідейна боротьба зі схоластикою. Гуманісти, як загальновідомо зі «справи Рейхліна», нерідко дозволяли собі жорстку сатиру і мовні звороти, далекі від згадуваного *conjunctio et candor*. Проте, з іншого боку, слід розуміти, що Меланхтон

висловлював свої думки щодо помірнього і витриманого стилю спілкування самого Рейхліна, попри іноді надто високий градус дискусії. Тому Меланхтон, хоч і частково ідеалізуючи колишні стосунки, все ж формує свій власний ідеал побудови комунікації у гуманістичному товаристві та бажаного рівня ідеологічних дискусій, спираючись на досвід Рейхліна.

Отже, вплив Йоганна Рейхліна на формування гуманістичного світогляду Меланхтона виявився вирішальним. Однак, досліджуючи проблему витоків гуманістичних ідей і релігійного світогляду Меланхтона, варто розглянути й інше коло спілкування Меланхтона, що охоплювало вчителів та учнів школи — усіх тих, з ким Меланхтон найактивніше спілкувався у шкільному просторі. Цей підхід, сподіваємося, допоможе уточнити систему цінностей самого гуманіста. Бо ми виходимо із того розуміння, що «людина є своєрідним відображенням усіх тих індивідуумів, з якими вона постійно контактує і формує уявлення про себе серед інших людей».

Як уже було зазначено, школа Пфорцхайму за часів Меланхтона перебувала під керівництвом відомого гуманіста Георга Сімлера, який став одним із перших учителів Меланхтона.

Георг Сімлер отримав початкову освіту в гуманістичній латинській школі містечка Шледштату, яку в той час вважали зразковою з погляду викладання класичних мов. Потім здобував освіту в університетах Лейпцигу, Кельна та Гейдельберга, де добре опанував як схоластику, так і комплекс гуманістичних дисциплін. Школа Пфорцхайму під його керівництвом стала кращою чи не у всій Німеччині.

За своїми переконаннями Георг Сімлер належав до типового кола німецьких гуманістів, які використовували і примножували діяння своїх попередників у справі освіти та поширенні класичних мов. Тому у школі Пфорцхайму Меланхтон мав можливість опанувати не лише обов'язкову латину, але й на досить високому рівні, як для школи дано-

го типу, — грецьку мову. Як зазначає у своєму дослідженні В. Маурер, грецьку Меланхтону викладав особисто Сімлер, щоправда не на регулярних уроках, а в межах позакласних занять. Така практика не була унікальною, навпаки, достатньо поширеною, особливо коли йшлося про обдарованих дітей¹⁶. Щоправда, саме ця обставина дала підстави окремим дослідникам зробити висновок, що викладання грецької «в межах позакласних занять» було викликано, передусім, досить низьким рівнем самої школи¹⁷. Дозволимо не погодитися із таким твердженням: сам Меланхтон у 1552 р., згадуючи Пфюрцхайм та описуючи усі його переваги, заявив, що найбільш гідною окрасою міста була школа.

Не менш яскравою особистістю був і інший вчитель Меланхтона Йоганн Гільдебрандт (пом. 1513), який працював у школі у 1503–1511 роках. Гільдебрандт, латиніст і грецист, входив до рейхлінівського кола інтелектуалів. Окрім викладацької роботи він також займався науковою коректурою у відомого книговидавця Томаса Ансельма, що потребувало великих знань і точності. Коли у 1511 р. Т. Ансельм переніс друкарню у Тюбінген, Меланхтон, який на той час викладав у місцевому університеті, як і колишній учитель, став науковим коректором у друкарні. Хоч ми не знаходимо у документах згадок про безпосередній зв'язок між Гільдебрандтом та роботою Меланхтона в друкарні, однак ігнорувати його прямий вплив на формування Меланхтона як фахівця-коректора високого класу (він в той час працював на посаді головного коректора (*sein wichtigster Korrektor*) ми також не можемо.

¹⁶ Maurer W. Der jungen Melanchton zwischen Humanismus und Reformation. In 2 Bd. B. I. / W. Maurer. — Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1967. — S. 20.

¹⁷ Gruhn R. Philipp Melanchthon 2010. Humanist — Reformator — Aufklärer. Philipp Melanchthon zum 450 Todesjahr / R. Gruhn. — Kempten: Volkshochschule, 2010. — S. 13.

Варто згадати ще одного викладача школи Пфюрцхайму, який і після початку Реформації підтримував дружні стосунки із Меланхтоном, — Ніколаса Гербеля (1485–1460). Особистість, як і більшість гуманістів із кола Рейхліна, — непересічна. Юрист і фахівець із церковного та римського права, професор історії (*Professor der Geschichte*) Гербель закінчив школу Пфюрцхайму і навчався у Віденському та Кельнському університетах, а з 1507 р. працював викладачем латини у Пфюрцхаймі. 15 березня 1509 р. саме Гербель був у ролі свідка під час гуманістичного обряду зміни німецького прізвища Філіпа Шварцерд на грекомовне — Меланхтон. Після переїзду до Страсбурга Гербель був прийнятий до місцевого гуманістично-літературного товариства. Реформація не стала перешкодою для шкільної дружби, і Гербель підтримував добрі взаємини як із гуманістичним табором, що не прийняв Реформацію, так і з Меланхтоном та Лютером. Найбільшою пристрастю Гербеля залишалась грецестика, що не могло не позначитися і на його учнях.

Загалом, спілкування і навчання у школі Пфюрцхайму під керівництвом згаданих відомих викладачів школи, які до того ж входили до рейхлінівського гуманістичного кола, дають підстави говорити про певне системне гуманістичне виховання Меланхтона в юнацькі роки. Водночас плеяда знаменитих учителів школи є важливим аргументом на користь визнання високого рівня навчального закладу, який міг дозволити собі залучати висококваліфікованих викладачів та, водночас, це і свідчення ґрунтовної мовної підготовки у школі самого Меланхтона. Цей фактор, безумовно, визначає подальшу фахову орієнтацію гуманіста.

Ще одне важливе коло спілкування молодого Меланхтона складали учні школи, товариші Філіпа, дружба і добрі стосунки з якими збереглися впродовж усього життя. Нерідко вони

виявлялися колегами у справі Реформації та реформуванні освіти. Джерела зберегли імена кількох яскравих особистостей, які примножили славу школи і з якими Меланхтон пізніше, з більшою чи меншою інтенсивністю, підтримував стосунки вже як відомий теолог лютеранства.

До близьких шкільних друзів належить Симон Грінеус (1493–1541), який був на чотири роки старшим від Меланхтона. Грінеус, або як його називали на гуманістичний лад — Гріней, походив із селян, проте згодом став одним із найбільших знавців грецької культури у Німеччині (*bedeutende Grazist*). Особливо неперевершеним ерудитом Грінеус вважався у редагуванні грецьких математично-природничих наукових текстів. Працюючи в роки Реформації (за рекомендацією Меланхтона) у книгосховищі бенедиктинського монастиря міста Лорш (Гессен), Грінеус знайшов рукопис кодексу давньоримського історика Тіта Лівія, у якому містилися невідомі раніше п'ять книг (41–45). Книги були включені у повну збірку Лівія і видані у Базелі в 1531 р. у видавництві Йоганна Фробена із передмовою Еразма Роттердамського.

Симон Грінеус у зрілі роки позиціонував себе як лютеранина, за що одного разу навіть був заарештований у Будапешті. Після цього інциденту гуманіст мусив утікати до Віттенберга. У 1524 р. він отримав місце викладача у Гейдельберзькому університеті на оновленій кафедрі грецької мови. Незабаром Гріней переїхав до Базелю, де також працював викладачем в університеті (1529).

Дружба між Меланхтоном і Симоном Грінеусом тривала довгі роки. Меланхтон у найбільш критичні моменти життя Грінеуса часто допомагав своєму шкільному товаришу. Так, у квітні 1523 р., реформатор надав йому притулок у своєму домі й, по суті, став його наставником у євангелічній вірі. Особлива пригода сталася із Грінеусом у 1529 році, коли він прибув до Шпеєра. В той час там відбувався так званий

Другий Шпеєрський рейхстаг, на якому імператор намагався покласти край Реформації. На цьому рейхстазі більшість належала католицьким представникам і реформатори почувалися не надто затишно. Але ця обставина не завадила Грінеусу втрутитися у суперечку із добре відомим на той час своєю теологічною войовничістю Йоганном Фабером (1478–1541), домініканцем, красномовним полемістом і рішучим противником Реформації. Під час диспуту щось пішло не так і Фабер наказав заарештувати свого опонента. Невідомо, чим би закінчилася ця історія, якби не Меланхтон, який допоміг тоді Грінеусу втекти.

Однак, крім того, що Меланхтон та Грінеус належали до послідовників нової церкви, взаємна симпатія більшою мірою ґрунтувалася на палкій любові обох до античної філософії і *consensus omnium saeculorum* («універсальної наукової правди»). Попри відданість Реформації Гріней залишався гуманістом, підтримував гарні стосунки з Еразмом та Томасом Мором¹⁸, що, як відомо, не вдалося ані Лютеру, ані в повній мірі Меланхтону і багатьом іншим реформаторам¹⁹.

¹⁸ Симон Грінеус після Пфорцхайму вирушив до Віденського університету, де незабаром став відомим фахівцем грецької та латини. Після початку Реформації Грінеус займався розбудовою нової церкви як у Німеччині, так і в Швейцарії. Спочатку наближався своїми поглядами до Ульріха Цвінглі. Грінеус вважався незаперечним фахівцем грецької літератури. В 1531 р., маючи рекомендацію Еразма Роттердамського, він здійснив подорож до Англії для пошуку і підготовки до друку давніх манускриптів, був там прийнятий Генріхом VIII та мав зустрічі із Реджинальдом Полом, Томасом Мором та Томасом Кранмером. Повернувшись з Англії, окрім науково-викладацької роботи, значну кількість зусиль зосередив на релігійній проблематиці, підтримував тісні стосунки із Кальвіном.

¹⁹ Симон Грінеус разом із Ієронімом Фробеном та Беатом Ренаном стояли біля ліжка помираючого Еразма 11 липня 1536 року.

Серед шкільних друзів варто згадати також Каспара Хедію, Франциска Іреніка і Маттіаса Ерба, яких називали елітою школи Пфдорцхайму.

Стосунки із Каспаром Хедію (1494–1552), майбутнім істориком, реформатором і євангелічним богословом склалися не настільки тісними, як це було із Грінеусом, однак достатньо дружніми. Хедію був більшою мірою релігійним діячем — з його ім'ям пов'язують Реформацію у Страсбурзі. Одним із важливих завдань він вважав роботу над перекладами праць Отців Церкви та їх філологічну обробку, оскільки ці трактати та проповіді користувалися значним попитом. Разом з тим Хедію, як і Меланхтон, багато зусиль докладав до покращення шкільної та вищої освіти. Йому належить письмова пропозиція пфальцграфу щодо створення публічної бібліотеки, що була б доступною для нижчих станів.

Франциск Іренік був більше схильний до гуманістичних студій. Його влучно охарактеризував Х. Шайбле, зазначивши, що це був «... скороспілий геній надзвичайної робочої сили». Розглядаючи біографію якого, стає зрозуміло, що це не перебільшення. Вже у віці 23 років Франциск Іренік видав у друкарні Томаса Ансельма грандіозну роботу по історичному краєзнавству Німеччини — *«Germaniae exegeseos volumina duodecim a Francisco Irenico Ettelingiacensi exarata»* (1518)²⁰. Значну допомогу у створенні цієї праці надав Ф. Меланхтон, який прискіпливо вичитуючи текст і допомагаючи коректурою й сам отримав ґрунтовні знання з історії.

І насамкінець, ще один діяч, із яким Меланхтон відвідував школу Пфдорцхайму, — це Маттіас Ерб (1495–1571), який також згодом продовжив навчання з Меланхтоном у Тюбінгені. Щоправда надалі їхні шляхи не перетиналися, проте, можливо,

²⁰ *Germaniae exegeseos volumina duodecim a Francisco Irenico Ettelingiacensi exarata* [...]. — Hagenau: Th. Anshelm, 1518.

залишилося листування. Це теж була непересічна особистість у реформаційному русі. Релігійні погляди Маттіаса Ерба формувалися під впливом Ульріха Цвінглі та його безпосереднім керівництвом — Ерб кілька років провів у Швейцарії, де в 1531 р., як капелан, став учасником фатальної для Цвінглі битви при Каппелі. Після загибелі Цвінглі Ерб був запрошений герцогом Георгом I Вюртемберзьким (1498–1558) для проведення Реформації, що розпочалася у його володіннях із 1531 р., після приєднання до Шмалькальденського союзу. Тоді Ерб для уніфікації вчення створив катехізис (1538). Отже, значна частина життя і реформаційної діяльності Ерба була пов'язана із Вюртембергом. Після смерті герцога Георга та переходу володінь під управління герцога Хрістофа релігійна політика змінилася в напрямі до лютеранства. Її здійснював новий старший проповідник, відомий у церковних колах реформатор, Йоганн Бренц (1499–1570). Незгода з церковною політикою Бренца, зрештою, змусила Ерба переїхати до сусіднього міста Раппольтсвайлер. Так закінчилася його двадцятидвохрічна реформаційна діяльність.

Отже, домашнє виховання та латинська школа Пфорцхайму стали важливими етапами у становленні Філіпа Меланхтона як гуманіста і побожної людини. Розглянуті кола спілкування підтверджують, що у формуванні його світогляду важливу роль відіграв гуманізм і релігія. Простір, у якому зростав Меланхтон (чи то домашнє виховання в домі Ройтерів, або ж латинська школа Пфорцхайму), був наповнений тими особистостями, для яких поєднання гуманістичної культури і побожності, знань і благочестя, стало органічною і необхідною умовою життя та діяльності. Але це був лише початок життєвого шляху Меланхтона. Блискуче закінчення школи Пфорцхайму, відкрило перед юнаком, якому виповнилося всього 12 років, нову перспективу — право вступати до університету.

1.2. Філіп Меланхтон в університетському середовищі Гейдельберга та Тюбінгена

Після латинської школи Пффорцхайму Меланхтон для продовження освіти вирушає до територіально близького університету Гейдельберга. Меланхтону на той час виповнилося всього лише 12 років. Надто юний вік не став перешкодою і, як повідомляють університетські матрикули, 14 жовтня 1509 р. Меланхтона зараховано студентом артистичного факультету, де впродовж 1509–1512 рр. відвідував університетські лекції. Його юний вік не був чимось дивним на той час і не став перешкодою для навчання. Адже на початку XVI ст. початкові університетські роки-штудії на артистичному факультеті, мали дещо загальний характер, були, власне, основою для подальшого навчання на трьох можливих факультетах: теологічному, юридичному, медичному, і, до певної міри, відповідали останнім рокам навчання в сучасній гімназії.

Університет Гейдельберга, як і сам Гейдельберг, на час зарахування Меланхтона переживав не найкращі часи, оскільки зовсім недавно закінчилися довгі чвари за Баварську спадщину²¹. Новий володар Баварії герцог Людовік X, намагаючись відбудувати пошкоджене війною господарство, не мав можливості утримувати пишний двір та, як раніше, надавати значну фінансову допомогу університету, що призвело до по-

²¹ Після смерті Людовіка IV Баварського (пом. 1347 р.) частина володінь була втрачена, а між окремими династичними лініями розпочалася боротьба. Міжусобиці закінчилися лише у 1505 р., коли більша частина давньобаварських земель зосередилася у руках Альбрехта IV Баварського із династії Віттельсбахів. У 1496–1498 роках при дворі курфюрста перебував Йоганн Рейхлін, який разом із вормським єпископом Йоганном фон Дальбергом (теж відомим своїми гуманістичними переконаннями) перетворили двір курфюрста на осередок гуманістичної культури.

ступового кадрового знекровлення. Судячи з того, що на час вступу Меланхтона університет поступово еволюціонував у бік схоластичної традиції, можна дійти до висновку, що насамперед звільнялися викладачі-гуманісти. Цей університет, як зауважив Г. Борнкамм, міг запропонувати Меланхтону поряд із традиційним схоластичним викладанням лише «подих весни гуманізму, що швидко відцвіла»²².

Принесені з Італії у 30-х рр. XV ст. ідеї гуманізму пережили в Німеччині суттєві трансформації. Не зупиняючись на детальному аналізі розвитку італійського та німецького гуманізму звернемо увагу лише на найважливіші особливості цих двох рухів. В. В. Соколов зауважував, що італійський гуманістичний рух «поставив у фокус своїх устремлінь різносторонні інтереси людини, і систематично протиставляв їх теоцентричним уявленням, що переважали в середньовічній культурі»²³. Далі автор, уточнюючи механізм протиставлення теоцентричним уявленням, додає, що для італійських гуманістів була притаманна «... більш характерна цікавість до дохристиянської літератури і філософії, захоплення якими приводило багатьох із цих гуманістів до так званої поганізації християнства, до насичення його «язичницькими» образами й ідеями»²⁴.

Підтвердження цієї думки знаходимо у роботах італійських гуманістів. Наприклад, канцлер Флорентійської республіки Леонардо Бруні так охарактеризував гуманістичні завдання: «*humanitatis studia* називається тому, що навчає і возвеличує людину», розуміючи під «*humanitatis studia*» комплекс гуманістичних дисциплін. Подібне формулювання

²² Bornkamm H. Das Jahrhundert der Reformation... — S. 72.

²³ Соколов В. Философское дело Эразма из Роттердама / В. Соколов. — М.: Наука, 1986. — С. 9.

²⁴ Там само — С. 5.

провокує дискусію щодо обмеження гуманістичних завдань вузьким колом поетико-естетичних проблем на що іноді, не без підстав, вказують критики гуманізму.

Італійські гуманістичні ідеї на заальпійському ґрунті набули специфічного забарвлення. У XVI ст. центральною ідеєю північного гуманізму став зв'язок моральності із мовно-духовною освітою. Еразм Роттердамський писав: «Джерело усіх добродійств — це виховання, сумління і благочестиве».

Витоки головної ідеї північного гуманізму ховаються у містицизмі, особливо у працях найзначніших німецьких містиків XIV ст. — Мейстера Екхарта (бл. 1260 — бл. 1328 р.р.), його найближчого послідовника та німецького ченця-домініканця Йоханнеса Таулера (бл. 1300–1361 р.р.) і Генріха Сюзо (нім. Heinrich Seuse) (бл. 1300–1366). Ці мислителі, відходячи від схоластики як «системи посилянь», з одного боку, створювали прецедент свободи міркувань поза межами канонічно визначеного русла, а з іншого — розвивали у своїх працях важливу для майбутнього німецького гуманізму ідею про зв'язок між набуттям знань і благочестям.

Ідеї містиків знайдуть своє втілення у популярному пізньосередньовічному русі «братів спільного життя» із програмою *devotio moderna*²⁵. Вплив *devotio moderna* поширювався через латинські школи, які утримували самі брати спільного

²⁵ *Devotio moderna* — лат. — нове благочестя. Нове благочестя — рух у середині католицької церкви XIX–XV ст. за релігійну реформу, яка закликала повернутися до першоапостольського, раннього християнства через здійснення справжніх благочестивих практик — смирення, послух, бідність. Рух започаткований в кінці XIV ст. завдяки діяльності нідерландського богослова Герхарда Грота (1340–1384). Розквіту рух досяг в XV ст. в Німеччині та Нідерландах. Найбільш відомою і основоположною працею руху *Devotio moderna* став трактат августинця Фоми Кемпійського (бл. 1379–1471) «Про наслідування Христу» (1427).

життя²⁶. Далі, через північну Німеччину і Нідерланди, *devotio moderna* поширилося також на східну Німеччину й Ельзас. До основ вчення братства належало переконання, що не варто прагнути винятково світського знання «*Herrschaftswissen*», бо таке стремління — фальшиве і є найвищою формою марнославства, тоді як істинне знання (*Heilswissen*) — є тим, що спасає. Саме синтез ідей середньовічних містиків, *devotio moderna* й італійських мислителів XIV–XV ст. вберіг північний гуманізм від рафінованого естетства або епікурейства, притаманних гуманізму італійському.

Яким же був власне німецький гуманізм? Він становив органічну частину Північного гуманізму, розвивався в цьому руслі й, одночасно, його продукував. Північний гуманізм за своєю суттю був освітнім рухом, але його метою стало виховання благочестя і любові до Священного Писання, як про це пафосно висловився Еразм Роттердамський у трактаті «Зброя християнського воїна»: «... ми з юності полюбили вельми витончені твори стародавніх авторів, набули достатніх знань обох мов, грецької, а також і латини, не без багатьох занять ночами, прагнули не порожньої слави або ж хлопчачих розваг, але прагнули храм Господній, який багато людей надмірно ганьбили своїм невіглаством і варварством, у міру сил прикрасити рідкісними багатствами, з допомогою яких гідні уми (*generosa ingenia*) змогли б запалитися любов'ю до Священного Писання»²⁷. З поданої цитати ніби випливає

²⁶ Брати спільного життя — течія, що виникла і розвивалась в річищі руху *Devotio moderna*. Перше братство сформоване Герхардом Гроте в 1374 році. Його члени не приймали чернечої обітничі і вели світський спосіб життя. Турбувалися про створення і підтримку латинських шкіл, друкарства та бібліотек. Багато в чому завдання руху співпадало із завданнями північного гуманізму, що, об'єктивно, сприяло поширенню гуманістичних ідей. Рух почав занепадати в часи Реформації.

²⁷ Соколов В. Философское дело Эразма из Роттердама... — С. 5.

висновок, що Північний гуманізм зовсім нехтував цінностями італійського, з його уявленнями, що «... знання вивищує людину над собою і над іншими», що освіта в уявленні Еразма та німецьких гуманістів стала засобом лише «прикрашання храму Господнього», інструментом виховання благочестя і любові до Священного Писання. Це спрощене розуміння, адже німецький гуманістичний рух не був гомогенним. Досліджуючи проблематику німецького культурного життя доби Реформації В. Володарський зауважив: «... німецький гуманізм XVI століття охоплював низку течій, різних за соціально-політичною орієнтацією і за ставленням до критики схоластики і церковних порядків»²⁸.

Гуманістичні товариства на півдні Німеччини, що будуть у центрі нашої уваги, перебували під значно більшим впливом італійського гуманізму, що пов'язано, у тому числі, з особистою комунікацією. Йоганн Рейхлін, наймасштабніша постать південнонімецького гуманізму, постійно контактував з італійськими колегами і, як свідчать джерела, неодноразово відвідував Флорентійську академію, та побував у інших італійських містах, пов'язаних із гуманізмом. Не можна не згадати і Віллібальда Піркхаймера (1470–1530), який провів в Італії сім років, а повернувшись до Німеччини, оселився у Нюрнберзі. Його будинок став центром південнонімецького гуманізму, або, як його називав Конрад Цельтис, «пристанницею (гуртожитком) духу» (*Herberge des Geistes*). До *Herberge des Geistes* пізніше буде належати і Філіп Меланхтон.

Дослідники нерідко звертають увагу на певний антагонізм між університетами і гуманізмом — ще одну особливість німецького гуманізму.

²⁸ Володарський В. Ерфуртские гуманисты и Реформация / В. Володарский // Культура эпохи Возрождения и Реформация. — М.: Наука, 1981. — С. 151.

Наприклад, Б. Бауер акцентує увагу на тому, що під час перебування Меланхтона в університеті Гейдельбергу більшість професорів, яких називали «схоластичними гуманістами» («scholastischen Humanisten») і «консервативними педагогами», читали лекції у схоластичній традиції²⁹. На цю обставину звернув увагу і Г. Борнгамм³⁰.

Домінуюча присутність схоластики в університеті не була особливістю лише університету Гейдельбергу. Від самого початку гуманізм не завжди користувався популярністю у стінах німецьких університетів й особливо тих факультетів, яким ніби призначалося бути його патронами, — вільних мистецтв і філософського.

Неприйняття гуманізму у стінах університетів і його витіснення звідти, де він частково адаптувався, призвів до того, що гуманізм почав розвиватися за межами університету. В. Маурер, коментуючи ситуацію щодо «вигнання» гуманізму з університетів, переконує, що внаслідок цього «гуманістичні імпульси висилалися у приватну сферу». Гуманізм для студентів не зникав остаточно, хоч його імпульси і ставали менш ефективними і «ледь помітними для більшості студентів». Однак ті студенти, які могли ближче спілкуватися з гуманістичною професурою, «мали можливість відчувати гуманістичний подих»³¹. Виведення гуманізму за стіни університету зумовило виникнення нової практики поширення гуманістичних ідей — приватної, коли викладачі-гуманісти спілкувалися із кращими студентами поза лекційними курсами.

²⁹ Bauer B. Philipp Melanchthon / B. Bauer // Deutsche Dichter der frühen Neuzeit (1450–1600): Ihr Leben und Werk. — Berlin: GmbH & Co KG, 1993. — S. 428.

³⁰ Bornkamm H. Das Jahrhundert der Reformation... — S. 72.

³¹ Maurer W. Der jungen Melanchton zwischen Humanismus und Reformation... — S. 23.

Місцем реалізації гуманістичної програми на півдні Німеччини стають гуманістичні літературні товариства («*Sodalitas litteraria Rhenana*», або скорочено «*Sodalitas litteraria*») — унікальне явище в культурному житті Німеччини кінця XV — початку XVI ст. Гейдельберг став першим німецьким містом, у якому турботою Конрада Цельтиса (1459–1508) в 1491 р. було створено таке товариство, що отримало назву Рейнського літературного товариства.

Конрад Цельтис, якого один із дослідників назвав «*Erz-humanist*»³² («архігуманіст»), яскрава і непересічна особистість у гуманістичному товаристві Німеччини. Ще молодим прибувши до Гейдельберзького університету, він вже мав ступінь бакалавра мистецтв, якого отримав у Кельнському університеті. У Гейдельберзі, навчаючись у таких відомих гуманістів як Йоганн фон Дальберг та Рудольф Агрикола, у 1485 р. отримує ступінь магістра. Вплив Агриколи виявився вирішальним для Цельтиса й у виборі сфери гуманістичної діяльності, що полягала в залученні природно-математичних дисциплін до *studia humanitatis*. Поєднання математики із гуманітарними дисциплінами стало одним із засобів підвищення статусу *studia humanitatis* відносно медицини, юриспруденції і теології, дисциплін, факультети яких були обов'язковими для середньовічних університетів і які вважалися престижними, «старшими».

Мрією Конрада Цельтиса було переміщення центру культури з Італії до Німеччини. Як зауважує сучасний історик А. Доронін, Цельтис обґрунтував і популяризував ідею про трансляцію від греків через римлян і до німців культурно-іс-

³² Jörg R. Konrad Celtis und das Projekt der deutschen Dichtung: Studien zur humanistischen Konstitution von Poetik, Philosophie, Nation und Ich / R. Jörg. — Tübingen: Niemeyer, 2003. — B. 76. — S. 1.

торичної місії³³. Цей план конотував із його грандіозною працею «*Germania illustrata*», яка, за задумом автора, мала показати політичне, економічне, соціальне, церковне та культурне життя Німеччини. Головною метою «*Germania illustrata*» було простежити минуле, яке можна назвати власним, зв'язати в єдине ціле давню історію Німеччини та сучасність. Цей проект став важливим етапом у становленні історіописання та формуванні німецької ідентичності. Вперше амбітну програму майбутнього товариства Конрад Цельтис проголосив в публічній лекції в Інгольштадті з нагоди вступу на посаду (1492). Результат не забарився. Це грандіозне завдання відразу об'єднало навколо себе однодумців та сформувало відоме «Рейнське літературне товариство».

Спочатку членами товариства були гейдельберзькі друзі, а потім і колеги з багатьох міст Німеччини³⁴. Гуманістичне товариство було побудоване на кшталт Платонівських академій. Його члени збиралися на засідання, схожі на дружні бесіди, за попереднім письмовим запрошенням, які писав

³³ Доронин А. Немецкие Sodalitas / А. Доронин // Культурные связи в Европе эпохи Возрождения. — М.: Наука, 2010. — С. 126.

³⁴ Рейнське літературне товариство включало як найближче оточення Цельтиса по Гейдельбергу, як, наприклад, Йоганна фон Дальберга та професора права Гейдельберзького університету Йоганна Вакера, але й настоятеля Шпейерського собору Якоба Вімпфелінга, Віллібальда Піркхаймера із Нюрнбергу, Йоганна Стабія із Інгольштадту, Яна Толопфуса із Регенсбургу, Конрада Пейтінгера із Аугсбургу, Йоганна Циглера із Мюнхену, Йоганна Кохлеуса, Франца Іреніка, Себастьяна Мюнстера, Йоганна Авентина та інші. Про склад товариства і завдання *Germania illustrata* див.: Muhlack U. Das Projekt der *Germania illustrata*. Ein Paradigma der Diffusion des Humanismus / U. Muhlack // *Diffusion des Humanismus: Studien zur nationalen Geschichtsschreibung europäischer Humanisten*. — Göttingen: Wallstein, 2002. — S.S. 142–158.

особисто Цельтис. На цих зустрічах практикувалися дискусії, виступи із доповідями та повідомленнями про античних авторів та їхню творчість.

Гуманістичне товариство не обмежувало свою діяльність лише спілкуванням й обговоренням. Щоб заявити про Німеччину як країну нової вченості, члени товариства поставили пріоритетним завданням видання і популяризацію античних та середньовічних творів. На щастя, для цього у Німеччині наприкінці XV ст. склалися сприятливі політичні та суспільно-культурні обставини, які сприяли реалізації просвітницької місії. За роки існування товариства було опубліковано космографію Луція Апулея «De mundo» (1497), а також твір саксонської черниці Хротсвіт із Гандерсхайму. А в 1500 р. Цельтисом було видано «Германію» Тацита. Трактат, що містив надзвичайно багато відомостей про склад, вірування та звичаї германців доби Великого переселення народів, став бестселером для багатьох поколінь німецьких гуманістів. Одночасно твір породив дискусію про протистояння між римським Півднем та германською Північчю, про різність шляхів розвитку двох регіонів. Ці дискусії ще більше поглибилися під час Реформації, коли слова Тацита про простоту і високу моральність германців та розбещених і потопаючих у розкоші римських патриціїв, отримали зовсім інше забарвлення у світлі релігійної полеміки.

Отже, німецький гуманізм, не маючи на початку XVI ст. активної підтримки в університетах, продовжував існувати і розвиватися в межах літературних товариств, до якого належали кращі представники освічених кіл Німеччини. Завдяки своїй відкритості, створене Конрадом Цельтисом «Рейнське літературне товариство» стало засобом поширення гуманістичної програми для прогресивно налаштованих студентів Гейдельберзького університету, зокрема і для Меланхтона.

Особливості гуманістичних уявлень самого Меланхтона та вектор його майбутніх суспільно-політичних та релігійних практик також закладалися в межах «Рейнського літературного товариства», представники якого склали гуманістичне коло спілкування гейдельберзького періоду.

Хто ж входив до нового кола спілкування Меланхтона під час навчання в університеті Гейдельберга, який став важливим етапом і продовженням первинної соціалізації гуманіста?

Ми вже згадували, що, на думку Г. Борнкамма, Гейдельберзький університет міг запропонувати Меланхтону поряд із традиційним схоластичним викладанням лише «подих весни гуманізму, яка швидко відцвіла».

Однак наявні документи дозволяють зробити менш категоричні висновки. Почнемо із того, що ще зовсім юний тоді студент був поселений не у студентський гуртожиток (die Burse), а отримав житло у будинку професора теології, який на той час обіймав посаду декана теологічного факультету, Палласа Шпангеля (1445–1512). Цей факт у біографії Меланхтона розцінюють не зовсім однозначно. Наприклад, Р. Грун вказує на те, що Паллас Шпангель, відомий тогочасний теолог і талановитий викладач, був, по суті, духівником Меланхтона, прищеплюючи юнаку практики особистого благочестя і схильність до проведення годин у молитві. До того ж, поважний учений належав до представників старого покоління схоластичної гейдельберзької теології і мав сан каноніка церкви Святого Духа в Гейдельберзі. Меланхтон-студент із задоволенням допомагав шановному каноніку здійснювати церковні обов'язки як помічник (Famulus). Разом зі своїм наставником брав участь у церковних службах, знав і виконував церковні приписи та добре розумівся в обов'язках клірика. Додамо до цього, що, за свідченнями сучасників, професор Шпангель був не лише чиновником, але й дуже побожною

людиною, гідним представником такого унікального явища, як «релігійний ренесанс» кінця XV — початку XVI ст.³⁵. З огляду на це, юнак отримував «різноманітні духовні стимули» і розвивався «в руслі рухів пізньосередньовічного благочестя».

Тут виникає цілком логічне питання. Чи не розірвало церковно-релігійне життя, в яке поринув молодий Меланхтон, зв'язки із гуманізмом? Виявляється, ні. Навпаки, добре підготовлений юнак потрапив у простір, який, завдяки специфічній «атмосфері середовища», стимулював гуманістичну активність і зацікавленість. Хоч Шпангель і належав до представників томиської схоластики, однак він цінував нову вчену гуманістичну культуру і був шанувальником Агриколи. Особливе захоплення Шпангеля викликали традиційні гуманістичні дисципліни — риторика, діалектика та граматики давніх мов. Меланхтон згодом згадував, що в університеті серед професорів-теологів не було рівного Шпангелю у володінні латиною.

Додамо, що Паллас Шпангель належав до «Рейнського літературного товариства». Як найстарший і шанований її член, він приймав у своєму будинку багатьох відомих гуманістів, перетворивши своє житло на осередок гуманізму. Можна лише уявити захоплення Меланхтона від можливості безпосереднього спілкування з багатьма відомими і непересічними особистостями із середовища університетських

³⁵ «Релігійний ренесанс» — явище, яке В. Дятлов назвав «небувалим релігійним ентузіазмом напередодні Реформації», який розвивався в межах католицизму та охопив практично усі країни Західної Європи і усі суспільні верстви. У якості однієї з ілюстрацій, яка розкриває зміст і сенс релігійного ренесансу, В. Дятлов наводить приклад із життя Фрідріха Мудрого Саксонського, який прагнув досягти особистого благочестя, а тому старанно займався «добримися справами», намагався дотримуватись у справах віри усіх приписів католицької церкви». Див про це: Дятлов В. «В ім'я Бога і загального добра...» — С.С. 261–263.

викладачів. Припускаємо, що відсутність суворої дистанції у спілкуванні між викладачами і студентами (поширене явище тогочасної освіти), дозволяло Філіпу вже на ранньому етапі свого становлення добре орієнтуватися в існуючих проблемах теології, гуманізму та педагогіки. Складно судити, чи міг Меланхтон запозичити якісь педагогічні прийоми особисто від Шпангеля — джерела про це мовчать. Однак важливо, що в цьому інтелектуальному просторі домашнього гуманістичного спілкування, Меланхтон отримав унікальну можливість ознайомитися із надихаючою біографією Рудольфа Агриколи та з його визначною педагогічною спадщиною³⁶. Вплив цього видатного вченого на педагогічні ідеї Меланхтона буде спостерігатися як у теоретичних працях нашого гуманіста, так і в його практичній діяльності.

Коли Меланхтон переступив поріг університету, Агриколи вже не було серед живих, але завдяки розповідям Йоганна Рейхліна і Палласа Шпангеля, а також збереженим трактатам,

³⁶ Рудольф Агрикола (1443–1485) народився у Гронінгені, на півночі Нідерландів. Він став першим із північних гуманістів, хто досконало володів латиною та добре знав грецьку. Належав до того особливого типу ренесансних діячів, яких називають *homo universalis*. Педагог, поет, вчений, літератор і музикант — ось неповний перелік його сфер діяльності. Одночасно гуманіст мав і майстровиті руки, адже гордістю його рідного міста є орган, створений власноруч Агриколою. Освіту Агрикола отримував в університетах Ерфурта, Кельна, Лувена і Парижу, де майбутній гуманіст набув витонченої латини і вміння ведення диспуту. З 1460 року Агрикола продовжив навчання в італійських університетах Павії та Ферари. Італійський період складає особливу сторінку його життя, оскільки там Агрикола близько познайомився з існуючими надбаннями гуманізмом, удосконалив грецьку мову та займався перекладом античної літератури. Там само у нього сформувалася ідея щодо удосконалення німецької освіти, з урахуванням нових гуманістичних ідей. У 1484 р. Агрикола на запрошення єпископа вормського Йоганна фон Дальберга прибув до Гейдельбергу.

які Меланхтон міг читати, спадщина Агриколи залишила незабутній слід у становленні Меланхтона. Рудольф Агрикола був одним із перших представників північної гілки гуманізму, який навчався безпосередньо в Італії й, увібравши етичні засади італійського гуманізму, поєднав їх із німецькими завданнями «в галузі педагогіки й організації навчального процесу». Повернувшись до Німеччини Рудольф Агрикола викладав в університеті Гейдельберга.

Досліджуючи вплив Агриколи на майбутні теоретичні розробки Меланхтона, зауважимо, що взірцем для наслідування молодому вченому був твір Агриколи «*De inventione dialectica*» (1479)³⁷, на який Меланхтон посилався у своїй «Діалектиці» 1520 року.

Трактат Агриколи «*De inventione dialectica*» довгий час цінувався як практичний підручник, бо у ньому було визначено місце логіки в риторичному мистецтві, поєднано логіку і риторику та подано загальні визначення науки. Закладаючи основи вчення про спільні логічні й етичні поняття, на яких має ґрунтуватися наукова думка, Агрикола здійснив важливу спробу поставити питання про науковий метод. Вже трохи пізніше, під час практичної діяльності, Меланхтон звернеться до цієї проблематики, намагаючись розв'язати поставлене Агриколою питання. До речі, згадуваний трактат свого часу Меланхтону подарував Еколампадій.

Наскільки Меланхтон був добре ознайомлений з ідейною спадщиною Рудольфа Агриколи свідчить промова 1539 р., присвячена життю Рудольфа Агриколи. У ній реформатор відповів на питання щодо впливу на формування своїх власних суджень: «... історії життя освічених людей формують

³⁷ Agricola R. *De inventione dialectica libri tres. Auf der Grundlage der Edition von Alardus von Amsterdam (1539) / R. Agricola.* — Tübingen: Georg Olms Verlag, 1992. — 418 s.; MBW. Vol. 11. — 44 f.

судження молодих щодо багатьох речей». І далі, очевидно маючи на увазі себе та своїх сучасників, додав: «студенти навчилися багато чому корисному завдяки його промовам і бесідам». Реформатор, на жаль, не деталізує сутність «кращої манери навчання», але зауважимо, що університетська діяльність Агриколи, у якій він синтезував античні та нові гуманістичні принципи педагогіки, базовані на утвердженні ідеалу освіти та комплексі гуманістичних наук, ми будемо спостерігати в подальших педагогічних практиках Меланхтона.

Ще одним духовним батьком Меланхтона в гейдельберзький період можна вважати відомого німецького гуманіста Якоба Вімпфелінга (1450–1528). З ім'ям Вімпфелінга пов'язують перехід німецького гуманізму до практичного розв'язання педагогічних проблем через реформи у сфері освіти. Не буде перебільшенням назвати його першим представником педагогічного гуманізму, адже він залишив власні підручники і навчальні плани, орієнтовані на зближення виховання й освіти із запитами практичного життя. Особисте знайомство Меланхтона із Вімпфелінгом відбулося також у будинку Шпангеля, де впродовж кількох місяців проживав славетний шістдесятирічний гуманіст³⁸. Час спілкування був не довгим, але таким, що залишив значний слід. Важко сказати, які саме конкретні ідеї взяв Меланхтон від Вімпфелінга, оскільки сам Меланхтон у своїх спогадах про це майже нічого не говорить. Однак те, що вплив Вімпфелінга на майбутні освітянські реформи Меланхтона і на його світогляд був значним і органічно поєднався з релігійними уявленнями Меланхтона, зауважив В. Маурер: «Меланхтон настільки повно сприйняв багатство думок Вімпфелінга, що в подаль-

³⁸ Якоб Вімпфелінг працював у Гейдельберзькому університеті з 1471 року. У 1501 році переїжджає у Страсбург.

шому не усвідомлював їх стороннього походження»³⁹. Цікаве зауваження. Важливим є і судження самого Вімпфелінга щодо Меланхтона, яке ми знаходимо у хвалебному відгуку на честь реформи Гейдельберзького університету від 1521 р. Вімпфелінг поставив нещодавно надруковану «Діалектику» молодого Меланхтона, яка цілком імпонувала його власним уявленням щодо синтезу релігійної ортодоксальності й античності, нарівні із середньовічними авторитетами. Якщо аналізувати судження В. Маурера щодо «багатства думок Вімпфелінга», які сприйняв Меланхтон, то впадає в око те, що дослідник не акцентує увагу на гуманізмі Вімпфелінга, або ж його релігійній позиції, як це варто було б чекати. Вочевидь, такий підхід не випадковий, оскільки в історіографії особистість Вімпфелінга та його діяльність не отримали однозначного трактування. Наприклад, Р. Грун ідейну позицію вченого зводить до двох важливих настанов — це, по-перше, особлива любов до давніх мов і, по-друге, любов до античності, яка в інтерпретації Вімпфелінга служить моральним прикладом.

Зовсім інше трактування образу Вімпфелінга і його діяльності подає В. Володарський. Для нього Вімпфелінг — людина консервативна, для якого ідеали італійського гуманізму мали цінність лише в синтезі католицької догматики й античної класики. Проте «консервативність» жодним чином не заважала йому вести енергійну полеміку з обскурантами-ченцями і захищати гуманістичну освіченість. Додамо, що коли розпочалася Реформація, то Вімпфелінг навіть неодноразово виступав на підтримку Мартіна Лютера.

Важливим напрямом науково-педагогічної діяльності Вімпфелінга була популяризація історії, що згодом ми також будемо бачити у діяльності Меланхтона. Вімпфелінг вважав

³⁹ Maurer W. Der jungen Melanchton zwischen Humanismus und Reformation... — S. 23.

історію однією з найбільш необхідних дисциплін. На його думку, для майбутнього посадовця, вона має рівноцінне значення зі знанням законів. А отже, університети мають рахуватися із цим суспільним запитом і не займатися далекими від практичних потреб схоластичними вправами.

На жаль, праць, які б залишили помітний слід у німецькій історичній науці, Вімпфелінг не залишив. Ба більше, його роботи нерідко ставали об'єктом критики, а інколи на його адресу лунали звинувачення у плагіаті. Однак визнання того факту, що наукова цінність робіт Вімпфелінга виявилася невисокою не применшує його заслуг у популяризації наук. Володіючи мистецтвом прищепити любов до науки, у тому числі до історії, і пов'язуючи науки з античністю Вімпфелінг діяв цілком у гуманістичній парадигмі.

Підсумовуючи, можна констатувати, що Вімпфелінг є типовим представником Північного гуманізму й особливо південнонімецької його гілки. Він звертається до античності, використовує для читання студентам ту літературу, яка, на його думку, добре гармоніює з християнством. Серед латиномовних поетів античності Вімпфелінг найбільше цінував Вергілія, що і не дивно, адже Вергілій визнавався християнською Європою, а прямі запозичення і вергілієвські ремінісценції зустрічалися в багатьох, навіть догматичних творах християнських авторів середньовіччя. Отже, у педагогічних практиках Вімпфелінга основоположними були гуманістичні та християнські ідеали, які прищеплювалися і його учням.

Ще однією яскравою особистістю серед викладачів Меланхтона був відомий рейнський гуманіст Цезарій, якого ще називали Конрадом Гельветісом. В одному з листів від 1543 р. Меланхтон із вдячністю визнав, що завдяки Гельветісу «вперше почав вивчати основи небесного руху (Himmelsbewegung)»,

тобто початки астрономії — науки, тісно пов'язаної в той час з астрологією⁴⁰. Захоплення астрологією у Віттенберзький період у Меланхтона отримає подальший розвиток, коли він спробує перетворити це непевне мистецтво на науку та примирити із Біблією, підводячи під неї наукові й теологічні підвалини⁴¹. Незважаючи на те, що у XVI ст. геліоцентричну систему в наукових колах вже не сприймали як щось дивне, Меланхтон до кінця життя дотримувався досить консервативних поглядів, визнаючи геліоцентризм лише як гіпотезу. Як нині доведено, витоки геоцентричних уявлень Меланхтона зумовлювалися його відданістю птоломеевським ідеям, значною мірою насадженим Конрадом Гельветісом і професором університету Тюбінгену Йоганном Штоффлером.

Чи обмежувались університетські контакти Меланхтона лише викладачами-професорами? Зовсім ні. Було ще інше коло спілкування — ровесники Меланхтона, які навчалися з ним в одному університеті. У цьому випадку цікаво дослідити: в якому ідеологічному таборі виявляться більшість

⁴⁰ Меланхтон, як і багато його сучасників, поділяв віру в магічну властивість зірок і пізніше навіть складав гороскопи. Цікавість до астрономії привела до того, що Меланхтон, вже перебуваючи у Віттенберзі, прочитав курс лекцій з астрології і навіть зробив переклад астрологічних праць Птолемея. В зацікавленості Меланхтона астрологією, власне, не було нічого дивного, адже цією «наукою» займалися навіть при імператорському дворі та папській курії. Так, Папа Лев X заснував в римському університеті кафедру по витлумаченню впливу руху зірок на земні проблеми, а Юлій II свого часу звертався до астрологів з проханням вирахувати сприятливий день для свого висвячення. Див: Hunke S. Allahs Sonne über dem Abendland. — Stuttgart, 1975. — S. 108; Wiesflecker H. Kaiser Maximilian I / H. Wiesflecker. — München-Vienna: Oldenbourg, 1986. — S.S. 332–333.

⁴¹ Про астрологію і астрономію Меланхтона детальніше у наступних розділах.

з університетських товаришів Меланхтона в роки Реформації. Відповідь на це питання дасть можливість зрозуміти специфіку культурно-ідеологічного простору, де формувалася ідентичність Меланхтона.

Насамперед варто згадати Пітера Штурма (прибл. 1493–1563), з яким Меланхтон навчався у Гейдельберзі і дружба та ділові стосунки з яким тривали впродовж усього життя. З ним Меланхтон у роки Реформації неодноразово зустрічався на різноманітних реформаційних диспутах і засіданнях. Принагідно можна згадати і старшого рідного брата Пітера, з яким Меланхтон теж був знайомий, це Яків Штурм (1489–1553), який у 1523 р. перейшов на бік Реформації та був обраний членом магістрату. Обидва брати були також учнями Вімпфелінга.

Варто згадати ще про одне важливе знайомство з гейдельберзького періоду — з відомим реформатором і колегою Мартіном Буцером (1491–1551)⁴². Раніше вважали, що шляхи Буцера і Меланхтона не могли перетнутися в Гейдельберзі — в історичній науці побутувала думка, що Буцер прийшов на навчання аж у 1517 р. Однак у 1979 р. німецький учений Ж. Ротт знайшов документальне підтвердження, що Буцер був зарахований до університету в 1512 р., якраз незадовго перед закінченням навчання Меланхтоном. Хоч юнаки познайомилися в університеті, однак з Буцером у Меланхтона довгий час не встановлювалися дружні стосунки, хоча сам Буцер ще з університетських часів дуже схвально відгукувався про Меланхтона. Лише згодом між ними налагодилися

⁴² Католицький чернець-домініканець, який, сприйнявши ідеї Лютера, став палким прихильником Реформації. З його ім'ям пов'язується Реформація у Страсбурзі, де із 1523 року був найбільш авторитетним богословом. По теологічним питанням займав проміжну позицію між Лютером і Цвінглі. В 1549 році із-за суперечок із владою був змушений покинути Страсбург і на запрошення архієпископа Томаса Кранмера відбув до Англії, де і помер у 1551 р.

достатньо тісні ділові стосунки. Найімовірніше, це сталося внаслідок довготривалого листування, спільних переговорів і діяльності — як це було під час роботи над Віттенберзьким конкордатом у 1536 р.

Серед студентів, що входили до кола спілкування Меланхтона, ми знаходимо також тих людей, які через кілька років будуть поділяти реформаторські переконання Меланхтона, хоча їх спілкування обмежиться листуванням. Це, насамперед, Мельхіор Хільшпах (1482–1570), так званий Ціммерман, або Карпентаріус чи Лігніфабер. У 1509 р. він був зарахований до Гейдельберзького університету, де й познайомився з Меланхтоном. Після закінчення університету Мельхіор Хільшпах учителював в Еттлінгені, а з 1518 р. був обраний ректором школи в Хагенау. Проте через прихильність до Реформації довго на цій посаді не затримався і був змушений переїхати до баденського Пфорцхайму, де у 1525 р. очолив латинську школу. Коли ж у 1532 р. розпочалася Реформація в герцогстві Пфальц-Цвайбрюкен, Мельхіора Хільшпаху запросили спочатку на посаду ректора, а потім — священнослужителя. Згодом Хільшпах став генеральним суперінтендантом у місті Цвайбрюкен.

До меланхтонівського кола спілкування належав і реформатор Цвайбрюке Йоганн Швებель (прибл. 1490–1540), виходець із Пфорцхайму, однак близьке його знайомство з Меланхтоном розпочалося лише в Гейдельберзі. Знайомство переросло у багатолітню дружбу, що ґрунтувалася на спільних релігійних переконаннях.

Серед друзів Меланхтона знаходимо Іоганна Ляхмана (1491–1538), який із 1505 по 1512 рр. навчався в Гейдельберзі, а незабаром став реформатором міста Гайльбронну. Був серед них і Теодор Біллікан, якого ще називали Гернольдом чи Герлахером (1491–1554), родом із Біллігхайму біля Ландау.

Біллікана із кінця 1522 р. призначили проповідником у Ньордлінгіні, але вже в 1530 р. він повертається до католицизму.

У Гейдельберзі навчалися також відомі в історії Реформації діячі — Іоганн Еколампадій із Вайнсбергу (1482–1531), гуманіст, а згодом базельський реформатор, та Іоганн Бренц (1499–1570) із швабського міста Халль, відомий віттенберзький реформатор. Вони хоч і навчалися в Гейдельберзі, але в різний із Меланхтоном час — Еколампадій перед Меланхтоном (1499–1503), а Бренц після нього (1514–1522).

Незабаром, у 1511 р. Меланхтон отримав першу академічну ступінь бакалавра і мав надію наступного року отримати ступінь магістра, що дало б йому можливість читати студентам лекції. Його успіхи у навчанні були настільки вражаючі, що ні в кого не виникло сумніву, чи заслуговує він на магістерське звання. Проте перешкодою став його надто молодий вік. Професори відмовили п'ятнадцятирічному Меланхтону у складанні магістерських іспитів. Поважним професорам не вірилося, що юний магістр зможе мати авторитет серед студентів. Для Меланхтона це був болючий удар. Камерарій, перший біограф Меланхтона, навіть висловив припущення, що Меланхтон був настільки вражений цією відмовою, що взагалі залишив гейдельберзький університет і з великою досадою переїхав до Тюбінгену. Меланхтон, однак, виніс із цієї прикрої пригоди повчальний урок: «Це іноді дуже добре, коли не всі бажання молодого чоловіка здійснюються. Це я відчув в Гейдельберзі. Місто, яке вдарило мене своєю відмовою в магістерському званні, тим самим спонукало до ще більшої старанності». Пізніше Меланхтон назвав ще одну причину переїзду — несприятливий для здоров'я клімат Гейдельбергу.

Отже, у вересні 1512 р. Меланхтон перейшов до університету Тюбінгену, де перебував до 1518 р. Цей університет став останнім, де він навчався, і першим, в якому майбутній

реформатор викладав. Зміна університету сталася завдяки посередництву Йоганна Рейхліна, який в той час був на службі у ґюртемберзького графа. Тюбінген, на відміну від Гейдельберга, жив активним гуманістичним життям. Меланхтон у межах програми особливо багато уваги присвячував вивченню грецьких і латинських поетів і філософів. Поряд з правом, медициною, астрономією він вивчав і астрологію, якою зацікавився ще в Гейдельберзі. Рейхлін, радіючи успіхам племінника, називав Філіпа своїм сином.

У 1514 році Меланхтона представили до наукового ступеню магістра вільних мистецтв і залишили для викладацької роботи в університеті. Магістерську ступінь Меланхтон отримав під деканатством теолога Йоганна Кресса, який пізніше, через одинадцять років, прийнявши Реформацію і будучи лютеранським проповідником, став першим євангелічним мучеником у ґюртемберзі.

Спочатку Меланхтон читав другорядні дисципліни, але незабаром отримав запрошення до публічного читання історії та інших фахових дисциплін. Як магістр і викладач, Меланхтон взяв на себе і обов'язки конвентора — різновид інспекторської посади в бурсі університету Тюбінгену. Поряд з педагогікою, гуманіст старанно працював над грецькими і латинськими перекладами, а також створив у Тюбінгені діяльний літературний гурток, де персонально проводив заняття з грецької граматики і читав доповіді з інших дисциплін. Паралельно з викладацькою роботою, Меланхтон працював коректором у видавництві Томаса Ансельма, що покращило його матеріальне становище. На цей час припадає і перша його публікація. Епістолярна спадщина тюбінгенського періоду свідчить про знайомство Меланхтона з видатними людьми свого часу, що зробило його самого досить помітною особою в наукових колах.

Завантаженість гуманістичною проблематикою, однак, не змогла повністю задовольнити духовні потреби Меланхтона. Маючи нагоду відвідувати лекції на так званих вищих факультетах — медичному, юридичному і теологічному, Меланхтон все ж обирає теологію. Взагалі, у Тюбінгені ми спостерігаємо серйозні релігійні шукання, які можуть пояснити його майбутнє швидке зближення із Лютером. На цей факт вказує Г. Урбан, пояснюючи, що в Тюбінгені Меланхтон слухає теологічні лекції, а спонукальною причиною була його внутрішня, духовна потреба, яка, однак, не могла бути задоволена в межах існуючої релігійно-схоластичної думки: «... в одному він не міг себе знайти і зрозуміти, що шукав його дух і душа. Теологічні лекції середньовічного вчення його не задовольняли, хоч латинську Біблію, що її подарував йому Рейхлін, він завжди носив з собою і при кожній можливості намагався її вивчати. Але його дух цим не задовольнявся. Тому ще з більшим запалом він брався до вивчення грецького світу, його мови і поетів, створював підручник грецької граматики»⁴³.

Як конвентор, Меланхтон повинен був викладати основні положення діалектики та риторики новоприбулим студентам-початківцям (*angehenden Studenten*). Але ця діяльність досить швидко перестала його цікавити. Вочевидь, молодому вченому вже було тісно у визначених берегах, він прагнув масштабнішої діяльності й не горів бажанням розпорозуватись на дрібниці. Тому, оповідаючи у листі Рейхліну про свою педагогічну діяльність в Тюбінгені, він не приховував саркастичної оцінки власної праці та жалю за змарнований час. «Серед дітей я скоро і сам перетворюсь на дитину. Хоча

⁴³ Urban G. *Op. cit.* — S. 24. Граматика була закінчена на початку 1518 р. Над її удосконаленням він працював і надалі. Граматика неодноразово перевидавалась.

я тут і зайнятий надзвичайно, але нічого не роблю». Тому, коли Йоганн Рейхлін висловив сподівання на призначення до Віттенберзького університету професором грецької мови, Меланхтон радісно відповів: «До яких народів ти мене б не направив чи призначив, туди я охоче піду». За цим пафосом, насправді, стояло палке бажання зміни середовища, самостійної наукової роботи та втечі від рутинності.

У Тюбінгені світогляд Меланхтона серйозно еволюціонував. Якщо Гейдельберзький університет, завдяки своєму консерватизму, ствердив релігійно-теологічний аспект світобачення Меланхтона, то духовна атмосфера Тюбінгену значною мірою посприяла розвитку його гуманістичного характеру. Це засвідчувало коло нових знайомств Філіпа Меланхтона. Якщо в Гейдельберзі він знаходився в оточенні людей, які пов'язали своє життя з церковною діяльністю, то в Тюбінгені Меланхтон перебував переважно з гуманістами.

Це, передусім, Генріх Бебель (1472–1518), яскравий представник німецького гуманізму. Він понад двадцять років керував кафедрою «поетики і риторики» (für Poesie und Beredsamkeit). Завдяки своїй ерудиції та професіоналізму Бебель, як визнавали сучасники, сприяв ствердженню позитивного іміджу університету Тюбінгена. Коли Бебель помер, Меланхтон написав пишномовний некролог грецькою, складений в цілком гуманістичних традиціях. У ньому реформатор підкреслив роль Бебеля в культурному розвитку Німеччини: «... знаменитий Бебель продовжує жити, адже він перший дав літературу північним лісам [тобто Німеччині. — П.К.] ».

Іншим відомим гуманістом університету Тюбінгена був викладач артистичного факультету, вчитель астрономії Йоганн Штоффлер (1452–1531), земляк Генріха Бебеля. Штоффлер був відомий тим, що створив великий астрономічний календар та провів по зірках на 1524 рік велику

повинь. На Меланхтона Штоффлер мав значний вплив тому, що Філіп ще з Гейдельбергу захоплювався астрономією і складанням гороскопів. Пізніше Меланхтон цитуватиме сентенції Штоффлера перед своїми студентами, закликаючи до уважності та зібраності: «Якби я міг моїм слухачам, для їхньої ж користі, через лійку вливати знання, то все ж я не домігся того б, щоб вони сиділи тихо та уважно трохи довше, ніж поки я вливатиму». Навіть на теологічних заняттях Меланхтон використовував вислови Штоффлера: «Посеред нас в церкві, на жаль, ще є велика неуважність... Але мудрість не поширюється на бездумну колоду, тоді як до мислячого і мольника сходить Дух Святий».

До знайомих Меланхтона належали також такі гуманісти і теологи, як Франц Кірхер (його ще звали Штадіан із Штадіона), Франц Фрітліб із Еттлінгена (1492–1564) (його йменували Іренікусом (Irenicus), Амброзій Бларер (1495 — приблизно 1560), який уже в 1513 р. став ченцем, а також Іоганн Еколампадій (1482–1531), який з 1510 року на своїй батьківщині у Вайнсберзі обіймав посаду проповідника, але часто приїздив в Штутгарт та Тюбінген до університету.

Про гуманістичне становлення Меланхтона та його успіхи на ниві гуманістичної діяльності тюбінгенського періоду свідчить такий факт: з 1510 року тривала так звана «справа Рейхліна» — боротьба Рейхліна проти Пфефферкорна та кельнських інквізиторів. У 1514 р. Рейхлін надрукував працю «Листи знаменитих людей», в якій гуманісти солідаризувалися з Рейхліном. Передмову до «Листів знаменитих людей» написав Філіп Меланхтон. Пізніше, по аналогії з цією працею, були написані відомі «Листи темних людей».

Втручання у суперечку не завадило Меланхтону видати працю, яка перетворила його у пізнавану фігуру серед гуманістичної спільноти. Мова йдеться про видання Теренція,

майстра давньоримської комедії. У цій роботі, що вийшла у травні 1516 р., найперше привертає увагу те, як Меланхтон у вступній статті поєднав минуле та сучасність: пояснюючи читачам значення античної літератури та особливості римської комедії, витончено апелював до сучасності, використовуючи судження Еразма Роттердамського про Теренція. Еразм, ознайомившись із працею, не міг приховати захоплення ерудицією молодого колеги та розчулення красою викладу матеріалу. У своєму знаменитому греко-латинському виданні Нового Заповіту Еразм Роттердамський у примітках не утримався від пафосної похвали: «Клянусь безсмертним богом, яких тільки надій не пробуджує Філіп Меланхтон, зовсім ще молодий, майже юнак (*«gerade ein Jüngling, ja fast noch ein Knabe»*), який майже однаково володіє обома мовами [*грецькою і латиною — П.К.*], що гідно захоплення! Яка винахідливість! Яка чистота і вишуканість мови! Як багато зберігає його пам'ять про речі надто далекі! Яка всебічна начитаність! Яка стримана урочистість істинно королівського дарування!».

На цей період припадає і формування Меланхтоном поглядів на державне управління. У цьому процесі теж не обійшлося без гуманістів-політиків. Це, перш за все, канцлер вюртемберзького герцога Еберхарда V (1445–1496) Йоганн Фергенханс (або як його ще називали Науклер (1425–1510), канцлер Грегор Лампартер (1463–1523), звісно, Йоганн Рейхлін, який з 1481 р. перебував на службі у графа, і теолог Венделін Штайнбах (виходець з рицарського роду Шпедт).

Значно пізніше, у 1552 р., Меланхтон видав декламацію «*De Eberhardo duce Wirtenbergio*», присвячену вюртемберзькому герцогу Еберхарду V (1445–1496). Хоча цей твір Меланхтон створив через кілька десятків років після перебування в Тюбінгені, ми вправі припустити, що правління герцога

значно вплинуло на формування меланхтонівської концепції політики. Декламація мала чітко виражену християнсько-антитиранічну направленість, а життя Еберхарда, в очах гуманіста, служило своєрідною школою політичної виваженості та мистецтва управління.

Більша частина праці присвячена мудрому, на думку Філіпа, правлінню Еберхарда V Бородатого. Твір, створений Меланхтоном, по суті є біографічним, з відтінком моралізації. Захоплюючись, як гуманіст-еразміанець, мудрою політикою Еберхарда Меланхтон при цьому зазначає, що успіх правління герцога пов'язаний з пробудженням його релігійних інтересів з часу подорожі в Єрусалим (1468 р.). Цей факт Меланхтон ставить в основу біографії герцога, надаючи визначальне значення релігійному елементу в світогляді герцога. Бо Герцог, завдяки паломництву, «став зрілим і серйозним». На Святій землі він був прийнятий в кавалери ордену Гроба Господнього. Викликає захоплення гуманіста і те, що герцог зібрав навколо себе багатьох вчених мужів і в 1477 р. заснував університет Тюбінгена. Меланхтон не забув підкреслити, що Віттенберзький університет є дочірнім університетом Тюбінгена (eine «quasi-colonia»). В заслугу герцогу Меланхтон ставив і відмову від традиції грабіжництва і ворожості поміж містами: приєднання до імперської політики і заснування в 1488 р. Швабського союзу міст. У декламачії «Encomion Sueviae» Меланхтон прямо таки співає хвалу Швабському союзу.

Спостерігаючи за діяльністю канцлерів і радників герцога, Меланхтон робив свої власні висновки про глибинні причини успішної діяльності того чи іншого посадовця. Особливо майбутнього реформатора вразила розумна і результативна тактика радника Фергенхансона-Науклера⁴⁴,

⁴⁴ Фергенхансон-Науклер, або Йоханес Науклер (1425–1510), богослов і юрист, близький до гуманізму. Після заснування університету Тю-

яка полягала у мистецтві компромісів, лавірування і, в кінцевому підсумку, — досягненні мети. «Я лавірую, — писав Фергенханс-Науклер Рейхліну, — і проводжу час, віддаючись науці». Меланхтон зі своїх спостережень зробив висновок: «Є три типи радників князя. По-перше, ті, що мають мудрість і авторитет; мудрість радників полягає в тому, що вони знають, що треба рекомендувати, а їхній авторитет виявляється в тому, що вони можуть захищати свої погляди. До такого типу радників можна зарахувати канцлера Грегора Лампартера. Представники другого типу хоч мають мудрість, але позбавлені авторитету. Вони прекрасно знають, що і як треба змінити, але не наважуються це робити, боячись викликати гнів князя. Третій тип — це ті, що не мають ні мудрості, ні авторитету... для них вірно те, що наказує князь. Вони виконують все, що велить князь, без того, щоб самим зробити щось, хіба лише за попередньої згоди князя».

Отже, соціалізація Меланхтона на різних етапах його життя відбувалася в культурному просторі, де вищими цінностями вважали ерудицію, релігію й особисте благочестя. Його кола спілкування впливали на виховання і формування гуманістично-релігійного світогляду юного гуманіста. Майбутні соціально-культурні та релігійно-церковні і політичні практики значною мірою будуть перебувати під впливом сформованої у ранні роки світоглядної парадигми.

бінгена (1477) був його першим ректором, а також написав перший статут нового університету. До 1459 р. був вихователем молодого графа Еберхарда, радником і довіреною особою якого він пізніше став. Відомий як автор Всесвітньої хроніки, що була надрукована після смерті Науклера в 1516 р.

1.3. Віттенберзький період та перші ідейні конфронтації

Центральною подією в житті Меланхтона став переїзд до Віттенберзького університету та знайомство з Мартіном Лютером⁴⁵. Ця подія стала поворотною в біографії Меланхтона — звідти беруть початок його реформаційні практики. Так завершився етап первинної соціалізації гуманіста. Тому варто коротко охарактеризувати проблеми теологічного і гуманістичного характеру, з якими зіштовхнувся Меланхтон у новому університеті. Торкнемося ми і педагогічної діяльності Меланхтона та шляхів формування його уявлень на місце та форми освіти в умовах нової лютеранської теології.

Активна гуманістично-педагогічна діяльність Ф. Меланхтона розпочалася з моменту його прибуття до Віттенберга (1518), коли він був покликаний до місцевого університету на посаду викладача-грециста на новостворену кафедру грецької мови і літератури. Для середніх віків, як і для початку XVI ст., не було нічого дивного в гарному знанні латини серед викладачів, оскільки, попри відому і багато в чому справедливую критику гуманістами обскурантів, латина і латинські автори все ж не піддавалися на території Німеччини настільки катастрофічному забуттю, як це сталося із грецькою мовою. Тому знайти фахівця-грециста для Віттенберзького

⁴⁵ Ервін Ізерло запевняє, що саме Меланхтон створив знамениту легенду про те, що Мартін Лютер оприлюднив свої тези, прибивши їх до воріт Замкової церкви Віттенбергу. Ця історія, доводить дослідник, уперше з'являється в Меланхтона. Однак вчений цілком справедливо ставить під сумнів версію Меланхтона, вказуючи, що той прибув до Віттенбергу у 1518 р. й отже, не міг бути безпосереднім свідком цієї події. Iserloh E. Luther zwischen Reform und Reformation: der Thesenanschlag fand nicht statt / E. Iserloh. — Münster: Aschendorff, 1968. — S. 62.

університету виявилось непросто. Коло тих, хто на високому рівні знав грецьку, за підрахунками Х. Шайбле, не було надто широким. Якщо називати їх поіменно, то це, насамперед, Йоганн Рейхлін (на сорок два роки старший від Меланхтона), Йоганн Куно (Johannes Cuno, приблизно на тридцять два роки старший від Меланхтона), Еразм Роттердамський (старший на тридцять років), Віллібальд Піркхаймер (відповідно — на двадцять сім років) і Георг Сімлер (старший на двадцять — двадцять п'ять років).

До молодшого кола можна зарахувати Петра Мозеляна (Petrus Mosellanus) (1493–1524), лейпцігського грециста і, власне, Меланхтона. Загалом, спочатку виникла ідея запрошити Петра Мозеляна, який, попри свій молодий вік, уже був достатньо відомим фахівцем у наукових колах. На 1517 р. Мозелян, щоправда, обіймав посаду професора грецької мови в Лейпцизькому університеті. Але Віттенберзький університет, який мав можливість платити вельми високу платню — вісім гульденів на рік, мав усі підстави сподіватися на згоду відомого вченого. До речі, цю кандидатуру підтримував і Лютер. Однак курфюрст Саксонії⁴⁶ вирішив це питання інакше — особисто звернувшись із запитом до відомого гуманіста Йоганна Рейхліна щодо двох викладачів для грецької та єврейської мов. В листі-відповіді Рейхлін вибачився, що не може назвати фахівця єврейської мови, але щодо грецької, то він переконливо порекомендував свого родича, або як він його назвав — «meinen gesippten Freund» («мій родич друг»). За словами Рейхліна, ніхто із претендентів у німецьких землях не може змагатися у знаннях із Меланхтоном. Отримати запрошення від самого курфюрста для маловідомого

⁴⁶ Фрідріх III Мудрий (нім. Friedrich der Weise 1463–1525) — курфюрст Саксонський з 1486 р., засновник Віттенберзького університету (1502).

ще тоді фахівця було великою честю, однак сам Меланхтон, вочевидь, вагався, а можливо, й боявся цієї честі. Інакше, як пояснити лист Рейхліна до племінника від 24 липня 1518 р. У ньому Рейхлін у патетичній формі звернувся до Меланхтона, переконуючи здійснити цей важливий крок та вказав на особливу його місію у справі освіти, пафосно порівнюючи племінника із біблійним Авраамом, який вирушив зі свого міста за покликом самого Бога⁴⁷.

Можна зрозуміти нетерпіння адміністрації князівської канцелярії і, власне, самого Фрідріха Мудрого, а також керівництва університету і Мартіна Лютера зокрема, з яким вони чекали нового професора. Меланхтон, як ми вже частково з'ясували, до особистого знайомства з Мартіном Лютером був типовим представником північного гуманізму, або як його часто називають *frommer Humanist* («побожний гуманіст»). Ідеал виховання для раннього Меланхтона укладався у традиційний концепт⁴⁸ північного гуманізму *perfectio hominis* (досконала людина), а засобом досягнення *perfectio hominis* вважали освіти. Завдання ж освіти полягало у неухильному та прогресуючому удосконаленню людини. Однак у Віттенберзі він відразу зіткнувся із новою реформаційною доктриною

⁴⁷ 24 липня 1518 р. Й. Рейхлін звернувся у листі до Меланхтона, в якому в патетичній формі вказав на особливу місію племінника у справі освіти і порівняв його із біблійним Авраамом, який вирушив зі свого міста за покликом Бога. Див.: MBW. Nr. 20 та CR. I. 32. № 16. «Quare nunc haud affabor te poetice, sed vera utens diepromissione Abrahæ fidei facta: «Egredere de terra tua et de cognatione tua et de domo patris tui, et veni in terram quam monstravero, faciamque te in gentem magnam et benedicam tibi et magnificabo nomen tuum, erisque benedictus. «Haec Genesis XII. Ita mihi praesagit animus, ita spero futurum de te, mi Philippe, meum opus et meum solatium».

⁴⁸ Термін «концепт» у даному випадку застосовується як вміст якогось поняття, авторська ідея.

Мартіна Лютера, яка багато в чому суперечила його гуманістичному світогляду. Щоправда сам Меланхтон незабаром після прибуття в університет написав у листі до Спалатіна, що його уявлення про реформу освіти збігаються із завданнями Реформації Мартіна Лютера. Проте, як показали подальші події, ця заява виявилася поспішною і стала, найімовірніше, наслідком незнання Меланхтоном віттенберзьких подій.

Частково реформа освіти, як і лютеранська Реформація, проголошувала гасло «*ad fontes*» (до джерел) — вони були союзниками у площині реалізації завдання щодо повернення до практики ґрунтовного вивчення мов, до читання очищених від схоластичного нашарування патристичних джерел і творів античної філософії. Гуманістична освіта в такому контексті поставала невід’ємним компонентом оновлення теології. Подібний взаємозв’язок вважали органічним і корисним для морального росту людини («*Duce spiritu, comite artium nostrarum cultu, ad sacra venire licet*»)⁴⁹.

Однак, як показали наступні події, єдність в окремих позиціях не могла вберегти Меланхтона від латентного конфлікту, пов’язаного із теологічними уявленнями Лютера щодо неможливості особистого самовдосконалення та виправлення за рахунок добрих справ, тобто повної залежності людини від Божого промислу — передвизначення.

Уявлення Лютера про безкомпромісність абсолютного передвизначення добре відомі із суперечки між ним та Еразмом Роттердамським. Її наслідком стали два трактати цих відомих людей: «Діатриба або міркування про свободу волі» («*De libero arbitrio Diatribe sive collatio*») Еразма Роттердамського та «Про рабство волі» («*De servo arbitrio*», 1525) Мартіна Лютера. Основною ідеєю Мартіна Лютера стала критика гуманістичних поглядів Еразма щодо свободи волі.

⁴⁹ CR. Vol. XI. — S. 23.

З огляду на цю полеміку можна зробити логічний висновок, що меланхтонівські, а точніше сказати — еразміанські уявлення щодо шляхів реформування освіти, повинні були рано чи пізно вступити у не менш гостру суперечку з доктриною Лютера про рабство волі, що уподібнювала людину в її несвободі запряженому віслику, нездатному впливати на напрямок руху: «Воля людська — як осел, хто її осідлає, той на ній і поїде...» — переконував Лютер. Для гуманістичного світогляду ця доктрина поставала своєрідним глухим кутом. Людина, як випливало з ідей Лютера, зі своєю сервійною волею виявлялася нездатною впливати на свої вчинки, а отже, поліпшувати своє єство. Проголошуючи марність спроб досягти поліпшення людського єства за рахунок власних старань, ідея про рабство волі визнавала марною й освіту, оскільки процес освіти не мислився без власних зусиль людини. Відтак, конфлікт між Лютером і Меланхтоном видається неминучим. До того ж, як зазначає В. Маурер, Меланхтон у суперечці між Лютером та Еразмом, не залишався повністю за межами конфлікту, хоча його ім'я майже не звучало в полеміці⁵⁰. На цьому ми ще зупинимося в подальшому.

Отже, молодий професор Меланхтон прибув до Віттенбергу, маючи свій власний план поліпшення освіти. Там він постав перед складною дилемою щодо узгодження нової релігійної доктрини і власних гуманістичних уявлень. Зазначимо, що німецький гуманізм, на відміну від італійського, значною мірою був орієнтований на дослідження Святого Письма та патристики — тому цей напрям нерідко називають «християнським гуманізмом», а Меланхтона — «frommen Humanisten» («побожний гуманіст»). Відповідно до цього стереотипу нова лютеранська доктрина мала б без особливих

⁵⁰ Maurer W. Melanchthons Anteil am Streit zwischen Luther und Erasmus / W. Maurer // ARG. — 1958. — V. 49. — S.S. 89–115.

проблем і конфліктів адаптуватися в побожній гуманістичній свідомості Меланхтона. Однак так не сталося.

Відомо, що XVI ст. ознаменувалося двома потужними інтелектуальними рухами: Реформацією і гуманізмом, що визначали форму і сутність реформи освіти. У зв'язку із загальними процесами у новоствореному Віттенберзькому університеті також відбувалися зміни в руслі гуманістичних тенденцій, зокрема на факультеті вільних мистецтв (артистичному факультеті). Ці зміни передбачали скорочення схоластичних вправ і надання уваги гуманістичним студіям. У 1518 р. було створено сім нових кафедр: три — по аристотелівській філософії, решта по одній — по грецькій мові та літературі, давньоєврейської мови, а також — по викладанню основ грецької мови, і ще одна — латинської граматики. Створення нових кафедр, а це стало суттєвою реорганізацією, потягло за собою зміни у навчальних планах та пошук нових викладачів для посилення професорського складу. Опікувався університетом з боку князівської адміністрації Георг Спалатін, що входило до його службових обов'язків, як, власне, і церковні справи. Зміни на факультеті вільних мистецтв і привели Меланхтона у Віттенберг.

Меланхтон відразу долучився до процесу оновлення навчальної програми. Його вступна промова перед викладачами і студентами від 29 серпня, що нині відома під назвою «*De corrigendis adolescentiae studiis*»⁵¹ («Про поліпшення

⁵¹ CR. Vol. XI. — S.S. 15–25. Melanchthon Philipp. *De corrigendis adolescentiae studiis*, 1518. Першодрук цієї промови вийшов у тому ж 1518 р. під назвою «*Sermo habitus apud iuventutem Academiae, de corrigendis adolescentiae studiis*». Очевидно, що слово «*sermo*» (твір, діалог, бесіда) використовується у зв'язку із тим, що промова спрямовувалася виключно до студентів і мала на меті не нехтування естетичними та інтелектуальними запитами освіченого товариства, але спрямо-

навчання юнаків»), стосувалася вузлових проблем освіти і церкви, які потребували реформування.

Промову можна коротко звести до таких тез: занепад релігії, науки, культури і мистецтва був викликаний великим переселенням народів, що зруйнували античну цивілізацію; занепад поглибився унаслідок схоластики Дунса Скотта та Фоми Аквінського; грецькою мовою нехтували, що призвело до викривленого розуміння християнської античності та хиб у її дослідженні. Мовний кордон постав непереборною перешкодою на шляху розвитку науки, культури та релігійності. Внаслідок цього із церкви зникла святість, а її місце зайняли церемонії та всевладдя церковного права. Відновлення релігії неможливе без відновлення науки, без повернення до джерел: «Atque cum animos ad fontes contulerimus, Christum sapere incipiemus, mandatum eius lucidum nobis fiet, et nectare illo beato divinae sapientiae perfundemur». І як висновок Меланхтон використав фразу Горація: «Не бійтеся бути мудрими».

Подібне розуміння розв'язання проблем релігії і науки не було унікальним. Пізньосередньовічна гуманістична думка на північ від Альп перебувала у тісному поєднанні з релігійною проблематикою, і ніким із гуманістів не ставився під сумнів взаємозв'язок релігії і науки, так само як не поставив це під сумнів і Мартін Лютер.

увалася на зруйнування кордонів неприйняття «чужого» та мала на меті зближення нового викладача з тими, хто у нього буде навчатися. Однак уже Мартін Лютер у листі до Спалатіна від 31 серпня 1518 р., тобто всього лише через два дні після виголошення промови назвав її «*oratio*», тобто промова, яка розроблена за усіма правилами ораторського мистецтва. І додав свою високу оцінку промови: «*plane eruditissima et tersissima*» («досконала в ерудованості та вишуканості»). Цит за: Melanchthon deutsch... — S. 45. У збірку документів Corpus Reformatorum промова увійшла під назвою «*declamatio*» («промова», «доповідь»).

Не варто промову сприймати і як реформаційну. Вона дійсно насичена критикою вад церкви, проте ця критика обмежується виокремленням тих недоліків церкви, які призвели до занепаду філології. Жодним словом Меланхтон не торкається сфери догматики і теологічних основ церкви. Промова не була даниною Лютеру, своєрідною спробою з першого дня завоювати прихильність реформатора антикатолицькою риторикою. Судячи з тверджень Меланхтона до Віттенберга, він не зовсім розумів суть реформи Лютера. Всієї ситуації не розумів і Йоганн Рейхлін, інакше він би не намагався переконати свого племінника переїхати до Віттенбергу.

Критика молодого професора ґрунтувалася як на давньому жорсткому протистоянні між гуманістами й обскурантами, так і на особистому досвіді боротьби з останніми під час «справи Рейхліна»⁵². Ідеї вступної промови, отже,

⁵² Щодо ролі Ф. Меланхтона у «справі Рейхліна» дослідники не мають однастайної думки. В. Маурер, наприклад, переконує, що Меланхтон, який щиро поважав і любив Йоганна Рейхліна, при таких стосунках («Liebesverhältnis») не міг залишитися в стороні. Ледь отримавши ступінь магістра (15 січня 1514 р.) Меланхтон написав другу передмову до рейхлінівського полемічного трактату *Epistolae Clarorum Virorum*. Однак цей вступ був надто далекий від гостроти сатири «Листів темних людей». З цього приводу В. Маурер зазначив, що навколо Рейхліна, як шанованого майстра, гуртувалася передова молодь Німеччини. Але шляхетність Рейхліна не дозволяла йому, рівно як і його учням, у дискусії із кельнськими домініканцями послуговуватися стилем авторів «Листів темних людей». Maurer W. *Der jungen Melanchton zwischen Humanismus und Reformation*. — In 2 Bd. — Göttingen, 1967. — B. I. — S. 63. Не можна у цьому зв'язку не згадати слова Якоба Вілле, який так охарактеризував Рейхліна та його ставлення до методів боротьби: «Його благочестя і повага до церковного авторитету відділяли Рейхліна від нестримного і завжди готового до суперечок натовпу молодих гуманістів. Карикатура і сатира, які кидали святі речі у бруд, відштовхували його». Див.

стали органічним продовженням незгасаючої полеміки. Тому Меланхтон, скоріш за все, і не думав, як сприйме його промову Лютер. Промова для гуманіста — це лише сигнал про необхідність усунення кричущих недоліків у справі освіти та вдала спроба привернути увагу керівництва університету і студентів до обов'язкових мовно-гуманістичних студій. Критика — не самоціль і не головне послання промови. Важливіше для Меланхтона було пояснити власне бачення шляхів подолання існуючої кризи.

Ця знакова промова неодноразово ставала предметом дослідження багатьох фахівців. Однак її аналіз часто обмежувався питаннями меланхтонівської критики церкви та вад освіти. Ми ж звернемо увагу на інноваційні і практичні шляхи реалізації реформ викладання *septem artes liberales* (семи вільних мистецтв), які пропонував Меланхтон.

Що ж інноваційного пропонував Меланхтон факультету? Молодий вчений радить не тільки підвищити статус семи вільних мистецтв, але і доповнює їх ще двома — історією та поетикою⁵³. Перед студентською аудиторією гуманіст дав короткі характеристики різним наукам і окремо зупинився на важливості такої науки, як історія та проблемі її викладання. Ці кілька речень розкривають глобальне уявлення Меланхтона про роль історії. Він розглядав її як дисципліну, без якої «неможливе духовне і розумове формування» людини, без якої «немислимі мистецтво та наука». Це та наука,

про це: Maurer W. Der jungen Melanchton zwischen Humanismus und Reformation. In 2 Bd. / W. Maurer. — Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1967. — B. I. — S. 63.

⁵³ Ця промова була написана в тюбінгенський період викладацької діяльності Меланхтона. Її ідеї, як можна зрозуміти, частково пере-
гукуються із переконанням Еразма Роттердамського, який вважав,
що основою теології повинен бути історико-філологічний метод.

яка найповніше показує, «що є прекрасним і що — бридким», «що — корисним, а що — ні». Історія як наука для Меланхтона, з огляду на промову, не обмежується вузькою науково-аудиторною сферою та сферою мистецтва. Він розсуває межі її застосування і наголошує, що «без історії не може обійтися жодна галузь життя: ні суспільна, ні приватна». Не зупиняючись на дрібних деталях, із пафосом полум'яного захисника історії гуманіст говорить, що, можливо, цей наш світ, міг би із меншими втратами прожити, втративши сонце, аніж мати суспільство без історії.

Ідея Меланхтона щодо розширення кола муз і долучення до вільних мистецтв історії та поетики не була спонтанною. Ще перебуваючи у Тюбінгені гуманіст намагався розширити навчальну програму за рахунок поезії та історії. Ці думки ми знаходимо у промові *De artibus liberalibus* («Про вільні мистецтва»)⁵⁴, де Меланхтон окреслив шляхи удосконалення освіти. Це перша збережена, найбільш рання промова, виголошена десь на початку зимового семестру 1517 р. у Тюбінгені, а вже у червні 1518 р. промова була надрукована у Тюбінгені у вигляді трактату з розлогою посвятою на честь шанованого вчителя Меланхтона Йоганна Штоффлера.

Текст промови викликав немало нарікань у дослідників. Меланхтона критикували за штучність, за надмірний пафосно-патетичний стиль, який посилюється численними міфологічними ремінісценціями, за те, що вона густо рясніє посиланнями на античні авторитети.

Проте спробуємо подивитися на промову в іншому ракурсі, враховуючи її стилістичні особливості, не критикуючи їх. Постає два питання щодо мети Меланхтона. По-перше, чи не була ця промова лише саморепрезентацією молодого ви-

⁵⁴ Melanchthon Ph. *De artibus liberalibus* / P. Melanchthon. — Hagenau: Ex Charisio Thomae Anshelmi, 1518. — 24 s.

кладача-максималіста та ствердженням своєї інтелектуальної вищості над аудиторією? По-друге, чи не був надмірний пафос і постійне апелювання до авторитетів античності засобом донесення нових ідей реформ освіти в гуманістичному дусі?

Аналізуючи текст у категоріях соціолінгвістики стає очевидним, що промова націлена на освічену аудиторію, — це були студенти, для яких пафосний стиль і часте звертання до давнини було усталеною нормою. Нагадаємо, що у Тюбінгені гуманістичні традиції в період перебування там Меланхтона, переживали свій розквіт. Тож пафос промови був нормою і сприймався природно. За допомогою античних ремінісценцій і образів, Меланхтон настійливо проводить думку про необхідність надання більшого авторитету двом важливим дисциплінам, що виявилися, як вважає гуманіст, незаслужено на маргіналіях *septem artes*.

Гуманіст звертає увагу, що існують сім муз для семи вільних мистецтв. Однак є ще дві музи, рівні серед інших — Клію та Калліюпа. «Клію та Калліюпа, по праву рівні серед усіх наук; на чолі історії ставимо Клію, на чолі поезії — Калліюпу»⁵⁵. Який же аргумент наводить гуманіст, чому Клію та Калліюпа заслуговують на відновлення справедливості? Історія та поезія, пояснює Меланхтон, є єдиними науками, які охоплюють все створене та здійснене людством упродовж багатьох епох. Отже, *septem artes* у концепції Меланхтона доповнювалися ще двома *litterae* — історією і поетикою, які, хоч і широко практикувалися в гуманістичній освіті того часу, але не отримували належного шанування. Разом з тим, для Меланхтона

⁵⁵ Melanchthon Ph. De artibus liberalibus... — S. 17. «Визначені числом сім Муз [вільних] мистецтв, дві [Музи] залишаються, Клію та Калліюпа, по праву рівні серед усіх наук; на чолі історії ставимо ми Клію, поезії — Калліюпу. Все написане цілими поколіннями охоплюють історія та поезія...»

звернення до античності/історії ставало не просто даниною всезагальному захопленню, а поверненням до автентичності, переосмислення якої стає гарним прикладом для юнаків. У зазначеній промові простежуються витoki формування особливого культурного простору, створеного Меланхтоном, у якому античність, її образи, герої, моральні приклади будуть співіснувати із традиційними релігійними елементами «frommen Humanisten» та новою реформаційною теологією. Саме у ключі повернення до автентичності та прищеплення шляхетних чеснот студентам буде розглядатися Меланхтоном практика долучення до античних семи вільних мистецтв ще двох муз, встановлюючи, у такий спосіб, дев'ять наук, обов'язкових до вивчення.

Загалом промова «De artibus liberalibus» в Тюбінгені та промова «De corrigendis adolescentiae studiis» у Віттенберзі мали цілком гуманістичний характер і, попри певний максималізм молодого викладача, переслідували конкретні, зрозумілі й амбітні завдання — поліпшити якість навчання та розширити дисциплінарні межі.

Проте в умовах Реформації пропагувати та здійснювати винятково гуманістичний план перетворень виявилось замало. Необхідно було узгоджувати навчальні програми, дисципліни і навіть методики викладання з новою лютеранською ідеологією. І чи не головним каменем спотикання на шляху реалізації гуманістичних завдань стало спірне вчення про свободу/несвободу волі. Тому адаптування Меланхтоном ідей і теологічних доктрин Мартіна Лютера до своїх власних гуманістичних уявлень, відбувалося в межах розв'язання Меланхтоном складних теоретичних питань нового богослов'я, які уможливили б поєднання нової теології із завданнями освіти. Водночас, із початком особистого знайомства Меланхтона з Мартіном Лютером почався поступовий процес

трансформації світоглядної парадигми Меланхтона в напрямі акомодатії до нової релігійної доктрини.

Навіть побіжний погляд на публічні заяви Меланхтона свідчить про те, що починаючи із 1519 р. відбуваються достатньо швидкі зміни у ключових уявленнях молодого викладача. Ідеї переконаного прихильника Еразма Роттердамського у Віттенберзі переживають суттєву трансформацію. У розробці концепції про реформування освіти Меланхтон не міг обійти дискусійну проблему свободи волі, оскільки від відповіді на питання, чи керує людина своїми вчинками/волею, є людина — об'єктом чи суб'єктом, чи здатна вона самовдосконалюватися — залежали плани реформування освіти.

Відчутні світоглядні перетворення еразміанця-Меланхтона були спровоковані одночасно декількома факторами. По-перше, хоч він був покликаний до університету на посаду професора грецької мови і літератури, Меланхтон, незабаром також був запрошений для читання теологічних лекцій. Перші біблійні лекції були присвячені пророку Іллі та посланням апостола Павла до Тита. Ці лекції уможливили тісне зближення гуманіста із теологією. Водночас, у межах норм освіти XVI ст., що не знала суворого розмежування між студентом і викладачем (*Dozenten*), гуманіст також розпочав навчатися на вищому факультеті — теологічному, який на 1519 р. іще перебував структурно і методологічно в межах традиційного середньовічного викладання.

По-друге, у Віттенберзі Меланхтон постійно спілкувався із харизматичним Мартіном Лютером. Г. Борнкамм, коментуючи цю обставину, цілком справедливо стверджує, що Меланхтон прийшов до Віттенбергу з еразміанськими ідеями оновлення людської природи за допомогою християнської етики й античної філософії. Однак, як еразміанець, молодий Філіп

не мав Еразмового характеру і гарту. І перейшовши в інший простір комунікації, з відмінним від гуманістичного колом спілкування і веденням дискусій, світогляд Меланхтона під тиском аргументації Лютера поступово еволюціонував. Щоправда, процес виявився неоднозначним і тривалим у часі.

Якими були ці трансформації? У той час нормальною практикою вважалося, що викладачі артистичного факультету могли навчатися на одному із вищих факультетів. Меланхтон скористався цією нагодою і по закінченню курсу задля отримання ступеню біблійного бакалавра (*Baccalaureus biblicus*), повинен був витримати публічний захист у формі диспуту. Диспут відбувся 19 вересня 1519 р. На захист Меланхтон виніс тези — обов'язковий компонент диспуту, які успішно захистив. За результатом диспуту Меланхтону було присуджено ступінь біблійного бакалавра, і він став повноправним членом теологічного факультету. Тези, захищені Меланхтоном на диспуті, були опубліковані того ж року⁵⁶.

Ці ранні тези зафіксували, хоч і незначну, але все ж зміну ідеологічних настанов у свідомості еразміанця. На це звернув увагу німецький дослідник Р. Шауфлер, який висловив обережну думку, що у тезах, поряд із типовими гуманістичними поглядами, з'являється «співчуття теології Лютера». Дійсно, у тезах Меланхтон дотримується гуманістичної думки, що природа людської душі виховується і що за природою людина більше прагне добра. Отже, вроджений потяг до добра та здатність сприймати виховання (покращуватися) перетворює освіту і саму педагогіку у важливий інструмент поліпшення людського ества. З іншого боку, можна бачити, що Меланхтон

⁵⁶ Отримати в подальшому більш високий ступінь магістра теології Меланхтон не виявляв жодного бажання. І врешті, за твердженням самого Меланхтона, він залишався в теології дилетантом. Що в тім не завадило йому стати ключовим теологом лютеранства.

вже стає на ґрунт нової теології, допускаючи лютерівську тезу про виправдання, яку так само можна трактувати, за певних умов, як визнання хоча й обмеженої, але все ж свободи волі, так і допущення рабства волі.

Якщо у бакалаврських тезах можна побачити лише «співчуття до теології Лютера», то наступний рішучий крок у напрямі адаптації теології Лютера вже спостерігається у промові Меланхтона від 25 січня 1520 р. Промова була присвячена теології апостола Павла (*Melanchthons declamatiuncula in D. Pauli doctrinam vom 25. Jan. 1520*). Меланхтон у цій промові виступає у ролі апологета і захисника поглядів Мартіна Лютера, для якого основоположний аргумент і висхідна точка міркувань полягає в тому, що реформаційна лютерівська доктрина дорівнює «філософії апостола Павла».

Усього лише через рік після видання «бакалаврських тез» і через півтора року від проголошення у вступній промові гуманістичної програми перетворень Меланхтон вже визнавав ідею Лютера про силу гріха над розумом і волею людини. Молодий реформатор зауважував, що не в нашій волі прогнати пануючі бажання, які укоренилися в душі, і які душу тримають ніби в оточеній фортеці, звершуючи в кожному члені нашого тіла свою тиранію. Відтак воля людини розуміється Меланхтоном сервільною, неспроможною власними зусиллями протидіяти стану гріха (*affectus peccati*).

Виникає цікава колізія. Меланхтон, вочевидь, цілковито сприйняв суто лютеранське розуміння рабства волі, яке суперечило його минулій гуманістичній/еразміанській позиції. Р. Шауфлер, аналізуючи цей період життя Меланхтона, прийшов до категоричного висновку, що звернення гуманіста до послань апостола Павла, який підсумком усіх людських діянь бачив пізнання Христа (а пізнання Христа розглядалося як утілення всіх благ і, врешті-решт, спасіння від влади гріха,

в тому числі і від панування тіла над духом), демонструє відмову від традицій європейської гуманістичної філософії.

Однак дозволимо не погодитися із настільки категоричним висновком, тим паче, що наступні теоретичні розробки Меланхтона як у сфері догматики, так і у сфері освітянських реформ дають можливість дійти трохи інших висновків. Навмисне ми не розділяємо догматику й освіту, оскільки ці дві сфери виявилися тісно інтегрованими у практичній діяльності Меланхтона.

Насамперед звернемо увагу на трактат, який вийшов із-під пера Меланхтона в 1521 р. і отримав надзвичайно високу оцінку Мартіна Лютера. Ця ґрунтовна, як для досить молодого професора, праця вийшла під заголовком «*Loci communes rerum theologicarum seu hypotyposes theologicae*»⁵⁷. «*Loci communes*» — спільні положення, або загальні положення, поширений жанр літератури в середні віки, що ґрунтувалися на Арістотелевій топіці — спільних вихідних положеннях, необхідних для викладення теми. У цьому виданні Меланхтон значну увагу зосередив на вченні про гріх і благодать — теми, які найбільше хвилювали Лютера. У подальшому Меланхтон буде неодноразово змінювати текст, що свідчитиме про поступовий відхід від лютеранського вчення про свободу волі та зміну ставлення до філософії.

Значною мірою робота була спровокована Лейпцизьким диспутом 1519 р. Меланхтон тоді за результатами невдалих перемовин між Мартіном Лютером і Йоганном Екком у листі до Еколампадія описав перебіг подій диспуту та виклав власні думки щодо «теології Христа» й «аристотелізму». «Аристотелізм» Меланхтон звинуватив у тому, що він має мало спільного

⁵⁷ Melanchthon Ph. *Loci communes rerum theologicarum seu hypotyposes theologicae* // CR. Vol. XXI. — S.S. 81–227.

із теологією Христа⁵⁸. Водночас Меланхтон висловив сумнів у авторитетності церковних соборів: «Собор не має повноважень формулювати нові віронавчальні статті». Лист був опублікований і викликав роздратування в головного учасника диспуту Й. Екка. Справедливості ради зазначимо, що гнів Екка Меланхтон викликав ще під час диспуту, коли постійно підкладав Лютеру записочки із відповідями, а іноді і підказував, що треба говорити. Врешті решт, Екк не витримав і з гнівом вигукнув, щоб Філіп займався своїми справами і не сердив Екка: «Tace tu, Philippe, as tua studia cura, ne me perturba». Наслідком диспуту стало те, що Меланхтон змушений був долучитися до складної дискусії зі схоластичною теологією, відголос якої постійно присутній у тексті «*Loci communes*».

Були й інші причини, які визначили основну проблематику «*Loci communes*». Відомо, що 1519–1521 роки — час активної науково-педагогічної діяльності Меланхтона. Окрім викладання філологічних дисциплін він читав лекції по Вульгаті. Ступінь *baccalaureus biblicus*, отриманий у 1519 р., давав на це право. Меланхтон розпочав курс біблійних лекцій із Євангелія від Матвія, а з квітня 1520 р. впродовж року читав лекції по листах ап. Павла до римлян. Це навчальне навантаження набагато переважало статутні вимоги, що ставили до бакалавра. Проте активна викладацька діяльність дозволила отримати вкрай потрібну практику в галузі теології. Великих турбот у ці роки додавала відсутність Лютера, який спочатку відбув до Вормсу на рейхстаг (1521), а потім довгий час перебував у Вартбурзі (травень 1521 — березень 1522). До широкого спектру турбот Меланхтона з 1522 р. додалися також читання лекцій по посланнях до Коринтян, а пізніше і до кінця березня 1523 р. Євангеліє від Іоанна. Тож Мелан-

⁵⁸ CR Vol. 1. — S. 88. Ioanni Oecolampadio. «*Epistola de Lipsica disputatione*».

хтон не тільки посів місце біблійного викладача з його колом обов'язків, але й змушений був стати на чолі реформаційного руху в критичні часи.

Дискусія із Екком, читання лекцій, що ґрунтувалися на посланнях апостола Павла та необхідність надання адептам нового віровчення систематизованого викладу основних положень лютеранства стали вагомим аргументом щодо необхідності створення подібного трактату.

Лютер високо оцінив цю працю і навіть вважав її гідною увійти у зібрання Святого Письма: «In Sammlung der heiligen Schriften [Kanon] aufgenommen zu werden». Її визначна роль, і на це нерідко і справедливо вказують дослідники, пояснюється тим, що «*Loci communes*» була першою теоретичною розробкою євангелічної догматики, першим вираженням євангелічного вчення у систематизованій формі.

Чи знайшлося місце у трактаті для нових ідей щодо реформування освіти? Трактат, як уже зазначалось, був теологічного характеру і до освіти не мав безпосереднього стосунку. Однак проблема освіти в конфесійну добу не могла не переплестися тісно із догматичним питанням щодо свободи волі. Тому зосередимось на пошуку в документі тих позицій, що зафіксували уявлення гуманіста щодо питання про свободу волі, цього найбільш дискусійного і дражливого питання перших років Реформації.

Дилема ранньореформаційної теології щодо свободи волі, первинності/вторинності духу і тіла, а головне, відповідь на неї у працях Меланхтона, на нашу думку, є ключем, без якого складно зрозуміти формування освітянської концепції гуманіста. Спробуємо прояснити і такий момент: чи виникало на шляху пошуку концептуальних засад реформи освіти ідеологічне напруження між гуманістичною освітньою філософією Меланхтона (власне, Еразма Роттердамського)

та віттенберзькою догматикою Мартіна Лютера про виправдання вірою.

Аналізуючи «*Loci communes*» 1521 р. спочатку виокремимо тези Меланхтона, у яких заявляє про себе гуманістичний компонент. Тобто ідеї, що свідчать про можливості людини в сенсі виховання та самовиховання, про її особисті потенції в справі поліпшення людської природи — те, що залишалося співзвучним ідеям німецького гуманізму й еразміанству.

На думку Меланхтона, існує сила пізнання, яку він називає *vis cognoscendi* і сила, що виникає на основі і внаслідок психо-фізичної організації індивідуума, тобто — сила афекту, тих виявів, які Меланхтон називає «*vis e qua affectus oriuntur*». Завдяки «*vis cognoscendi*» людина сприймає, розуміє, робить висновки, розраховує тощо. Іншу силу (*vis e qua affectus oriuntur*) Меланхтон характеризує як таку, якою людина або може відторгати те, що отримала через пізнання, або ж, навпаки, вона примушує людину слідувати за тим, що їй відкрилось через пізнання. «Ця сила, іншими словами, є волею», зазначає Меланхтон. Пізнання «*vis cognoscendi*» перебуває в рабстві волі (*cognitio servit voluntati*). Меланхтон у цьому випадку дотримується вживаного у пізній схоластиці топосу про примат волі.

Однак воля у Меланхтона не є якоюсь певною цілісністю, вона розпадається на низку суперечливих афектів (*affekt*), емоцій, які підкидаються людині як ігрові кульки. Свободи людини від афекту, переконаний Меланхтон, не існує, його неможливо перемогти розумом, але, виключно, більш сильним афектом. Отже, перемагає найсильніший афект, і він починає визначати шлях людини. Меланхтон називав цей процес *raptus* (грабунок, захоплення), тобто, щось таке, що може відбуватися поза бажанням людини, сторонньою силою. По суті, подібне трактування перетворювало людину в суб'єкт, не здатний на самостійне визначення життєвого

шляху, повністю залежний від сили афекту. Це була безвихідь, яку без сумніву, усвідомлював Меланхтон.

Тому, після викладення тез про пізнання і всевладдя волі (*vis e qua affectus oriuntur*), про те, що людина від рабства афекту самостійно звільнитися не може, Меланхтон усе ж намагається знайти і пояснити механізм протидії неконтрольованій волі, але так, щоб не вступити на цій вузькій догматичній стежині в конфронтацію із уявленнями про рабство волі самого Лютера. Перше, що констатує Меланхтон — «... усе, що стається, стається обов'язково з Божого передвизначення» («*divinam praedestinationem eveniunt*»). Він наводить низку біблійних текстів, які доводять повну залежність людини від Божого передвизначення⁵⁹. Заздалегідь визначена Богом доля людини у Меланхтона, однак, не набуває фатального змісту. І хоч гуманіст неодноразово підкреслює притаманні людині вроджені вади, як і те, що над індивідуумом панує афект (який, знову ж таки, бачиться як сила, що «володіє людиною так, як тиран володіє державою», і який «може нехтувати хорошим пізнанням і рвати людину пристрастями»)⁶⁰, Меланхтон переконує, що гріховна воля

⁵⁹ CR. Vol. XXI. — S. 88. Меланхтон у обґрунтуванні Божого передвизначення звертається до послання ап. Павла до Римлян XI, 36: «Бо все із Нього, Ним і до Нього»; Послання до Ефесян. 1. 11. «У Нім, що в Нім стали ми й спадкоємцями, будвши призначені наперед постановою Того, Хто все чинить за радою волі Своєї» Євангеліє від Матвія X. 29: «Чи не два горобці продаються за гріш? А на землю із них ні один не впаде без волі Отця вашого».

⁶⁰ CR. Vol. XXI. — S. 87. Подібні ідеї відразу відсилають до філософії XIX століття і викликають порівняння із естетичним містицизмом А. Шопенгауера, у концепції якого знайшли місце такі антагонізуючі поняття, як «пізнання» і «воля до життя». Воля до життя постійно породжує у людини нездійсненні бажання, а це, зі свого боку, перетворює людину у мученика. Єдиним оазисом в пустелі

не завжди має шанс на перемогу. Цей шанс полягає в тому, що сам Бог втручається і пробуджує в людині потужніший новий і чистий афект, який може не без боротьби витіснити негативний афект.

Логіка Меланхтона розгортається у площині трактування біблійних текстів, які дають підстави вважати, що людина все ж має право обирати. Проте обрати вона може лише маючи здоровий глузд, оскільки людина нерозумна, відкидає першооснову мудрості — Бога й, отже, починає керуватися своєю волею. «Сказав безумний у серці своїм: «Бога немає». Впали в розпусту, опоганилися в ділах своїх; не стало тих, хто чинив би добро»⁶¹, цитує Меланхтон пророка-псалмспівця, і додає ще низку прикладів зі Старого Заповіту для ілюстрації того, що люди своїми нерозважливими вчинками накликають на себе гнів Божий і не дають можливості Духу Божому торкатися їхніх сердець⁶². Отже, з поданих цитат випливає, що Меланхтон не покидає гуманістичну ідею щодо можливості людини досягти досконалості, але вирішальну роль у процесі поліпшення людської природи й у звільненні від негативного афекту відіграє Божа милість, що пізнається через мудрість, а складова мудрості — знання. Знання ж передбачає процес їх отримання. Отже, у цьому висновку, який, загалом, не суперечить ученню Лютера про рабство волі, лунає голос реформатора-гуманіста, який на основі Святого Письма доводить тезу про можливість поліпшення людського ества через знання, а знання — це, перш за все, ґрунтовна освіта.

життя служить естетичне споглядання. Див.: Шопенгауэр А. Сборник произведений / Пер. с нем.; Вступ. ст. и прим. И. Нарского, М. Драко. — Минск: Попурри, 1999. — С. 219.

⁶¹ CR. Vol. XXI. — S. 94. Меланхтон тут посилається на Пс. 13, 1. «Dixit insipiens in corde suo, non est deus &. Est ergo in solidum ignorans dei».

⁶² CR. Vol. XXI. — S. 87.

Досліджуючи генезу ідеї Меланхтона про свободу волі, її можливості та взаємозв'язок із розумом і людськими потенціями, залучимо ще один документ, що виник майже через десять років після створення «*Loci communes*» та суттєво доповнює картину уявлень Меланхтона про свободу волі. Йдеться про Аугсбурзьке сповідання 1530 р. (*Confessio Augustana*). Звернення реформатора до питання про свободу волі в межах зазначеного документа, який був проголошений у присутності імператора Карла V та вищих ієрархів церкви, підтверджує важливість цієї проблеми не лише у протестантському таборі, але й у таборі католицькому.

У 18-му артикулі «*Confessio Augustana*» «Про свободу волі» гуманіст пояснює межі свободи волі людини, або в яких питаннях вона має свободу. «Про свободу волі ми вчимо, що людина в певній мірі (*gewissen Maße*) володіє свободою волі: вона може зовнішньо вести порядне життя й ухвалювати власні рішення в питаннях, доступних здоровому глузду (*Vernunft*)⁶³.

Що означає ця розпливчата і, на перший погляд, не зовсім зрозуміла фраза, що людина може «ухвалювати власні рішення в питаннях, доступних здоровому глузду»? Меланхтон тут звертається до авторитетної думки Августина і ніби вибудовує положення про свободу волі цілком у руслі вчення Августина, розвиваючи думку, що людина має вибір між добром і злом, але «лише в зовнішніх питаннях життя». Які ці «зовнішні питання життя» Меланхтон уточнює, знову-таки спираючись на Августина⁶⁴. Наприклад, говорячи

⁶³ CA. — S. 60. «Vom freien Willen wird so gelehrt, dass der Mensch in gewissem Maße einen freien Willen hat, äußerlich ehrbar zu leben und zu wählen unter den Dingen, die die Vernunft begreift».

⁶⁴ CA. — S. 60. «Damit man erkennen kann, daß hier nichts Neues gelehrt wird, seien die klaren Worte Augustins über den freien Willen angefügt:

про свободу творити добрі справи Меланхтон пояснює, що подібна свобода за Августином вкладається в такі рамки діяльності як «працювати, або не працювати на полі, їсти, пити, іти до товариша в гості, одягатися або роздягатися, будуватися, одружуватися, займатися ремеслом або звершувати подібні корисні і добрі справи». Точнісінько так само людина за своїм вибором може «творити зло», «вклонятися ідолу, убивати тощо». Меланхтон не вступає у полеміку з Августином, навпаки, Августин цитується у кращих традиціях схоластики як незаперечний авторитет. Однак на його тезах Меланхтон вибудовує нове розуміння свободи волі, дещо відмінне від Августина, хоч його уявлення і не вступають у помітну конфронтацію із католицьким розумінням⁶⁵. Однак відмінність усе ж є. Меланхтон, погоджуючись з Августином і наводячи розлогу цитату, додає важливе зауваження, що

„Wir bekennen, daß alle Menschen einen freien Willen haben. Sie besitzen ja alle einen natürlichen, ihnen angeborenen Verstand und eine Vernunft, jedoch nicht, um damit Gott gegenüber etwas erreichen zu können, wie zum Beispiel Gott von Herzen zu lieben und zu fürchten. Sie haben vielmehr nur in den äußerlichen Dingen dieses Lebens die Freiheit, Gutes oder Böses zu wählen. Unter „Gutem“ verstehe ich das, was man von Natur aus tun kann, wie zum Beispiel auf dem Acker arbeiten oder nicht, essen, trinken, zu einem Freund gehen oder nicht, Kleidung anziehen oder ablegen, bauen, heiraten, ein Handwerk ausüben oder dergleichen Nützliches und Gutes tun. Doch auch dieses alles ist und besteht nicht ohne Gott, sondern es ist alles aus ihm und durch ihn. Dagegen kann der Mensch aus eigener Wahl auch Böses unternehmen wie zum Beispiel vor einem Abgott niederknien, einen Totschlag verüben usw».

⁶⁵ Про свободу волі Меланхтон говорить у 18 артикулі Аугсбурзького сповідання. Зазначимо, що цей документ, що складається із 28 артикулів, був структурований таким чином, що в артикулах з 1 по 21 містилися лише положення, які підкреслювали єдність поглядів лютеран та католицької церкви. Інші сім тез містили положення, які не узгоджувалися із католицькою догматикою.

ніби доповнює Августина, але в якому більше відчувається послідовник Еразма.

Меланхтон стверджує, що у людини все ж існує шанс стати «угодним Богу», «відчувати у своєму серці страх Божий», «вірити в Бога». Цей шанс, продовжує Меланхтон, людина має можливість отримати через благодать і допомогу Святого Духу⁶⁶. У цих словах складно знайти щось, що суперечило б ученню Лютера про рабство волі (вона тут теж повністю залежна від благодаті і Духу Святого), або вище цитованим словам Августина. Однак Меланхтон, вважаючи, що людина не може самостійно вирвати «із свого серця вроджений потяг до зла», майже непомітно звертається до раніше озвученої ідеї про *vis cognoscendi* (силу пізнання), зазначаючи що «і віра, і страх Божий дарується через Слово Боже». Ця теза є ключовою для розуміння освітянських реформ і гуманістично-релігійних практик Меланхтона, адже отримання «віри і страху Божого» через Слово Боже, або Священне Писання, передбачає процес дослідження — екзегезу, яка в гуманіста мислиться у взаємозв'язку з розумовими потенціями й освітою. І ця думка стає логічним висновком реформатора-гуманіста.

Отже, розглянувши та проаналізувавши низку документів, можна зробити висновки щодо того, яким чином Меланхтон на початку своєї педагогічної діяльності узгодив спірне питання про свободу волі. Від цього залежали шляхи реформування освіти на лютеранських територіях. І якщо у промові від 1520 р. Меланхтон нібито визнавав повну силу гріха над розумом, а волю людини — сервільною, що дало

⁶⁶ С.А. — S. 60. «Aber ohne Gnade, Hilfe und Wirkung des Heiligen Geistes kann der Mensch Gott nicht gefallen, Gott nicht von Herzen fürchten oder an ihn glauben oder nicht die angeborenen, bösen Lüste aus dem Herzen werfen, sondern dies geschieht durch den Heiligen Geist, der durch Gottes Wort gegeben wird. Denn so spricht Paulus: „Der natürliche Mensch vernimmt nichts vom Geist Gottes“ (1. Kor 2,14)».

підстави вважати, ніби гуманіст відмовився від європейської гуманістичної філософії, то всього лише через рік у «*Locī communes*» реформатор спростовує ці підстави й обґрунтовує право людини на вибір. Щоправда вибір обмежений, умовний: він передбачає присутність у людині Божої милості, яка, так само, звільняє від негативного «афекту». Проте Меланхтон переконує, що кожна людина може досягти Божої милості, бо пізнається вона через мудрість. А складова мудрості — знання.

Отже, які висновки можна зробити? По-перше, гуманіст, намагаючись узгодити вчення Мартіна Лютера і власне еразміанство, теологічно обґрунтував необхідність отримання знань (ерудичії). Отримання знань передбачало, зі свого боку, шкільну й університетську освіту.

По-друге, ми повинні констатувати, що у теологічних поглядах Меланхтона проглядається вплив Мартіна Лютера, який з початку їхнього знайомства зміг суттєво трансформувати картину світу молодого гуманіста, що змусило останнього відійти від еразміанського розуміння свободи людини. Проте у 20-х рр. XVI ст. лютерівська теза про рабство волі була переосмислена Меланхтоном на рівні, що враховував традиційну догматику, вимоги нової теології та гуманістичні ідеї. Цей складний синтез дав можливість Меланхтону теоретично обґрунтувати ідею щодо участі людини у процесі поліпшення людської природи, зруйнувавши категоричне вчення про приречення. Показово те, що вирішальну роль у цьому процесі Меланхтон залишає за Божою милістю, яка, на його думку, пізнається через мудрість і знання. Знання ж, так само, передбачають процес їх отримання. Отже, цей висновок логічно обґрунтовував необхідність реформування та влаштування нових навчальних закладів, які б, маючи гуманістичну орієнтацію, забезпечили такий необхідний у нових умовах Реформації процес пізнання.

Розділ 2.

STUDIA ET PIETAS: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В РЕФОРМАЦІЙНІЙ ТА ГУМАНІСТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ФІЛІПА МЕЛАНХТОНА

2.1. Німецька школа напередодні Реформації

Теоретичні розробки релігійних та освітянських питань Філіпа Меланхтона починаючи із 20-х рр. XVI ст. почали втілюватися як реформування школи. Теологічне обґрунтування необхідності отримання знання та суспільний запит на освічені кадри в церковних і світських інституціях передбачали якісне шкільне й університетське навчання, яке не могли забезпечити повною мірою тогочасні освітні заклади.

Реформування освіти було одним із пріоритетних напрямів діяльності Меланхтона. Колишні церковні інститути в умовах Реформації піддавалися обструкції, втрачали фінансування й занепадали, занепадали і тісно пов'язані з ними школи. Відновлення і реформування освітніх закладів, їхнє фінансове і кадрове забезпечення — усе це вимагало швидких та рішучих дій від реформаторів, зокрема від Філіпа Меланхтона, який намагався здійснити прорив у царині освіти, ґрунтуючись на притаманних німецькому гуманізму морально-етичних нормах та раціоналізмі.

Філіпа Меланхтона у справі реформування німецької освіти можна розглядати в трьох іпостасях:

- по-перше, як ефективного організатора і реформатора шкільної освіти (йому належить ідея поділу учнів на три класи), творця програм та підручників для кожного класу, а також «сітки» навантаження для викладачів та учнів;
- по-друге, як інспектора: запровадивши ефективний шкільний нагляд, гуманіст сам брав у ньому участь;
- по-третє, як академічного університетського викладача і педагога, який підготував плеяду освічених учителів.

Перед обговоренням реформи варто описати тогочасний стан шкільної освіти у Німеччині та різні типи шкіл.

Завдяки своїй орієнтації на християнські цінності латинського світу, німецькі школи були дуже схожі за формою та змістом на їх аналоги в інших західноєвропейських країнах. Християнство немислиме без освіти — це аксіома. Апостольські послання та патристичні твори зберігалися і передавалися завдяки писемності а, отже, передбачали існування освічених людей. Необхідність у компетентних фахівцях відчували й у сферах державного управління, купецької справи тощо.

У XIII ст. розпочинається активна фаза заснування нових шкіл, що було пов'язано із розвитком товарно-грошових відносин у Західній Європі. Ті школи, що існували ще з каролінгських часів (єпископські, монастирські «Dom- und Klosterschulen») належали, як і в інших західноєвропейських країнах, до церковної юрисдикції та керувалися клерикальною навчальною програмою. Вони поділялися на т. зв. внутрішні школи (*scholae interiores*), що готували хлопчиків до кар'єри кліриків (*pueri oblati*)¹, і зовнішні школи (*scholae exteriores*) — для навчання юнаків (*pueri seculares*) із шляхетних родин, які не прагнули духовної кар'єри.

¹ Монастирські школи виникли у VI–VII столітті.

Scholae exteriores здобули популярність і підтримку міської громади та магістрату, хоча їх, з огляду на програми, не можна вважати світськими, або такими, що готували юнаків до комерційної діяльності. Серед відомих шкіл цього типу з давньою історією можна назвати школи при монастирях святої Афри в Мейсені і святого Томаса в Лейпцизі — вони діяли ще з XIII ст.

Дещо осібно стояли церковні школи (Pfarrschulen), що виникли у XII ст. для підготовки церковних служок. Зобов'язки вчителя у Pfarrschulen виконував священник.

Загальних уніфікованих навчальних планів відповідні заклади не мали і давали лише початкову освіту, яка полягала у навчанні вираховуванню церковних свят, церковній латині (Kirchenlatein) і співу. Показово, що найбільше учнів карали на уроках співу, оскільки, як зауважувалося: «*die rauhen germanischen Kehlen*» (грубе німецьке горло) було погано пристосоване для григоріанського співу.

Латинські школи беруть свій початок також із XII–XIII ст. Їх створення було пов'язане із тим, що бюргерство та купецька верхівка відчували потребу у професійно орієнтованій освіті. Тому заможні містяни виявилися найбільш активними прихильниками заснування шкільних закладів, здатних забезпечити щораз більший попит в освічених працівниках. Особливо результативно процес створення нових шкіл відбувався в економічно розвинутих регіонах Німеччини і, насамперед, у ганзейських містах.

Нові школи, так звані Stadt oder Ratschulen, частково перебували в підпорядкуванні не церковних інституцій, а міської влади, що мала турбуватися про приміщення і матеріальне забезпечення навчального процесу. Це явище знаменувало початок ліквідації церковної монополії на шкільну освіту, незважаючи на те, що для відкриття подібної школи все ж

необхідно було заручитися дозволом місцевого духовенства, а іноді архієпископа або ж самого Папи. Щоправда, церква і надалі продовжувала здійснювати нагляд і контроль за школою. Це виявлялося, наприклад, у прерогативі затверджувати кандидатури вчителів (їх і далі обирали тільки із кліриків). Оскільки навчання вели винятково латиною, то ці школи отримали назву *латинських*. В них, окрім граматики цієї мови і комплексу теологічних дисциплін, також викладали й арифметику. Хоча на практиці викладання останньої нерідко обмежувалося лише вираховуванням церковних свят, латинські школи були необхідним компонентом для продовження освіти, оскільки охоплювали предмети тривіуму, знання яких давало можливість випускнику бути зарахованим до університету.

Загалом, через обмеженість і консервативність програми, латинські школи не могли задовольнити щораз більший попит суспільства на кадри, яких потребувала нова економіка. Тому, паралельно із латинськими і на противагу їм, з'являються німецькомовні школи (*deutschen Schulen*), їх іще називали «приватними школами» (*Privatschule*) або школами письма та рахунку (*Schreibschulen und Rechnenschulen*). Їхнім головним завданням, що зрозуміло з назви, було навчити рахунку та письма. Створені для забезпечення корпоративних інтересів окремих цехів, а тому з обмеженою, професійно орієнтованою програмою, ці школи не надавали доступу до університетів. Їх створювали без дозволу міської влади і кліру. Ця обставина нерідко призводила до суперечок, особливо із релігійною владою. Щоб підкреслити незаконність виникнення подібних шкіл, у джерелах їх часто називають *Bei-, Winkel- oder Klippschulen*². У подібних школах влада на-

² «Школа при, школа в кутку або початкова школа».

магалася обмежувати максимальну кількість учнів³, а також нерідко зобов'язувала учнів після досягнення певного віку переходити в офіційну школу. Так це було у Брауншвейгу, де юнаки семирічного віку повинні були перейти до *öffentliche Schule*. У такий спосіб, «школа при кутку» («*Winkelschulen*») попри свою *de jure* «незаконність» все ж *de facto* визнавалася і була чимось подібна до підготовчої школи.

Стосунки між владою і школами ускладнювалися ще й тому, що німецькі школи (*Deutsche Schulen*) нерідко нехтували внесенням до своєї програми релігійного виховання. Значною мірою такий стан був зумовлений тим, що міщани самостійно піклувалися про приміщення, матеріальне забезпечення й утримання шкільного вчителя, а тому намагалися мінімізувати витрати на школи за рахунок скорочення навчальної програми. Та не зважаючи на це, німецькі школи здійснили якщо і не переворот у справі освіти, то суттєво поліпшили її становище⁴. Багато дослідників констатують високий рівень освіченості у німецьких містах, іноді навіть поголовну.

Школи, окрім надання початкової освіти дітям, виконували ще одну важливу соціально-культурну функцію. Фрідріх Паулсен звертає увагу, що їхніми організаторами нерідко були гуманістично налаштовані духовні та світські володарі, які маючи реальну вагу в містах, патрунували школи і, отже, об'єктивно допомагали гуманізму проникати і залишатися в навчальних закладах. Так, школи, стаючи осередками гу-

³ Наприклад, у Брауншвейгу, за постановою міськрату 1478 р., яка регулювала діяльність приватних шкіл, заборонялося брати більше 10 учнів.

⁴ Як зазначає Генріх Кеммел, у XIV–XV ст. створювалися саме німецькі школи; латинські хоч і продовжували існувати, однак нових майже не відкривали. Див: Kaemmel H. *Geschichte des deutschen Schulwesens im Übergange vom Mittelalter zur Neuzeit* / H. Kaemmel. — Leipzig: Humblot, 1882. — S. 95.

маністичних товариств, сприяли створенню унікальної ситуації в історії поширення гуманізму, коли останній раніше і ґрунтовніше розвивався у школах, аніж в університетах⁵.

Ми коротко зупинимося на характеристиці деяких особливостей розвитку шкільної освіти в Саксонії, оскільки саме із цим курфюршеством найбільше пов'язані педагогічні практики Філіпа Меланхтона як у сфері вищої, так і середньої чи початкової освіти.

Саксонська система шкіл й освіти взагалі характеризувалася у XV ст. значним диспаратом. Німецький дослідник Гюнтер Беме у роботі, присвяченій німецькому гуманізму та школам, стверджував, що в той час, коли на багатьох землях Німеччини спостерігалися тільки рудименти шкільної освіти, у більш-менш великих містах Саксонського князівства на початку XV ст. діяла іноді не одна, а навіть кілька шкіл⁶.

Дисонансом звучить твердження Е. Хельмрайха, який зазначав, що на 718 саксонських єпархій припадала лише 71 школа⁷. Тобто, єпархії були забезпечені лише на десять відсотків. Проте слід розуміти, що підрахована ним кількість шкіл відображає лише ті, якими опікувалася церква. Кількість шкіл інших типів підпорядкування, включаючи «незаконні»⁸, значно перевищувала подану статистику. Як свідчить у своєму дослідженні Ноткер Хаммерштайн, у XV ст. навіть у невели-

⁵ Paulsen F. Geschichte des gelehrten Unterrichts auf der Deutschen Schule und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zum Gegenwart. — Leipzig: Veit und Comp, 1885. — S. 105.

⁶ Böhme G. Bildungsgeschichte des europäischen Humanismus / Böhme G. — Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1984. — S.S. 77–82.

⁷ Helmreich E. Religionsunterricht in Deutschland. Von den Klosterschulen bis heute / Helmreich E. Hamburg: Furche Verlag, 1966. — S. 29.

⁸ Нажаль, встановити більш-менш точну кількість цих шкіл неможливо, у зв'язку із тим, що вони в силу специфіки заснування часто просто не фіксувалися в офіційних документах.

ких містечках із кількістю від 400 до 1000 жителів засновували школи. Щоправда, професійні викладачі на постійній основі там були великою рідкістю. Їх обов'язки, зазвичай, виконували студенти, які провчилися кілька семестрів в університеті («Jungmeistern oder Unterlehrern»), або ж місцеві священники. Іноді зустрічалися випадки, коли в разі відсутності вчителя, освітянські послуги надавали учні старших класів, які були здатні забезпечити підопічних елементарними знаннями.

На початку XVI ст. шкільна освіта отримує новий потужний еволюційний імпульс, значною мірою завдяки консервативній позиції Лейпцизького університету. Один із найстаріших у Німеччині⁹, він не толерував гуманістів, а ті з них, які до нього потрапляли, надовго не затримувалися. Неприйняття гуманізму університетською спільнотою і патронами університету пов'язане з історичними колізіями, що сягають витоків створення Лейпцизького університету.

Цей університет своїм виникненням завдячує гуситським хвилюванням у Карловому університеті Праги, коли 1409 р. майже тисяча студентів і викладачів залишили його стіни і перебралися до Лейпцигу, який на той час був великим торговим центром Мейсенського маркграфства. Початок роботи факультету вільних мистецтв став моментом створення Лейпцизького університету (1409). Як пояснює Х. Воллєрсхайм, неприйняття і навіть ворожість до виявів гуманізму у стінах новоствореного університету були спровоковані намаганнями протидіяти празькому гусизму, що призвело, врешті, до консерватизму. Достатньо тривалий час звичним явищем була опозиція університетського традиційного «істеблішменту» до гуманістів. Як ми вже писали, жоден із них довго не затримувався в університеті. Наприклад, як

⁹ Університет засновано 2 грудня 1409 року Фрідріхом I Войовничим та Вільгельмом II Багатим.

це сталося із першим відомим гуманістом Петрусом Лудером (Petrus Luder, 1415–1472), якого заслужено вважають піонером гуманізму в Німеччині. Свого часу Петрус Лудер розпочав навчання у Гейдельберзькому університеті, а потім продовжив його в Італії. Приблизно в 1440 р. був зарахований до Феррарського університету, де кілька років слухав лекції відомого італійського гуманіста Гуаріно Веронезе. В 1456 році на запрошення курфюрста Фрідріха I повертається до Гейдельберга, де 14 липня прочитав свою лекцію. Однак Гейдельберг поставився до Лудера байдуже, що і стало причиною того, що він не отримав бажаного професорства. Тому Лудер залишає Гейдельберг і переїжджає спочатку в університет Ульма, а потім Лейпцига. В останньому, отримавши місце професора, проголосив свою інаугураційну промову, яка вважається такою, що ініціювала початок гуманізму в Німеччині. Однак, попри славу, Петрус Лудер зміг пропрацювати там лише одне літо (1462). Через 14 років (1486) до Лейпцига прибув інший відомий гуманіст — Конрад Цельтис. Проте і він дуже швидко залишив університет — вже у 1487 році. Така ж доля спіткала й інших гуманістів, таких як Герман Буш і Йоганн Рагій Естікампіан.

Несприятливі умови для гуманістів в університеті неочікувано мали позитивні наслідки для шкільної освіти. Дійсно, гуманісти, не отримуючи розуміння, а нерідко й відчуваючи ворожнечу в Лейпцизькому університеті, змушені були покидати його негостинні стіни. Однак вони, зазвичай, залишалися в Саксонії і поповнювали ряди шкільних учителів і ректорів місцевих шкіл. На новому місці фахові викладачі займалися пропагуванням гуманістичних дисциплін, а частину кращих учнів орієнтували на продовження освіти в інших німецьких університетах з гуманістичним ухилом або ж в Італії. Таким чином, школи Саксонії отримали позитивний поштовх у своєму розвитку саме завдяки суперечкам в академічному середовищі.

Динамічні перетворення у шкільництві особливо активізувалися внаслідок Реформації. Лютерівська проповідь дуже швидко вийшла за межі суто релігійної риторики, охопивши практично всі сфери життя суспільства. Вона заявила про себе особливо резонансно в культурно-освітнянській царині. Як зазначає В. Дятлов: «Реформація сама собою була одним із наймогутніших в історії людства просвітницьких рухів, основу яких складали масові видання релігійно-публіцистичних і літературних творів, Біблії, яка стала доступною для більшості населення країни...»¹⁰.

Отже, шкільна система в Німеччині XV ст. активно розвивалася, забезпечуючи безпосередні потреби суспільства. Однак уже на початку XVI ст., незважаючи на збільшення кількості освітянських інститутів і проникнення в них гуманізму, школи не встигали за викликом часу. Значна їх частина тяжіла до традиційних консервативних середньовічних форм у межах клерикальних і міських муніципальних корпорацій. Так наявні застигли схоластичні освітянські форми, церковна юрисдикція, брак кваліфікованих викладацько-педагогічних кадрів, хронічна нестача коштів перетворили школу на малоефективну і не здатну в потрібному обсязі, по-перше, сприяти справі Реформації й оновленню суспільства в дусі нових євангелічних вимог; по-друге, забезпечити кваліфікованими державними і церковними службовцями нове буржуазне суспільство.

Члени магістратів, гуманістична еліта та реформатори розглядали різні шляхи перетворення школи в дієвий заклад підготовки майбутніх фахівців. Реформаційний табір бачив цей шлях у реалізації гасла *ad fontes* — поверненням до витоків грецької філософії і патристичної літератури.

¹⁰ Дятлов В. Реформи і Реформація у Німеччині (XV–XVI століття) ... — С. 213.

Значною мірою наповнення цього гасла реальним змістом асоціюється із діяльністю Філіпа Меланхтона, який у роки Реформації заклав підвалини нової освіти, що пережила століття. Німецький дослідник Герман-Адольф Штемпель звертає увагу на те, що схильність до педагогічної діяльності була помічена в Меланхтона ще у Гейдельберзькому університеті, і для підтвердження своєї думки наводить цікавий факт. Один із професорів, готуючись до закінчення своєї викладацької кар'єри, звернувся до Меланхтона із проханням, щоб той зайняв його місце. Звісно, не варто думати, що можливість працювати викладачем в університеті залежала тільки від бажання окремого викладача і Меланхтона. Однак можна погодитися: сам факт є чудовою ілюстрацією того, що молодий студент мав помітну схильність до викладацької діяльності — вона і була відзначена у риторичній пропозиції професора. До того ж студенти, колеги Меланхтона, як свідчать джерела, цілком погоджувалися із такою думкою. Також відомо, що в гейдельберзький період він давав приватні уроки обом синам графа Льовенштейна.

Як шанувальник Еразма Роттердамського, Меланхтон намагався в дусі еразміанства синтезувати культурну спадщину античності та християнського раціоналізму. Цю концепцію після прибуття у Віттенберг Меланхтон проголосив у вже згадуваній нами вступній лекції «Про необхідність покращення навчання юнаків». У ній молодий професор чітко окреслив коло першочергових завдань у сфері освіти та у реформі Віттенберзького університету зокрема. Університет, попри свою «молодість», мав традиційні навчальні плани, що відповідали стандартам класичних університетів і були орієнтовані на схоластичне викладання та схоластичний комплекс дисциплін. Тому лейтмотивом промови стала ідея про повернення до джерел, до античності, про відновлення ґрунтовного вивчення давніх

мов і шанобливого ставлення до філософії. А це, на думку гуманіста, приведе до очищення церкви.

Не можна сказати, що відродження вивчення мов було його власним відкриттям. Меланхтон рухався в руслі етики Північного гуманізму. Німецькі гуманістичні товариства, прагнучи відкрити античну спадщину, по суті, відроджували та плекали античні мови і літературу, оскільки були переконані, що саме у такий спосіб можна досягнути вільного розвитку особистості і поліпшити людську природу. Ідея ж Меланхтона полягала у використанні наукових надбань гуманізму для створення наукової теології, яка, як йому здавалося, вела до істинного вчення і єдності церкви. Проте одного розуміння виявилось недостатньо, необхідно було створити нову систему, у тому числі і шкільної освіти, яка б виховувала школярів і студентів у дусі цінностей гуманізму і Реформації. Стара, морально застаріла шкільна система впоратися із поставленим завданням була неспроможна.

Меланхтон, порушивши проблему реформування навчання, отримав в особі Лютера надійного союзника, який не лише поділяв думку про необхідність повернення до давніх мов, джерел і Біблії, але і запропонував практичні кроки здійснення реформи. Вони полягали у тому, щоб передати піклування школою світській владі та суспільству. Наслідком стало видання на початку лютого 1524 р. твору «До радників усіх міст землі німецької. Про те, що їм належить засновувати і підтримувати християнські школи»¹¹.

Твір став публічним зверненням до владних інститутів за підтримкою і засвідчив глибоке розуміння Лютером вуз-

¹¹ Лютер М. К советникам всех городов земли немецкой. О том, что им надлежит учредить и поддерживать христианские школы // Время молчания прошло. Избранные произведения 1520–1526 гг. Пер. Ю. Голубкина. — Харьков: Око, 1994. — С. 178.

лових проблем освіти. Водночас, він розкрив власне бачення основних шляхів реформування шкільної освіти.

Отже, на початку XVI ст. німецькі школи, як і вся система початкової освіти, перебували у середньовічних межах церковних і міських муніципальних консервативних корпорацій. Вони виявилися нездатними забезпечити кваліфікованими державними і церковними службовцями нове буржуазне суспільство. Церковна юрисдикція, брак кваліфікованих викладацько-педагогічних кадрів і нестача коштів перетворили школу на малоефективний інститут, не здатний сприяти Реформації. Внаслідок цього з початком Реформації освіта потрапляє у центр уваги реформаторів і світської влади, що призвело за досить короткий час до реформування і заснування нових шкіл. Передусім це відбулося в таких містах як Ейслебен, Нюрнберг, Магдебург тощо.

2.2. «Гуманістична» реформа школи Ейслебена

Найповніше напрями реформування школи та їх основні аспекти розкриває комплекс джерел, який складається зі створених Меланхтоном шкільних статутів, листування з магістратами та колегами, а також публічних промов, присвячених освіті та школам. Ми ж звернемо увагу на три заклади для яких Меланхтон написав навчальні плани та статутні документи. Це школа Ейслебена (заснована в 1525 р.), Нюрнберзька вища школа (1524) і школа Херцберга (1538). Також розглянемо плани занять для окремих учнів, що доповнить уявлення про загальний напрям реформ і принципів педагогіки Філіпа Меланхтона. Згадувані школи цікаві тим, що вони були різними за своїм навчальним наповненням, завданнями і статусом. Їх реформування, яке розпочалося у 1524–1526 р.р., стало своєрідним апробаційним майданчи-

ком для майбутньої загальної реформи освітянської системи, яка буде широко впроваджуватися після створення «візитаційних комісій» для дослідження церковних та шкільних справ у курфюршестві Саксонському. Також Меланхтон у 1528 р. напише керівництва для візитаторів¹².

Загальний нагляд за школами і турбота про їх реформування стали особливим етапом у житті Меланхтона. Німецький дослідник Адольф фон Гарнак ще в кінці XIX ст. досить оригінально охарактеризував роль Меланхтона в німецькій освіті та протестантському русі: «Він урятував протестантизм для науки і науки для протестантизму»¹³. Визначення цілком справедливе, особливо з огляду на постановку та вирішення реформатором двох основних завдань. Перше полягало у зближенні двох освітніх систем — шкільної та вищої, щоб полегшити перехід учня від школи до університету. Університетські курси мали стати логічним продовженням попередньої шкільної програми. Друге завдання було набагато складнішим: реформатор прагнув створити особливий навчальний простір, де б виховання учнів ґрунтувалося на побожності й ученості (*pietas et eruditio*).

Нині існує велика кількість досліджень, присвячених реформуванню школи та педагогіці Філіпа Меланхтона. Однак не всі дослідницькі завдання можна зараз вважати розв'язаними. Особливо це стосується теорії і практики втілення Меланхтоном у педагогічній діяльності таких важливих принципів, як *pietas et eruditio* — поєднання гуманістичних

¹² *Articuli de quibus egerunt per visitatores in Regione Saxoniae. CR. Vol. XXVI.*

¹³ Harnack A. Philipp Melanchthon. Rede bei der Feier zum vierhundert-jährigen Gedächtnis der Geburt Philipp Melanchthon's gehalten in der Aulader Königlischen Friedrich-Wilhelms-Univeersität in Berlin am 16. Februar / A. Harnack. — Berlin: Kurt Nowak, 1897. — S. 17.

і релігійних ідей. Також необхідно з'ясувати їх співвідношення в навчальних планах. Важливою є і проблема еволюції уявлень Меланхтона щодо наповненості освітянських програм релігійним компонентом.

Розпочнемо розгляд цих питань з Ейслебенського навчального шкільного плану, який був знайдений істориком літератури і бібліотекарем Фрідріхом Лоренцом Гоффманом (1790–1871) серед фоліантів Гамбурзької міської бібліотеки. У 1865 р. шкільний план завдяки старанням Ф. Гоффмана був опублікований під заголовком «Найдавніший із до сьогодні відомих шкільних планів для німецької школи (школа міста Ейслебена) 1525 р.»¹⁴. Проте його назва не зовсім відповідає дійсності. По-перше, навчальний план для *німецької школи* не був планом для суто німецькомовної школи, але для існуючої в Ейслебені латинської. По-друге, не був він і найстарішим із відомих (*Der älteste, bis jetzt bekannte Lehrplan*), оскільки німецькі та латинські школи розпочинали свою історію аж ніяк не в XVI ст. і для середньовічної школи було нормою мати розроблений під її специфіку *Lehrplan* (навчальний план).

Авторство навчального плану довго залишалось дискусійним. Полеміка розпочалася ще в позитивістській історіографії другої половини XIX ст., коли було поставлено під сумнів авторство Меланхтона¹⁵. Однак в кінці XIX ст. необґрунтованість подібних закидів була виявлена фахівцями з історії

¹⁴ Melanchthon Ph. *Der älteste bis jetzt bekannte Lehrplan für eine deutsche Schule (die Schule der Stadt Eisleben) im Jahre 1525, aufgefunden und nach dem Originaldrucke nebst einigen Bemerkungen herausgegeben von Friedrich Lorenz Hoffmann / P. Melanchthon.* — Hamburg: Pert-hes-Besser und Mauke, 1865. — 32 s.

¹⁵ Див про це: Stempel H. *Melanchthons pädagogisches Wirken...* — S. 71.

німецької освіти. Так, К. Хартфельдер у своїй праці¹⁶, що стала класичною, вказуючи на витoki дискусії, зазначив, що її появу спровокували згадувані у плані імена вірогідних авторів — Германа Туліха та Йоганна Агриколи. Також однією з причин є той факт, що для проведення реформи навчального закладу був запрошений особисто Мартін Лютер. Сам К. Хартфельдер, посилаючись на власний філологічний аналіз тексту, на зміст і форму документа, у передмові до видання навчальної програми в 1892 р. вказав автором саме Меланхтона. Наявність згадок у тексті імен Йоганна Агриколи та Германа Туліха Хартфельдер пояснює тим, що вони виявилися причетними до планів як видавці. Мартін Лютер теж не міг бути автором планів, зауважує Хартфельдер, і як аргумент на користь Меланхтона наводить той факт, що головного реформатора в цей час хвилювали зовсім інші проблеми. Лютер під час цієї достатньо короткої подорожі був цілком зайнятий вирішенням нагальнішої проблеми, пов'язаної із селянською війною, і готував трактат «Заклик до миру у зв'язку із 12 статтями швабського селянства» («Ermahnung zum Frieden auf die zwölf Artikel der Bauernschaft in Schwaben») ¹⁷. Однак дати достатньо вичерпну відповідь на це питання можна лише шляхом порівняння згадуваних планів зі змістовною частиною шкільних планів 1526–1556 рр., написаних беззаперечно Меланхтоном.

Ідея створення навчального плану для школи Ейслебена, як і ідея її реформування, виникла після Селянської війни

¹⁶ Саме його видання ми використовуємо у даному дослідженні. Melanchthon Ph. Lehrplan für die Schule der Stadt Eisleben (1525) // Hartfelder K. Melanchthoniana Paedagogica. Eine Ergänzung zu den Werken Melanchthons im Corpus Reformatorum. — Leipzig: B. G. Teubner, 1892. — S.S. 1–4.

¹⁷ «Ermahnung zum Frieden auf die zwölf Artikel der Bauernschaft in Schwaben» WA. XVIII. — S.S. 281, 291–292.

(1524–1525). Жорстокі події селянського бунту стали вагомим аргументом, який використовував Меланхтон для переконання влади в необхідності надання освіти «низам». Отже, у 1525 р., наприкінці Селянської війни, Меланхтон у ролі експерта був запрошений для розгляду селянських скарг. Свою думку гуманіст публічно виклав у невеликому трактаті «Widder die artickel der Bawrschafft»¹⁸ («Проти селянських статей»), у якому, окрім аналізу вимог тих людей, гуманіст червоною ниткою проводить думку щодо необхідності надання освіти нижчим верствам. Меланхтон розвиває ідею тісної співпраці церковної та світської влади, яка б усунула обурливе невігластво серед селянства. Він аргументовано переконує в існуванні тісного зв'язку між неосвіченістю та суспільними заворушеннями. Використовуючи приклади із сучасних йому подій, Меланхтон звертав увагу, що повсталі селяни, серед яких були дезорієнтовані релігійними суперечками маргінальні елементи, анабаптисти, різноманітні пророки з містичними видіннями і туманними уявленнями про майбутнє, у своїй масі належали до зовсім неосвічених людей, які ніколи нічому не вчилися. Гуманіст, після критики селянських вимог, цілком справедливо картає церковну та світську владу за відсутність потрібної уваги до поширення освіти, що, у свою чергу, негативно впливає на соціально-політичні процеси та створює ґрунт для народних заворушень. Тому план для школи Ейслебена можна розглядати як логічне продовження політики Меланхтона у реформуванні освіти і як важливий крок з нівелювання соціального напруження. Про це автор заявляє в перших рядках плану, запевняючи в його корисності та важливості для суспільства.

Загалом, навчальний план для латинської школи Ейслебена є зовсім невеликим трактатом, що складається із двох

¹⁸ «Widder die artickel der Bawrschafft». StA I. 211, 25–29 Nr. 13.

частин. У першій міститься опис обов'язкових дисциплін з урахуванням поділу на три класи, а друга частина, є, по суті, панегіриком графу Альбрехту Мансфельдському (1480–1560).

Похвала політичному діячеві і володарю у шкільному статуті на перший погляд видається недоречною. Однак її присутність стає зрозумілою з огляду на певні обставини: по-перше, заслуга й ініціатива створення школи належала графам Мансфельдам, по-друге, Меланхтон вважав за необхідне в реформуванні освіти поєднання потенцій світських і духовних інститутів. Цю ж ідею, як відомо, гаряче підтримував і обґрунтовував Мартін Лютер. В Ейслебені, завдяки гуманістичній позиції графа Мансфельдського, його активній підтримці освітянських ініціатив, склалася ідеальна, на думку Меланхтона, ситуація, коли можливо було досягти того, що не вдалося зробити поодиночі ні католицькій церкві, ні гуманістам. Саме цим можна пояснити панегіричну частину трактату. Без урахування контексту пасаж, у якому Меланхтон порівнює Альбрехта із Аполлоном, Августом, а також називає графа найвидатнішим меценатом, виглядав би емпатичним панегіриком.

Зауважимо і на такий суттєвий момент, що свого часу Альбрехт Мансфельдський особисто звертався до Мартіна Лютера із проханням посприяти і допомогти у створенні нової школи. Безпосереднє апелювання до головного керманіча Реформації не є випадковим, адже Мартін Лютер народився в Ейслебені та був хрещений у місцевій церкві Св. Петра. Там же пройшов його перший дитячий рік. Щоправда в школу Лютер почав ходити в іншому містечку, у Мансфельді, куди переїхала його родина у 1484 р. До кінця життя великий реформатор не відчував жодного захоплення від своєї Alma Mater. Набагато пізніше, уже дорослий Мартін Лютер пояснив прохолодне ставлення до школи у власних спогадах. Він

яскраво описав усе варварство при навчанні школярів і те, як не міг без жаху згадати про «шкільне чистилище» і «паскудників-учителів (*abgeschmackte Schulmeister*), які своєю грубістю занепастили немало талантів». Реформатор особливо підкреслював немилосердність викладачів: «Деякі наставники були жорстокі, як кати». Незважаючи на те, що Мартін був не із ледачих і виявляв неабиякі здібності в навчанні, одного разу без причини «під час вранішніх занять був п'ятнадцять разів підданий шмаганню різками».

Неприваблива картина шкільного навчання, судячи зі спогадів Лютера, не була винятком, радше правилом для багатьох шкіл Німеччини. У трактаті «До радників усіх міст землі німецької...» Лютер, згадуючи своє навчання, дав експресивну оцінку результативності дореформаційної школи: «Завдяки такому навчанню можна було стати лише ослом, колодою, пеньком. Можна було провчитися двадцять, сорок років і не знати ні латини, ні німецької. А про мерзенне, розпутне життя [старих шкіл і монастирів], у яких розбещували шляхетну, нещасну молодь, я й говорити не буду».

Неприємні спогади про школу, отже, стали ще однією вагомою мотивацією Лютера, щоб прибути до Ейслебена і допомогти у вирішенні проблеми перебудови самої шкільної системи. Альбрехт Мансфельдський, звісно, не був посвячений у подробиці дитячих переживань Лютера, однак мав усі підстави розраховувати на зацікавленість Лютера у вирішенні важливої проблеми на своїй малій батьківщині. Лютер дійсно відвідав Ейслебен, хоча прибув туди не один, а у супроводі Філіпа Меланхтона та Йоганна Агриколи¹⁹. Саме склад делегації і дав частково підстави для припущення щодо авторства шкільного плану М. Лютера.

¹⁹ Агрикола прибувши до Ейслебену з 1525 р. залишився пастором церкви св. Миколая та очолив латинську школу Ейслебену.

Перш ніж аналізувати документ, зауважимо, що головною ідеєю, або сутністю меланхтонівської концепції²⁰ реформування освіти було поєднання базових християнських цінностей зі світською вченістю. На думку гуманіста, це було необхідною умовою для формування шляхетних громадянських чеснот, без яких немислима в майбутньому діяльність на державній службі, у сфері освіти, а також на церковних посадах. Г. Штемпель, досліджуючи педагогічну діяльність Меланхтона, свого часу також відзначив, що у навчальній системі гуманіста домінувало переконання, що навчання тільки тоді може мати успіх, коли буде пов'язане із благочестям²¹. І це твердження цілком корелюється із теологічними уявленнями Меланхтона щодо свободи людської волі та можливості поліпшувати людське єство освітою.

Щодо тактики реалізації концепції, то вона, судячи із документів, полягала у створенні узгодженої освітньої системи, яка б органічно пов'язувала набуті знання та забезпечувала поступальний рух у вивченні від елементарного до складного. Ідея не нова і теоретично сама собою зрозуміла для середньовічної школи, особливо, якщо вона готувала учнів для вступу в університет. Однак Меланхтон спробував наповнити її новим змістом, перетворити в систему, яка б дійсно максимально ефективно забезпечувала поступальний рух у всіх типах шкіл. Практичні поради щодо шляхів реалізації заявленого принципу, які ми знаходимо в документі, надають підстави розглядати реформовану школу як неординарне явище для німецької освіти. У цьому випадку ідеться, насамперед, про школу нового типу з поділом на класи.

²⁰ Під концепцією (від лат. *conceptio* — система) ми розуміємо систему поглядів на певну проблему і задум, що визначив стратегію дій при здійсненні освітянських реформ.

²¹ Stempel H. *Melanchthonspädagogisches Wirken...* — S. 75.

Варто підкреслити, що хоч Меланхтона вважають першим, хто розробив для Німеччини нові плани із системою поділів на класи, однак він не був новатором у загальноєвропейському масштабі. Можна перерахувати низку шкіл у різних країнах, де це вже існувало. Німецький учений Фрідріх Ханн зазначає, що практика класної системи існувала в Західній Європі ще у XV ст., і класів могло бути навіть більше, ніж три.

Останні дослідження нідерландських учених доводять, що школи за принципом поділу існували і в XIV ст. Щоправда, у економічно успішних Нідерландах, де активний розвиток промисловості й торгівлі вимагав освічених людей і суттєво іншого типу навчального закладу. Ван Енген у праці про діяльність шкіл у Нідерландах XIV ст. відзначає, що у Девентері та Зволле існували заклади, які складалися із дев'яти класів. Щоправда, останні рахувалися з кінця, — найстарші юнаки були у другому та першому класах. Старші учні також мали право виконувати функції вчителів (лекторів) у нижчих класах. Їх привілейоване становище пов'язували із тим, що у цих двох класах учні отримували ґрунтовну освіту і базові знання з філософії. Випускники зазначених класів були добре підготовленими абітурієнтами з адаптованим до університетського рівнем знань, який дозволяв вступати на артистичний факультет. Третій клас завершувався комплексом дисциплін, що закріплювали фундаментальні знання із граматики та логіки — рівень, доступний більшості місцевих шкіл.

Практику поділу на класи знаходимо й у школі Девентера. Вона, як можна зробити висновок, за своїм рівнем була вищою за ті латинські школи, які існували в інших містах, бо мала, окрім шести звичайних класів, з октави (octava — вісім) до терції (tertia — три), ще два вищі класи, secunda (другий) та prima (перший)²².

²² Мається на увазі шість класів, якщо рахувати з восьмого до третього.

Предмети, які викладали у цих двох вищих класах (*secunda* та *prima*), виходили за межі звичайних дисциплін, характерних для міських шкіл, як-то латина та діалектика. Навчальні програми включали предмети, подібні до тих, які викладалися на факультеті вільних мистецтв у університеті. Зокрема, за цими планами школярам викладали філософію. Ті, хто успішно закінчив два вищі класи, могли, після певної підготовки, вступити до університету для отримання ступеню бакалавра вільних мистецтв. Звідси й бажання найбільш яскравих учнів і школярів з інших міст закінчити другий та перший класи. Проте більшість учнів не йшла далі четвертого чи третього класу, задовольняючись отриманими знаннями, достатніми для заняття торгівлею, підприємництвом, або ж вступу до монастиря чи духовної кар'єри.

Іншим показовим прикладом була школа св. Павла в Англії, заснована у 1508 р. відомим гуманістом Джоном Колетом (1466–1519). У цій школі, за різними джерелами, було 8 чи 9 класів. У кожному разом зі старостою (*one principall chylde*) навчалось по 17 учнів. Невизначеність у кількості класів сама по собі вже є цікавою і досі невирішеною дослідницькою проблемою. Як зазначає Л. В. Софронова, плутанина в їх кількості пояснюється непевними даними сучасників. Еразм Роттердамський, який професійно цікавився шкільною проблематикою і особисто відвідував школу, що саме собою дає підстави довіряти його свідченням, говорить про дев'ять класів. З іншого боку, відомо, що кардинал Уолсі в 1528 р. заснував граматичну школу в Іпсвічі, де кількість класів «за прикладом школи св. Павла» дорівнювала восьми. Л. В. Софронова припускає, що на початку 20-х рр. XVI ст. кількість класів у школі була скорочена до восьми, зберігаючи водночас загальну чисельність учнів, або ж, що більш вірогідно, Уолсі не враховував групу підготовчого класу початкової

освіти, яких називали катехуменами. Однак очевидно, що принцип поділу на класи, запропонований Колетом, позитивно зарекомендував, оскільки подібну школу, як ми вже знаємо, у 1528 р. заснував кардинал Уолсі в Іпсвічі²³.

Отже, поділ на класи, як було з'ясовано, на початку XVI ст. став достатньо тривіальним явищем, що, звичайно, було відомо Меланхтону. Тоді виникає питання: чому Меланхтон, знаючи про європейські школи на вісім класів, створює шкільний план на школу із трьома класами? Можна частково погодитися із твердженням Г. Штемпеля, що такий поділ хоч і не був ідеальним, але виявився найоптимальнішим та найефективнішим в умовах складної економічної та політичної ситуації у Саксонії і таким, який дав результат у близькій перспективі. Власне, Г. Штемпель підкреслює, що трикласна форма гарантувала навчання, яке за короткий термін закрило б проблему освічених кадрів у сфері державного управління і церковної служби.

Однак не варто спрощувати меланхтонівську школу, зводячи її значення до елементарної, оскільки, зауважимо, що це не був звичний поділ на класи за віком і з чітко фіксованим річним циклом навчання. Меланхтон у жодному документі не говорить про те, що поділ мав відбуватися за віковими характеристиками, або ж про те, що тривалість перебування в одному класі обмежується фіксованими часовими рамками, тобто, звичним для сучасної школи роком. Ми також не маємо даних, чи існував якийсь затверджений термін навчання в одному класі. Дослідники погоджуються, що перебування в одному класі передбачало триваліший термін, аніж один рік. І цей висновок жодним чином не суперечить меланхто-

²³ Софронова Л. Джон Колет. Опыт реставрации образа христианского мыслителя ренессансной эпохи / Л. Софронова. — Нижний Новгород: НГПУ, 2009. — С.С. 319–320.

нівській ідеї кваліфікаційного прогресу, коли перехід учня від одного класу до іншого здійснювався лише після засвоєння предметів, призначених для нижчого класу. Саме тому в класах могли перебувати діти різного віку.

Цілком очевидно, що Меланхтон свідомо зупинився на цій системі, вважаючи її досконалішою від річного навчання, про яке він, безумовно, знав. Це не було чимось новим у тогочасній Європі і навіть у тій же Німеччині. Йоганн Штурм (Johann Sturm)²⁴ обґрунтовував ідею річних курсів навчання у школі.

Чому ж Меланхтон обрав саме таку модель школи? Його логіка стає зрозумілою аналізуючи предметне наповнення навчальної програми і методики викладання.

Розглянемо навчальну програму усіх трьох класів. Як зазначає у шкільному плані Меланхтон, «перший клас — елементарний, де читають тексти з народних книжок, які для цього написані, і для цього годяться, а також містять сентенції. Підходить Педологія Мозеляна²⁵, байки Езопа і моральні дистихи Катона, які й прославили його ім'я, і Міми Лаберія (Публілія Сира). Ці книги хлопчики вивчають, і вчитель їм пояснює їх».

У наступному — другому класі — програма ускладнювалася. До вивчення пропонувалися такі автори як Теренцій

²⁴ Йоганн Штурм (1507–1589), гуманіст і відомий педагог, вважається послідовником освітянських ідей Меланхтона. Займався реорганізацією освіти у Страсбурзі. Його перу належать кілька трактатів, пов'язаних зі шкільним навчанням та вихованням.

²⁵ Петро Мозелян (1493–1524) — гуманіст, філолог і католицький теолог, який із симпатією ставився до Мартіна Лютера. У 1518 році Петро Мозелян познайомився із Меланхтоном, з яким щиро товаришував попри теологічні розбіжності. Був присутнім і брав участь у Лейпцизькому диспуті. Як переконаний еразміанець виступав за примирення, і намагався бути посередником між Мартіном Лютером і доктором Йоганном Екком.

і Вергілій. На базі вивчення їх творчості удосконалювали граматику та поповнювали словниковий запас учнів²⁶. Окремо Меланхтон звернув увагу на користь від вивчення буколік²⁷ авторів XIV–XVI ст. з огляду на те, що цей тип поезії «сумірний розумовим здібностям хлопчиків», а також вони (ці книги) «своїми оповідями, листами, віршами привчають до гарного стилю».

Третій клас у новій шкільній схемі Меланхтона виявився найбільш навантаженим. Тут уже було осучаснено діалектику і риторику, дисципліни, як зауважує Теобальд Ціглер, суттєво занедбані в середні віки, бо проповідь у середньовіччі відійшла на друге місце, поступившись граматиці²⁸. Ці два предмети викладали за новим підручником Еразма Роттердамського. Водночас, навчання за його виданням пе-

²⁶ Melanchthon Ph. Lehrplan für die Schule der Stadt Eisleben... — S. 3. Другий клас для тих, які до цього вже вчилися граматиці; [...] Їм пропонуються наступні автори: Теренцій і Вергілій, з них беруть правила і словниковий запас.

²⁷ Буколіки або буколічна поезія — (від грецького Βουκόλος — bukolos, «пастух») жанр античної поезії, що ідеалізовано зображує пастуше життя. Буколічна поезія виникла з сицилійсько-грецьких пісень пастухів. Займає проміжне місце між епосом і драмою. Базується на протиставленні розкішного, але аморального життя більш багатих прошарків міського суспільства. Популярність буколіки отримали завдяки творчості Вергілію (70–19 рр. до. Р.Х.). Найбільш знаменита IV еклога («Pollio») названа по імені римського консула Гая Азинія Полліона, у якій Вергілій пророкує настання золотого віку, що пов'язувався із народженням дитини, яка змінить світ. У середні віки IV еклога вважалася пророцтвом про Христа, що і визначило багато в чому адаптацію Вергілія. В XIV–XVI ст. буколіки переживають певний ренесанс. Данину буколікам віддають і в XVII та XVIII ст.

²⁸ Ziegler T. Geschichte der Pädagogik / Theobald Ziegler. — München: Beck, 2014. — S. 26.

редбачало ґрунтовну попередню підготовку, на що і звертає увагу Меланхтон: «Хто ж добре вивчить правила граматики, тому викладають діалектику й риторику за книгою Еразма «De duplici copia»²⁹. Тут варто звернути увагу на те, що цей трактат, повна назва якого «De duplici copia rerum ac verborum commentarii duo», призначався, власне, для викладання студентам в університетах.

З інших дисциплін, які варто вивчати у школі, Меланхтон виокремив історію та поетику. Думка, що прозвучала в його вступній промові «De corrigendis adolescentiae studiis» (1518) про підвищення статусу історії і поетики, отримала у шкільному плані подальший розвиток. Гуманіст, вважаючи історію необхідною й органічною складовою навчання, рекомендував вивчати її за трактатами античних авторів — Тита Лівія, а також Гая Саллюстія Кріспа, оскільки роботи цих гідних мужів такі, що «приносять задоволення»³⁰ а, отже, будуть легко засвоюватися. Поезію Меланхтон рекомендував вивчати за творами Вергілія, Горація і «Метаморфозами» Овідія. Для удосконалення красномовства — промови Цицерона, хоч із застереженням — вибирати такі промови, у яких якомога менше «темних місць».

Окремо Меланхтон загострює увагу на вивченні учнями різноманітних стилів письма, самостійного складання віршів і промов про «одного із гідних мужів». Особливу увагу він звертає на вміння написати лист, рекомендуючи вивчати мистецтво листування за Еразмом. Підкреслимо, що це була

²⁹ Твір «De duplici copia rerum ac verborum commentarii duo» вперше був опублікований у 1512 р. і мав на меті навчити студентів, які вивчали діалектику «теорії аргументації». Для інтерпретації тексту Еразм, як інструмент, використовує топіку, в силу чого його трактат поклав початок новому жанру літератури — *loci communes*.

³⁰ На жаль, Меланхтон не уточнює, про які конкретно твори йдеться мова.

одна із навчальних новацій Меланхтона із відбитком європейського гуманістичного руху. Відроджені європейським Ренесансом античні практики вченого листування у нових умовах реформаційної Європи сприяли розширенню кордонів «Республіки вчених» («*Respublica literaria*»)³¹ і пошуку взаєморозуміння в ідеологічно розколотих суспільствах. Навчати мистецтву листування Меланхтон рекомендував за зовсім новим підручником Еразма Роттердамського «*De conscribendis epistolis*»³² 1522 року.

Вельми цікавими є поради щодо вивчення трактатів Цицерона: «Про обов'язки», «Про дружбу», «Про старість» («*Enarranda etiam Officia*», «*De amicitia*», «*De senectute*»). Цілком очевидно, що вони потрапили до списку рекомендованих для вивчення трактатів не випадково. Вочевидь, значною мірою це пов'язано з чеснотами, націленими на поліпшення моральних підвалин суспільства, які пропагує оратор. Громадянський обов'язок, служіння державі, дотримання добрих стосунків у суспільстві, як і вміння підвищувати свій культурний рівень, — Меланхтон буде культивувати в різних формах своєї педагогічної діяльності. Певним дисонансом звучить трактат «Про старість», який ніби зовсім не на часі для учнів третього класу. Однак зміст твору пояснює логіку Меланхтона. У трактаті йдеться про цінність мудрості людей похилого віку в політиці, побуті і релігії. І це стає ще одним ключем, що розкриває завдання нової школи: поєднання світської вченості, християнських принципів і базових загальнолюдських цінностей.

³¹ Про роль листів у культурній діяльності гуманістів ми докладно розповімо у наступному розділі.

³² Erasmus von Rotterdam. *De conscribendis epistolis*, 1522: *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami* / Erasmus von Rotterdam. — Amsterdam: Elsevier, 1971. — S.S. 153–579.

Низка рекомендацій стосувалася вивчення мови — «серця» гуманізму. Меланхтон пропонує вивчати давні мови із третього класу тим, «... хто покаже свої тверді знання в латинській мові і виявить свої здібності, [той] починає вчити основи грецької за допомогою підручника граматики Еколампадія, і також за діалогами Лукіана, потім по черзі — Гесіода і Гомера. Деякі ж [учні — П. К.], що доклали до цього зусиль, почнуть вивчати єврейську мову». Меланхтон звертає увагу на необхідність викладати дітям новий матеріал з урахуванням їхньої здатності до засвоєння і лише після того, як учень здолає чергову сходинку. Гуманіст закликає вчителів у кожному випадку брати до уваги особливості кожної дитини і не форсувати навчання, виявляти гнучкість: «*sensim per gradus quosdam*». Ця думка буде звучати рефреном і в подальших рекомендаціях та інструкціях, оскільки перевантаження, на його думку, шкідливе, адже відбиває саму цікавість до вивчення мов і «не приносить бажаної користі».

Подібним чином Меланхтон радив підходити до навчання математики: «Було б бажано, якби викладали не тільки мистецтва, але також і математику, і все коло мистецтв. [...] Якщо в одному предметі [учень] досягає успіху, то переходить до математики».

Одночасно гуманіст у документі піднімає ще одну важливу проблему. Він говорить: «Працю вивчення такого розмаїття мов і текстів, звалених [на учнів], слід полегшувати згідно з порядком і розсудливістю. Тягар цей буде непосильним учню, якщо починати вчити його грецькій і єврейській до того, як він добре просунеться в латині». Засвоєння учнем матеріалу стає головною умовою для переведення до наступного класу. Наведена цитата свідчить про розуміння Меланхтоном зростання ролі вчителя, який повинен мати педагогічну ерудицію і компетентність у розподіленні навантаження з

урахуванням психофізичних даних дитини. Усього через рік у шкільному плані Нюрнберга Меланхтон знову зверне на це увагу, наголошуючи, що до кожного учня має бути індивідуальний підхід, бо хтось не може правильно побудувати промову, а у когось відсутні здібності до написання віршів. Відтак у реформованій школі на педагога покладено обов'язок слідкувати за навантаженням, а воно, судячи з документа, було персональним.

Загалом же навчальний план дає підстави говорити про посилення вимог до викладачів, а також про формування образу вчителя нового часу та початки педагогічної психології, або як її ще називають — шкільної психології. Важливе місце в новій педагогіці Меланхтон надавав індивідуальному підходу та врахуванню психофізичних та інтелектуальних особливостей учнів. Цей підхід, до якого ми ще повернемося, складатиме підвалину меланхтонівської педагогіки.

Як же викладали предмети, прямо пов'язані з теологією? Не секрет, що Мартін Лютер планував створити таку школу, яка б закріпила завоювання Реформації, у якій школярі б стали «... насінням і джерелом церкви»³³. У відомій промові від 1520 р. «До християнського дворянства німецької нації» («An den christlichen Adel deutscher Nation») Лютер, критикуючи ідею поділу суспільства на духовенство та мирян, проводить ідею, що всі християни «царствене священство» («Ihr seid ein königlich Priestertum und ein priesterlich Königreich»)³⁴, а тому всі рівні і належать до духовного стану

³³ Luther M. Dr. Padagogische Schriften. Bd. 1. / Dr. Martin Luther. — Wien und Leipzig: Ferdinand Hirt, Kgl. Univ. u. Verlagsbuchhandlg, 1884. — S. 223.

³⁴ «Ви думали, нібито пап, єпископів, священників, ченців варто зараховувати до духовного стану, а князів, панів, ремісників і селян — до світського стану. Все це вигадки й брехня. Вони не повинні нікого бентежити, і ось саме чому: адже всі християни воістину

завдяки хрещенню. Отже, він пропонує у школах й університетах зробити обов'язковим щоденне вивчення Святого Письма: «Насамперед у вищих і початкових школах перевагу слід надавати ординарним лекціям зі Святого Письма, а для дітей — за Євангелієм. І нехай допоможе Господь, щоб у кожному місті [поряд із школами для хлопчиків] була б відкрита школа і для дівчаток, у якій по годині на день їм читали б Євангеліє чи німецькою мовою, чи латиною. [...] чи не краще було б, якби кожен християнин дев'яти або десяти років від роду знав усе святе Євангеліє, у якому йдеться про його покликання і життя?». Аргументація щодо необхідності вивчення Святого Письма у школі по-лютерівськи грубувата і позбавлена софістичних риторичних фігур: «Навчають же пряжи та швачки дочок із дитячих років своєму ремеслу».

Враховуючи позицію Лютера, варто було б чекати, що релігійний компонент становив би левову частку в Ейслебенському шкільному плані. Що ж рекомендує Меланхтон як теолог лютеранської церкви, друга людина у реформаційному русі Німеччини? По-перше, він зазначає: «І як навчав Бог у 6 розділі Повторення Закону, так *вільно* [виділено — П. К] будемо навчати релігії».

Що означає «вільно (*liberos*) навчати релігії» Меланхтон пояснює наступним реченням: «Один день на тиждень, не-

належать до духовного стану й між ними немає іншої відмінності, крім хіба що відмінності за посадою [і заняттям] ... Лише хрещення, Євангеліє й віра перетворюють людей у духовних і християн... Всі ми за допомогою хрещення посвячуємося у священники, як свідчить святий Петро (1 Пет. 2, 9): «Ви царствене священство, народ святий»... Тому посвячення єпископа рівнозначне тому, як якби він у місці, де зібралася велика кількість людей, які мають рівну владу, обрав когось із юрби і доручив би йому здійснювати цю саму владу над іншими...». Luther M. An den christlichen Adel deutscher Nation // Fausel H. D. Martin Luther. Sein Leben und Werk... — S.164–165.

дільний день, нехай буде присвячений вивченню священних текстів. І вчитель нехай пояснює усій школі або одного з Євангелістів, або послань Павла, або Приповістей Соломона».

Виявляється, що біблійні уроки в переліку регулярних занять, по суті, відсутні. Вивчення Біблії рекомендується здійснювати в неділю, у вихідний день, а методика навчання полягала в читанні та поясненні текстів учителем. Меланхтон не передбачає тут будь-якого контролю, не кажучи вже про його жорстку форму. Відсутній і поділ на класи для слухання Біблії. Єдина рекомендація стосується того, що школярі мають після цієї лекції знати напам'ять недільні молитви, Апостольський Символ Віри, Десять заповідей, обрані Псалми та деякі інші місця Писання.

Отже, Меланхтон пропонує уроки релігії, які можна назвати Законом Божим (Religionsunterricht), як необов'язкові і більш схожі на тривіальні недільні богослужіння (heiligen Dinge). Він жодним чином не говорить про те, що уроки Закону Божого необхідно ввести у шкільні плани Ейслебена. Лише в неділю, у вихідний день, до того ж учитель (praeseptor), а не пастор, мав читати біблійні тексти для всієї школи. Тексти підбирали нескладні для розуміння і такі, які б не викликали теологічних суперечок.

Із поданого джерела можна зробити висновок, що не переобтяжений теологічними заняттями план навчання Меланхтона, де більше відчувався голос гуманіста, ніж реформатора, дисонує із планами Мартіна Лютера, які передбачали у вищих і нижчих школах обов'язкове вивчення Святого Письма на регулярних щоденних лекціях. Дисонує план і з попередніми ідеями Меланхтона щодо необхідності об'єднання pietas et eruditio.

Можна так пояснити цю колізію. Шкільний навчальний план Ейслебена є, перш за все, важливим для розуміння ідей

молодого Меланхтона-гуманіста щодо наповнення навчальної програми, у якій він відмовляється від колишньої церковної системи шкільної освіти. Водночас, гуманіст не ставить своїм завданням вносити до обов'язкового вивчення курс уроків релігії в лютеранському розумінні. Меланхтон прагне повернути школі, як інституції, притаманні їй функції: давати освіту і виховання. На цьому шляху він свідомо дистанціюється від упровадження традиційної теології і теології лютеранської. Він залишає певний релігійний елемент, що повинен був виховувати в учнів *pietas* (побожність).

Другим можливим поясненням є тодішня суспільно-релігійна ситуація. Меланхтон як свідок селянської війни, гарячих теологічних суперечок перших років Реформації, розколу суспільства і церкви намагався забезпечити школу від теологічних диспутів, хоча б трохи відокремити школу від церкви. Він передбачав обережну інтеграцію релігійного компоненту у шкільні плани: в обмеженому вигляді, з урахуванням умов розколотої за релігійними ознаками Німеччини. Проте навіть у такій формі, на думку Меланхтона, уроки релігії могли б поряд зі *studia*, забезпечити майбутнім урядовцям, чиновникам, управлінцям, учителям і пасторам необхідну частку *pietas*.

У промові від 1525 р. «*De gradibus discentium*»³⁵ відобразились уявлення Меланхтона щодо функціонування трьох класів та гармонійного навчального плану, де б світські дисципліни співіснували з *religionis studium*. Цей документ був складений того ж року, що і план для школи Ейслебена. Тут ми знаходимо значну частину тих же вимог, що і у попередньому плані, але у більш структурованому вигляді. Зупинимось лише на двох важливих моментах. По-перше, Меланхтон, визнаючи необхідність обов'язкової присутності у школі *religionis studium*,

³⁵ CR. Vol. XI. — S.S. 98–101.

знову наголошує на тому, щоб учителі не переобтяжували учнів теологією. Свою ідею він формулює у трьох пунктах:

- дітям варто викладати тільки те, що вони здатні зрозуміти;
- запропонований матеріал має сприяти формуванню побожності та вихованню християнської моралі;
- запропоновані релігійні студії не повинні викликати суперечок.

По-друге, Меланхтон використовує нагоду ще раз детально обговорити систему класів (*gradibus*). Цьому і присвячено саму промову — принципам й обґрунтуванню переваг поділу на класи. Він знову звертається до незвичних для шкільної традиційної освіти XV — початку XVI ст. тез про антропологічні та психологічні вікові особливості дітей, про відмінності сприйняття та засвоєння інформації залежно від віку. Поділ на класи — це шлях до полегшення засвоєння матеріалу дитиною, яку в жодному разі не можна перевантажувати інформацією. Вона ж бо через свій вік ще незріла — «*puerilibus ingeniis infantia et imbecillitas*». Тому завдання учителя полягає не лише у формальному поділі дітей на класи за віковими категоріями, але і у виявленні здібностей, особливих нахилів дитини, її талантів. Від виявлення інтелектуальних даних учня та його нахилів залежить подальша методика праці вчителя з учнем. Меланхтон знову озвучує елементи шкільної психології, яку Д. Андерсен назве «гуманістичною» філософією, що «орієнтується радше на учня, ніж на педагога, який бачить свою функцію в тому, щоб забезпечити повніший розвиток кожного учня з погляду не тільки освоєння теоретичних дисциплін, але й пізнання дитиною самої себе і суспільства, у якому вона буде жити»³⁶.

³⁶ Цит за: Столяренко Л. Педагогическая психология / Л. Столяренко. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2003. — С. 263.

Судячи з промови, Меланхтон навіть не передбачав можливості переходу учня з одного класу в інший без виконання навчального плану відповідного класу.

Отже, школа залишалась головним пріоритетом Меланхтона-гуманіста у 20-ті рр. XVI ст. Вона була для нього основою гармонійно впорядкованого суспільства. Розроблена Меланхтоном система із трикласним навчанням, утілюючи принцип *pietas et eruditio*, забезпечувала всебічне виховання й освіту школярів. Меланхтонівські шкільні плани передбачали створення особливого дояльного навчального простору, який уможлиблювався адаптованим шкільним планом і новою педагогікою.

2.3. Школа Нюрнберга і похвала наукам: міська громада та її роль в освітніх реформах Філіпа Меланхтона

До 1525 р. Меланхтон свої зусилля націлював переважно на реформування тривіальних (нижчих) шкіл, а вже з 1526 р. його увагу привертають школи вищого рівня (ті, що стануть основою для формування майбутніх гімназій) та університетів. Прикладом такого освітнього закладу, який згодом перетворився на гімназію, була школа міста Нюрнберг.

Школа Нюрнберга за своїм статусом займала місце між звичною латинською школою та університетом і, як вважають дослідники, стала попередницею сучасних гімназій. Філіп Меланхтон особисто брав участь у її створенні. Бачення гуманістом місця освіти у житті суспільства, його розуміння глобальних напрямів реформ освіти і те, який результат мала принести нова освіта, значним чином розкривається в урочистій промові «На похвалу новій школі» («*In laudem*

novae scholae»)³⁷, яку Філіп Меланхтон виголосив на честь відкриття цього навчального закладу.

Нюрнберг був на той час вагомим політичним і торговим центром Священної Римської імперії німецької нації та за своїм статусом належав до імперських міст, подібно до Аугсбурга, Страсбурга, Франкфурта. В часи середньовіччя ці міста домоглися значних привілеїв, і впродовж раннього нового часу намагалися їх примножити. Міста мали владу над прилеглими територіями, керувалися виборним правлінням і були представлені в імперському рейхстазі.

Тоді ж Нюрнберг став потужним культурним центром. У першій чверті XVI ст. місто вже нараховувало у своїй історії десятки років гуманістичної традиції та плеяду відомих гуманістів, меценатів і митців. Там проживав відомий німецький гуманіст, член Малої ради Нюрнберга Віллібальд Піркгеймер (Willibald Pirckheimer) (1470–1530), який спочатку симпатизував Реформації, а потім відійшов від неї. На час відкриття школи до Нюрнбергу повернувся і патрицій Ієронім Баумгартен (Hieronymus Baumgartner) (1498–1565), який довгий період навчався у Віттенберзі й приятелював із Меланхтоном. Ця дружба тривала все життя. У Нюрнберзі народився, провів більшу й останню частину життя Альбрехт Дюрер (1471–1528), один із найвидатніших митців Північного Відродження. Художник також прихильно ставився до Реформації і підтримував стосунки з багатьма відомими реформаторами: Ульріхом Цвінглі, Андреасом Карлштадтом, Філіпом Меланхтоном. Читав він і твори Мартіна Лютера. До відомих жителів славетного міста належав і мейстерзінгер Ганс Сакс (1494–1576).

³⁷ Melanchthon Ph. In laudem novae scholae, 1526 // CR. Vol. XI. — S.S. 106–111; MSA 3, 63–69; Melanchthon deutsch... — S.S. 96–105.

З самого початку Нюрнберг толерантно поставився до Реформації, яку було там офіційно проголошено вже у 1525 році.

Маючи розвинуту економіку влада Нюрнберга не забувала опікуватися справами освіти, значною мірою завдяки гуманістичним традиціям, що міцно проросли у місті. Попри складні часи (як відомо, саме в цей час верхній Рейн уже охопила селянська війна³⁸) 18 жовтня 1524 р. нюрнберзьким міськратом було ухвалено рішення про відкриття нової школи. Так міська влада відповіла на чудовий полемічний трактат Мартіна Лютера до владних структур міста щодо організації шкіл³⁹. Трактат побачив світ у кінці січня — на початку лютого 1524 р. На той час у Нюрнберзі вже існувало чотири так звані тривіальні, латинських школи⁴⁰. Однак відкриття нового освітнього закладу стало значною подією, оскільки школа мала забезпечувати підготовку учнів до вступу в університети. До того ж, за задумом Меланхтона, до освітнього закладу передбачався набір тільки тих учнів, які вже отримали освіту в латинських школах і мали ґрунтовні знання з латини.

Створення нової школи стало цілком логічним кроком міщан, вихованих на традиціях гуманізму, відкритих до динамічних процесів Реформації, чутливих до нових суспільних запитів. На посаду шкільного ректора міська рада планувала запросити вже добре тоді відомого в наукових і релігійних колах Філіпа Меланхтона. Запрошення було передано колишнім учнем гуманіста Ієронімом Баумгартнером. Та він змушений

³⁸ Селянські виступи, що переросли у селянську війну 1524–1525 рр., розпочалися на верхньому Рейні влітку 1524 р.

³⁹ Luther M. Stadte deutsches Lands, dab sie christliche Schulen aufrichten und halten sollen / M. Luther // Hutten. Muntzer. Luther. Werke in zwei Banden. Bd. 2. — Berlin und Weimar: Aufbau-Verlag, 1970. — S.S. 152–182.

⁴⁰ Це такі школи, як при церквах святого Себастьяна, святого Лоренца, святого Егидія та при шпиталі Святого Духу.

був в силу різних причин відмовитися від такої посади, однак погодився надати всебічну допомогу в організації школи. Це передбачало написання шкільного плану та підбір кадрів. Меланхтон не лише порадив кількох відомих професорів на вакантні місця, але й привіз із собою колегу — грециста Йоахіма Камерарія, якого рекомендував на посаду ректора школи. У листопаді 1525 р. Меланхтон особисто прибув до Нюрнберга зі шкільним планом.

Удруге відвідав Нюрнберг на запрошення влади 22 травня 1526 р., з нагоди відкриття школи, на цих урочистостях Меланхтон виголосив вітальну промову. Промова стала важливим документом для розуміння процесу розбудови нової освіти та уявлень Меланхтона щодо реформування школи. Порівняння цього документа зі шкільним планом Ейслебену дає змогу простежити еволюцію поглядів Меланхтона в часовому вимірі.

«Промова на честь нової школи» була написана в піднесеному і хвалебному стилі, адже готувалась для публічного виголошення на урочистому заході, за присутності шанованих громадян міста Нюрнберга. Міста з давніми культурними традиціями, жителі якого знали на античній літературі й цінували її, серед них було багато шанувальників Петрарки та Еразма. Хвалебний тон промови, поштиві і піднесене звертання до міської громади стає зрозумілішим у контексті завдання звільнити школу від опіки церкви та передати її на утримання міста і світської влади. Для Меланхтона це було одним із пріоритетних завдань. З іншого боку, вишуканість стилю не створює враження панегірика, але відтінює конкретні вигоди, поставлені гуманістом до шкільної освіти та підкреслює вдалу комунікативну стратегію автора. Характерною рисою промови також є мінімальне використання біблійних цитат, часте звертання до історичних образів та античної мудрості.

Головне, на що варто звернути увагу — це спроба автора вибудувати особливий комунікативний простір спілкування з аудиторією. По-друге, важливо проаналізувати меланхтонівські ідеї щодо поєднання *studia* і *pietas* та відповісти, чи вважав гуманіст за потрібне посилити релігійний компонент у навчальній програмі, та якими вбачав шляхи інтеграції релігії у шкільну освіту.

Проаналізуємо мовні засоби та їх застосування у вступній частині промови Меланхтона. З перших слів автор намагався вибудувати таку стратегію комунікації, яка дозволила би максимально наблизитися до нюрнберзької еліти, залученої як до управління міста, так і до опікування проблемами навчання. Отримати їх підтримку у далекосяжній перспективі розвитку ґрунтовної шкільної освіти підвищеного типу означало забезпечити фінансову допомогу для подібних закладів. Усі необхідні важелі впливу знаходились у руках «батьків міста» — патриціату, князів і церковних діячів.

Меланхтон від самого початку умисно прокладає розмежування між собою та аудиторією. Це він робить за рахунок постійного використання особового займенника першої особи однини й особового займенника другої особи множини. «Я повинен..., попросили мене..., не дозволялося мені..., мое починання..., я міг би..., я відняв..., я повинен був підкорятися..., я не привласнював собі..., мені вони поклали..., я бажав би собі..., я повинен боятися...». Подібне свідоме розмежування між промовцем і слухачами може видатися, на перший погляд, невдалим риторичним прийомом. Однак не потрібно поспішати з висновками: тут маємо справу не з прикладом егоцентризму чи вивищенням заслуг промовця, що б протиставило його слухачам. Навпаки, Меланхтон за допомогою таких риторичних фігур створює атмосферу особливої приязні та доброзичливості. Адже доповідач

використовує особовий займенник першої особи однини лише в тих випадках, коли необхідно применшити свою роль. Наприклад, «з огляду на мої слабкі ораторські здібності, я маю боятися...», або «З певним ризиком для самого себе, я повинен був підкоритися своїм друзям [*керівникам школи і міста, які запросили Меланхтона на урочистості — П. К.*] й узяти на себе ту роль, яку я не вибирав сам...». Водночас, у звертанні до слухачів можна простежити максимальне вивищення їхніх талантів і чеснот. Вони представлені як «особливо красномовні», а чесноти — як «незвичайні». Мудрість своїх шанованих слухачів він називає «божественною». Уміння побачити у складній суспільно-політичній ситуації користь від науки трактується гуманістом як «знак Божественної мудрості».

Після хвалебної частини Меланхтон відходить від тактики розмежування і створює відчуття спільності з аудиторією, використовуючи дієслова першої особи множини: «ми призначені..., ми бачимо..., ми втратили б...» Цей «інклюзивний» спосіб передбачає співпрацю доповідача та слухачів, служить об'єднанню аудиторії і промовця.

Подібна його риторика переслідувала важливі стратегічні цілі, що розкриваються далі у промові. Створивши необхідний комунікативний простір, Меланхтон переходить до викладення основних завдань нової школи, які не могли бути реалізовані у відриві освітнього закладу від міської влади та бюргерства.

Після короткого та загального вступу Філіп Меланхтон відразу говорить про незаперечну корисність наук і ніби про вищість та першість науки над релігією: «Що може надати людству більше переваг, ніж наука? Жодне мистецтво, жодне ремесло, й істинно, жодні плоди землі, і навіть саме сонце, що його багато хто вважає творцем життя, не є до такої міри

важливими, як знання наук»⁴¹. Думка про пріоритетність науки розвивається і в наступному пасажі, де Меланхтон переконує, що коли «наука гине», то «людський рід перетворюється на диких, бродячих тварин», право, закон і релігія не діють, а держава і людські спільноти втрачають керованість. І далі гуманіст висловлює ще одну важливу думку: завдячуючи наукам, творилися хороші закони, звичаї і розвивалася та поглиблювалася гуманність, а це уможливило поширення та збереження релігії «до нашого часу».

Для підсилення у слухачів уявлення про корисність наук гуманіст посилається на історичні події, які ілюструють спроможності науки у формуванні суспільно-культурного середовища та державного ладу. «Якщо хтось мені не вірить», зазначає промовець, — то подивіться на звичаї та спосіб життя тих народів, які не знають науки... У них відсутня впорядкована законами держава і судова практика». Правим серед них вважають того, хто могутніший своєю фізичною силою, або ж числом своїх прихильників. У них відсутні торгові зв'язки із сусідами, відсутній обмін. «Єдиним засобом не голодувати для багатьох є розбій, а також розповідають, що вони харчуються м'ясом іноземців».

До цієї непривабливої картини суспільства без науки додається ще кілька вагомих аргументів, які мали перевести увагу слухачів у сферу виховання та навчання. «У межах родини повна відсутність виховання і порядку, немає вірності між подружжям, розуміння між родичами, друзями, бракує

⁴¹ Melancthon Ph. Lobrede auf die neue Schule... — S. 98. «Was anders nämlich verschafft denn dem gesamten Menschengeschlecht größere Vorteile als die Wissenschaften? Keine Kunst, kein Handwerk, wahrhaftig auch kein landwirtschaftliches Produkt, ja sogar nicht einmal die Sonne, die viele für die Urheberin des Lebens gehalten haben, ist in dem Grade notwendig wie die Kenntnis der Wissenschaften.

любіві до дітей. Найменші добрі бажання знищуються варварськими звичаями і немає жодного уявлення про релігію».

Картина суспільства без наук, де існує навіть явище канібалізму — «... харчуються м'ясом іноземців», у промові виглядає надто моторошною. Меланхтон у Європі XVI ст. подібного жакливого суспільства знайти не зміг, а тому був змушений звертатися до подій далекої історії, до давніх скіфів. У цьому ж асоціативному ряду він згадує циклопів — істот, безумовно, міфічних, але які так добре зі своєю неосвіченістю пасували у ролі *exempla*⁴² для промови. Саме давнім скіфам і міфічним циклопам судилося стати тлом, на якому гуманіст вибудує тезу про корисність наук.

Після насиченого яскравими образами історичного експурсу переходить до проблем сучасності, серед яких, на його думку, найважливішою є захист і підтримка наук світськими правителями. Цю ключову для промови ідею він буде втілювати у своїй діяльності реформатора. Меланхтон добре усвідомлював існуючі для освіти виклики, адже у складних релігійно-політичних обставинах церква виявилася не готовою і неспроможною забезпечувати надання освіти і виконувати основні виховні функції. Тому, далі підкреслює він, що «зараз існує загроза знищення наук у політичних штормах, коли через невігластво народу школи пустіють, а деякі нерозумні проповідники, замість того, щоб наставляти народ, «стурбовані лише набиванням свого черева».

Так само Меланхтон говорить і про тих, хто здавна опікувався освітою — про традиційні церковні структури. На власне риторичне запитання: «Що я повинен сказати про єпископів, які з волі імператорів слідкують як за релігійними справами, так і за науковими дослідженнями?», про-

⁴² *Exempla* лат. — приклад, коротка розповідь, що включалася в промову, і, як правило, в проповідь з метою дати слухачам певний урок.

мовець дає розгорнуту відповідь. На його думку, монастирі і духовні заклади раніше були нічим іншим, як опікунами шкіл. Ця думка рефреном звучить в кількох його промовах⁴³. Для підтримки науки і для того, щоб учні мали засоби для життя і вільний час для навчання, стверджує Меланхтон, встановлено достатньо високі виплати церкві. Однак тепер, з гіркотою зазначає гуманіст, монастирі та духовні заклади стали найбільшими ворогами витончених мистецтв і наук.

У ситуації, коли традиційні духовні інститути були зруйновані, а нові — малоефективні, Меланхтон убачає у міських громадах опору наукам. На окремих правителів, яких із відтінком зневаги називає корольками (Kleinkönige), як і на аристократичні товариства (Vornehmsten), він особливих надій не покладав. Дійсно, Меланхтон наголошує: варто було б чекати, що у цей складний для науки час усі повинні були би виступити на її захист. Однак, продовжує Меланхтон, «наші корольки (Kleinkönige) іноді так зле освічені, що нездатні усвідомлювати важливість наук, і часто настільки нерозумні, що сподіваються: якби зникли назавжди закони, релігія і суспільне виховання, то це принесло б користь їхньому тиранічному правлінню».

Відтак, як Меланхтон назвав тих, хто не здатен стати опікуном науки та школи, і окреслив коло потенційних ворогів науки, цілком логічним є представлення товариства, на кого гуманіст покладав надії. Це — міська спільнота. І, власне, місто, з його організацією, владними структурами і повнова-

⁴³ Наприклад, у трактаті *Privilegia Academiae Lipsiensis* (1540 р.) гуманіст звертає спочатку увагу на античні часи, коли за принципом державного фінансування організовувалися колегії. Цей звичний порядок порушився лише з ослабленням державної влади. Тоді функції підготовки освічених людей і фінансування навчання на себе взяла церква, а засобами для освіти стали розпоряджатися ченці, тобто церква. Див про це: CR. Vol. XX. — S.S. 638–639.

женнями, традиціями і вільними громадянами. Місто — як унікальна спільнота самодостатніх громадян, як інститут самоврядування та вольностей завжди викликало особливе захоплення в гуманіста. І тепер, вважає Меланхтон, у стані релігійної кризи і часто невизначеної політики місцевих володарів, місто як община з колегіальним управлінням є чи не єдиним захисником наук. Хуберт Хеттвер, досліджуючи характер та шляхи шкільної реформи в Німеччині доби Реформації, також звернув на це увагу: «Міські ради стали тими інституціями, що першими підтримували церковні порядки та видавали шкільні статuti. Дещо пізніше їм наслідували вельможні суверени...»

Від узагальненої похвали міській організації Меланхтон переходить безпосередньо до міста Нюрнберга, якому присвячено значну частину промови. Текст свідчить, що для промовця — це унікальне місто, окремішність якого полягає в особливому протегуванні наукам. Проте реформатор не обмежується лише похвалою місту, вірною та справедливою, але й акцентує увагу на конкретних вигодах, що їх отримують містяни від протегування школі і наукам. Найбільшою вигодою, наголошує вчений, для впорядкованого громадянського суспільства є школа як оаза формування високоморальної спільноти. Для того, щоб оаза розвивалася, Меланхтон пропонує містянам взяти на себе обов'язок захищати науки, оскільки переконаний у їхній здатності до цієї важливої місії. І знову гуманіст не втомлюється підкреслювати ті значні культурно-економічні і суспільні блага, які стають наслідком виконання зазначеного обов'язку. «Ви не повинні жалкувати, що цю перлину додаєте до скарбів свого міста». Вона природна для міста, яке пишається своїми багатствами, громадянами, спорудами, талановитими ремісниками і процвітає, подібно деяким містам античності.

Місто ніколи не мало б такого добробуту, якби не володіло головним секретом процвітання. А цей секрет полягає в тому, що до сьогодні у жодному іншому місті Німеччини не було настільки освічених громадян.

Найголовніше, на думку гуманіста те, що містяни використовували знання кращих наук для управління суспільством, завдяки чому їх місто має переваги перед усіма містами Німеччини. Громадянський пафос промови: ніхто не здатен до керування державою без наук. Лише наука, підтримка освіти і знання є запорукою економічного процвітання та моральності суспільства. До цієї думки Меланхтон постійно буде повертатися, торкаючись різноманітних сфер життєдіяльності Нюрнберга. Навіть обороноздатність міста органічно поєднується у його промові із високим рівнем освіченості жителів. Щоб це твердження не виглядало штучним, гуманіст наводить цілком раціональні обґрунтування, зазначаючи, що: «... добре дипломована молодь буде служити рідному місту захистом, оскільки захист для міста не bastiони та стіни, а громадяни, які вирізняються освітою, розумом й іншими гарними якостями». Як гуманіст, він посилається на приклад античних спартанців, які говорили, що «стіни повинні бути із заліза, а не із каміння»... Несподіваний пасаж, особливо якщо згадати, що спартанці не надто поважали науку, а «стіни із заліза» означали добре озброєних громадян — воїнів-спартанців⁴⁴.

Використання військової тематики в зазначеній промові не випадковість, а радше данина традиції, до якої Меланхтон звертається для надання гостроти й експресії своїм твердженням. Використання військової термінології та мілітарних образів у працях гуманістів кінця XV — першої половини XVI ст. стало звичною практикою. Такі риторичні фігури сприймали-

⁴⁴ Спартанці не надавали великого значення міській фортифікації.

ся цілком природно, бо відповідали духу часу. До них часто звертався і Мартін Лютер. Широко відома у гуманістичних колах Німеччини праця Еразма Роттердамського, видана ще у 1501 р., мала назву «Зброя християнського воїна». У ній автор порушував питання моралі, совісті, боротьби з недоліками та невіглаством людини. Звернення до мілітарних образів було притаманно й апостольським посланням⁴⁵.

Тож Меланхтон задля розкриття важливих ідей морально-етичного, релігійного та громадського характеру умисно входить у некомфортний для нього військовий дискурс, продовжуючи лексичні традиції Північного гуманізму. Тому, згадавши спартанців, він зауважує: «Я вважаю, що місто має захищатися не так зброєю, як розумом, розважливістю і благочестям». Громадянські чесноти, висока громадянська свідомість — ось що охороняє місто набагато краще, ніж стіни та зброя. Розум, розважливість, благочестя — ці якості, упевнений гуманіст, у поєднанні з наукою, ведуть до суспільного спокою і добробуту.

Приклад Нюрнберга мав поширитись з часом на всю Німеччину. Ця ідея співзвучна і завданням *respublica literaria*. Адже для Республіки вчених головним пріоритетом було розширення кола спілкування гуманістів заради поширення культурних надбань. Меланхтон говорить про школу Нюрнберга, як про подібний до *respublica* культурно-освітній осередок, що невдовзі залучить до міста багато гідних юнаків з інших земель. Отримавши знання, переконує гуманіст, вони стануть висококваліфікованими фахівцями у різних сферах, розвиваючи та застосовуючи набуті знання для більшої користі суспільства. Отже, підсумовує Меланхтон, ім'я міста Нюрнберга у довколишніх сусідів буде нерозривно пов'язуватися

⁴⁵ Див. напр.: Послання ап. Павла до Ефесян 4, 12; Ефесян 6, 11–17; 1 Фес. 5, 8; 2 Кор. 6,7; 1 Тим. 1,18; 2 Тим. 2,3.

із найвищою похвалою і славою. Знання і навчальні заклади Нюрнберга — потужніші ніж зброя: «... і ви прихилите своїми славетнимикладами серця людей до вас». «Таке судження людей, якщо я не помиляюсь, буде приносити вам радості більше, аніж панування над якимись областями».

Думка про цінність і необхідність наук для добробуту міста отримує завершення у другій частині промови. Для цього Меланхтон знову звертається до прикладу порівняння. Згадуючи побіжно про давню процвітаючу Месалію, він, однак, фокусується на сучасних прогресивних містах. Серед багатьох гідних міст XVI ст. Філіп Меланхтон у ролі прикладу наводить Флоренцію. Вибір зовсім не випадковий. Як пояснює далі гуманіст, саме Флоренція здійснила величезне благодіяння — не так давно надала притулок вигнаним із батьківщини грецьким ученим⁴⁶. «Місто не лише підтримало втікачів своєю гостинністю, але й надало можливість для наукової діяльності, посприяло науці, і забезпечило коштами для життя». Інші ж міста Італії не виявили гостинності і мудрої розважливості та не підтримали втікачів. Якби Флоренція теж залишилася осторонь, то із втратою Греції людство могло б втратити грецьку мову і науку.

Існувала ще одна загроза, окрім втрати грецької мови — загроза занепаду релігії та благочестя. Меланхтон пояснює, що без допомоги флорентійців «писемні пам'ятки нашої ре-

⁴⁶ Очевидно, що у цьому випадку Меланхтон згадує події кінця XIV ст., коли до Флоренції на запрошення Колюччо Салютаті і Нікколо Ніколі прибув грецький вчений Мануїл Хрисолор (грецьк. Μανουήλ Χρυσολώρας) (1355–1415), який познайомив італійців із грецькою мовою. З нагоди прибуття М. Хрисолора до Флоренції у 1397 р. в університеті була відкрита кафедра грецької мови. За три роки М. Хрисолор підготував плеяду видатних грецистів, після чого знання грецької у гуманістичних колах Італії стає нормою.

лігії загинули б, і ніхто не зміг би після втрати грецької мови розуміти Святе Письмо, хіба що тільки читати заголовки».

Після похвали флорентійцям у річищі панегірику містятням Нюрнберга Меланхтон переходить до тактики протиставлення або створення образу «іншого». Цим «іншим» виявляється папський Рим, у якому, зі слів гуманіста, грецькі вчені-втікачі «змушені були терпіти бідність і голод, хоча, по справедливості, папські кошти мали б використовуватися переважно на нужденних людей, а також на тих, хто займається науками, пов'язаними із релігією». Засуджуючи папський Рим, Меланхтон згадує приклад із життя Теодора Гази (Theodor Gaza), якого він глибоко поважав, вважаючи «найбільш гідним у Божих очах». Розповідають, говорить Меланхтон, що одного разу, коли Теодор передав Папі розкішно прикрашений переклад Арістотеля і Теофраста (Theophrast), то Папа лише запитав, скільки коштує цей прекрасний оклад. І при цьому платив винятково за оклад. «І жодної платні за ту велику роботу, яку взяв на себе автор при перекладі таких складних текстів»⁴⁷. Гуманіст дивується, як же це Папа не міг побачити тієї великої користі від перекладу.

Складно погодитись із твердженням щодо небажання Риму протегувати грецьким ученим та наукам. Навряд чи так вважав і сам Меланхтон. Неодноразово в інших промовах і трактатах він згадував імена грецьких мислителів, які знайшли другу батьківщину і сановитих покровителів саме в Папській столиці. Той же Йоганн Аргіропулус, у якого свого часу навчався Йоганн Рейхлін, проживав у Римі й мав там свою школу. Най-

⁴⁷ Можливо, що це був Папа Сікст IV. Гуманісту Теодорі Газа дісталось це замовлення ще від гуманістично налаштованого Папи Миколи V. Отримавши таку низьку платню від Сікста, Теодор був настільки обурений, що, оповідає Меланхтон, викинув ці п'ятдесят дукатів у Тибр.

імовірніше, цей приклад був наведений у руслі реформаційної полеміки — адже місто щойно прийняло Реформацію. Також слід зважати і на потреби риторики, де недружній до наук Рим вдало протиставлявся чеснотам нюрнбержців.

Після негативного прикладу Меланхтон знову повертається до позитивних флорентійців. Реформатор наголошує, що завдяки мудрій підтримці громадян, науки знову воскресли, їхній благодатний вплив поширився звідти на всі народи, а забуті мови — латинська і грецька — відновилися. Відновлення мов, переконує Меланхтон, мало далекосяжні наслідки, адже державні закони поліпшилися, а релігія, що «лежала на землі закрита і придушена байками ченців — очистилася». І все це завдяки Флоренції, що стала мирною гаванню для наук, які пережили корабельну аварію.

У наступній частині промовець звертається до політико-морального стану Німеччини, ставлячи водночас конкретні цілі для мешканців Нюрнберга. Гуманіст у цій частині знову прибігає до бінарних опозицій — освічені громадяни Нюрнберга проти «інших» — неосвічених. *«Ви теж [тут і далі виділено нами — П. К.], — говорить Меланхтон до слухачів, — оберігаєте за прикладом цього міста [Флоренції — П. К] витончені мистецтва у ці погані часи. Коли єпископи [«інші» — П. К] замість того, щоб думати про науки — ведуть війну, коли інші князі думають, що їм не личить турбуватися про це, і де вся Німеччина у заворушеннях і кличе до зброї... У цих потрясіннях занепад загрожує всім прекрасним мистецтвам і наукам...»* «Однак ви не полишаєте ваш вельми почесний і святий задум! Немає нічого іншого, що краще б показало ваше служіння Богу, і не існує нічого іншого, що принесло б місту більшу користь».

Висловивши слова подяки і захоплення міщанам Нюрнберга, він звертає увагу на негативне сприйняття «іншими»

прогресивних й освічених громадян Нюрнберга. Меланхтон попереджає, «що правильні дії, зазвичай, супроводжуються заздрістю, тому я не сумніваюсь, що ви теж будете боротися з несправедливими судженнями окремих людей». Як упоратись із заздрістю? Відповідь Меланхтона — це відповідь гуманіста і реформатора: «Сильна людина (*fortis viri*) відрізняється тим, що вона сприймає заздрість байдуже (*contemnere*). Можливо, ви зустрінетеся і з іншими проблемами, що будуть заважати подальшому зростанню школи. Однак ви впораєтесь, якщо пам'ятатимете, що виконуєте Божу волю».

У промові Меланхтон згадує і про важливість домашнього виховання, оскільки особистість формується у родинному колі. Загалом, реформатор до ролі сім'ї ставився неоднозначно. Наприклад, через рік (1527), він зазначив із сумною іронією: «Це селяни. Якщо щось потрібно для осла чи корови, то вони звертаються за порадою до фахівців. Однак при вихованні своїх дітей зовсім не звертаються за порадами до того, хто володіє мистецтвом виховання»⁴⁸. Подібно висловлювався і Мартін Лютер: «... багато батьків, на жаль, недосвідчені й не знають, як потрібно виховувати й учити дітей. Адже вони самі нічому не вчилися та здатні лише на те, щоб набити власний шлунок. Тому потрібні особливі люди, які вміють добре та правильно навчати і виховувати дітей»⁴⁹.

⁴⁸ Supplementa Melanchthoniana. Werke Philipp Melanchthons, die im Corpus Reformatorum vermißt werden. Vol. VI, B. 1. — Leipzig: Melanchthon-Kommission des Vereins für Reformationsgeschichte, 1912–1926. — S. 316. Nr. 545 (6 Mai 1527).

⁴⁹ Лютер М. К советникам всех городов земли немецкой. О том, что им надлежит учреждать и поддерживать христианские школы // Время молчания прошло. Избранные произведения 1520–1526 гг. / [Пер. с немец. Ю. А. Голубкина]. — Харьков: Око, 1994. — С. 161.

Яку ж роль Меланхтон відводить родині у нюрнберзькій промові? На думку реформатора, «хто не докладє зусиль, щоб його діти отримали якомога кращу освіту, чинить так, як відступник від Бога, а в його людській личині ховається тваринна подоба. Природа зробила таку відмінність між людьми і тваринами: тварини перестають турбуватися про своїх дітей, як тільки вони підростуть. Проте природа наділила людей обов'язком, що вони годують своїх народжених дітей не тільки в ранньому дитинстві, але й коли ті підростуть, *батьки формують спосіб мислення і мораль*»⁵⁰ [виділено нами — П. К.]. З поданого фрагменту видно, що Меланхтон визнає за сім'єю важливу роль у вихованні та звертається до батьків із застереженням. Тут вже не звучить зневага в домашньому вихованні. Справа не може бути лише в тому, що у 1527 р. Меланхтон займався підготовкою візитаційних комісій та отримав можливість ознайомитися із цією сферою. Ймовірніше, маємо справу із загальною глорифікацією міського життя, пієтет перед яким Меланхтон відчував завжди, та її протиставленням низькій селянській культурі та звичаям.

Представлена промова має яскраво виражену ідею щодо важливої ролі наук. Але виникає питання: чи є підстави вважати, що гуманістична складова освітянської реформи Меланхтона переконливо домінує над релігійною, що *pietas* поступається *eruditio*? Справді, релігійних аспектів гуманіст і реформатор торкається нечасто, а посилання на біблійні цитати — мінімальні. Подібні пасажі: «Релігія та Святе Письмо не може вижити, якщо не охороняються при допомозі наук. Крім того, Бог вимагає, щоб ваші діти виховувалися в добродетельності і релігії», сприймаються в документі радше як винятки. Натомість у промові постійно зустрічаються відсилання до образів античної історії, аналіз сучасних автору

⁵⁰ Melanchthon Ph. Lobrede auf die neue Schule... — S.103.

політико-культурних і суспільних процесів у європейських державах й окремих містах. Знаходиться місце навіть ілюстрації із життя варварського скіфського суспільства.

Відповідь на питання співвідношення *pietas* та *eruditio* залежала від тогочасних завдань Меланхтона. Найперше, треба було переконати міську владу взяти справу освіти та саму школу під свою опіку, оскільки Реформація позбавила католицьку церкву монополії на освіту, а «монастирі й духовні заклади стали найбільшими ворогами витончених мистецтв і наук». Тому промовець звертався саме до очільників Нюрнберга, серед яких були відповідальні за економіку, соціальний розвиток, політику, від кого залежав подальший розвиток міста. Нагадаємо, що таку позицію займав і Лютер, коли у творі «*An den christlichen Adel deutscher Nation*» відповідальність і право здійснювати нагляд над школою, утім, як і над церквою, повністю переклав на світську владу: «Тому, дорогі панове, займіться справою, до якої вас закликає Бог і зобов'язує ваша служба, що так необхідна молодим людям й без якої не можуть обійтися ні ті, хто живе по плоті, ні ті, хто живе по духу».

Ще одна важлива ідея, яку намагався донести Меланхтон — переваги суспільства, основою якого є учені особистості. Освічене суспільство, як вже згадувалося, процвітає економічно і культурно, а дипломована молодь служить «місту захистом, оскільки захист для міста — не бастіони та стіни, а громадяни, що вирізняються освітою, розумом й іншими шляхетними рисами».

І наостанок зауважимо, що сама форма публічної, урочистої промови не могла містити і не містила детальної регламентації шкільного процесу, що уможливило б аналіз впровадження *pietas* та *eruditio* у шкільні студії. Ці важливі речі гуманіст висвітлює у наступному документі.

Основу шкільного плану для Нюрнберга Меланхтон закладає у «*Ratio scholae, Norembergae nuper institutae*»⁵¹. За структурою і за змістом — це типовий шкільний план.

Однак Нюрнберзький план суттєво відрізняється від проаналізованого нами вище плану для школи Ейслебена. Тут відсутня деталізація щодо розподілу дисциплін за класами. Про класи взагалі майже не згадується. Вочевидь, цей момент уже став тривіальним і не потребував спеціального обґрунтування. Натомість у «*Ratio*» йдеться про загальну стратегію шкільної освіти, про типи шкіл, їх завдання і місце в освітянській ієрархії. Меланхтон у межах плану говорить не лише про школу Нюрнберга, яка за наповненістю дисциплінами перебувала між університетами та нижчими (латинськими) школами, маючи статус школи вищого рівня, але й про нижчу шкільну освіту і латинські школи. Його логіка стає зрозумілою, якщо враховувати специфіку набору учнів до нюрнберзького навчального закладу. Туди брали тільки тих юнаків, які вже мали відповідну підготовку в нижчих школах. Тому гуманіст наголошує на необхідності створення нижчих граматичних шкіл (латинських), які служитимуть підготовчими сходами до вищих. Вищі ж школи вже готуватимуть учнів до вступу в університети.

Гуманіст зауважує: «спочатку засновуються граматичні школи, де будуть вивчати лише граматику». Формула «будуть вивчати лише граматику» уміщувала набагато ширшу програ-

⁵¹ *Ratio* — лат. план. Цей шкільний план також був знайдений Карлом Хартфельдером у одній із приватних бібліотек. На той час практично усі джерела, що стосувалися життя і діяльності Меланхтона були опубліковані у збірці *Corpus Reformatorum* (1834–1860 pp.). Частину, знайдену Карлом Хартфельдером, включаючи і план для школи Нюрнберга, було видано дослідником у збірці «*Melanchthoniana paedagogica*» у Лейпцигу 1892 року.

му, аніж тільки заняття граматичними вправами з латиною. Далі Меланхтон розшифровує: «Після закінчення лекцій певні години будуть запропоновані хлопчикам учителями, щоб вивчити деякі правила, місця і [правила] ведення бесіди; в інші години будуть тлумачити книги, що підходять для вивчення хлопчиками». Відмічає й те, що перелік літератури, рекомендований до вивчення, практично повністю збігається із рекомендованими авторами для школи Ейслебену. Це Катон⁵², «Розмови за просто» Еразма, твори Теренція, «Буколіки» Вергілія, вибрані п'єси Плавта. На зазначених творах та на їх обговоренні, наголошує Меланхтон, учні мають вчитися вести бесіду (*sermo*). Задля полегшення засвоєння латини, хлопців варто примушувати завчати деякі місця із творів напам'ять. Залишилася і щоденна година музики, включена також у план Ейслебену.

Суттєві зміни у шкільному плані, порівняно із планами Ейслебену, відбулися щодо Біблійних лекцій (*religionis studium*). Вищість науки, якій було присвячено промову на честь відкриття нової школи, не знівелювала роль релігії у шкільному плані для Нюрнберга. Навпаки, релігійний компонент не просто збільшується — *religionis studium* стають обов'язковими. Якщо за шкільним планом Ейслебену, як ми з'ясували, Закон Божий викладали лише щонедільно і факультативно, то у шкільному плані Нюрнберга уроки Закону Божого повинні читати не у неділю, а в один із робочих днів тижня, в навчальний час. У цей день «потрібно проводити обговорення простих релігійних творів, щоб учитель слухав

⁵² Як зазначає К. Хартфельдер у примітках, це «Моральні дистихи» та «Proverbia» Катона. Hartfelder K. *Melanchthoniana Paedagogica*. Eine Ergänzung zu den Werken Melanchthons im Corpus Reformatorum. — Leipzig: B. G. Teubner, 1892. — S. 8.

кожного учня, який читає напам'ять Декалог⁵³, недільні молитви, апостольський Символ Віри».

Хоч *religionis studium* відбувалися у звичайні робочі дні, як і інші нормативні уроки, однак не варто вважати, що ці заняття контролювали настільки ж вимогливо і суворо як граматичні лекції. Ба більше, Меланхтон зауважує, що учнів слід викликати почергово і «... так, щоб це виходило із його душі, не варто одного і того ж учня викликати часто». Цікава норма. Не лише не перевантажувати дітей, — це Меланхтон підкреслює неодноразово, але вчитель повинен прагнути, щоб учень свідомо обговорював і декламував релігійні тексти, щоб це відбувалося «від душі». В унісон звучить і наступна фраза, де гуманіст, рекомендуючи основоположні для християнства біблійні книги, наголошує, що вчитель має використовувати ці книги для того, щоб «християнське вчення сіялося в душі [учнів]».

Загалом, можна констатувати, що уявлення Меланхтона про *religionis studium* пережили достатньо суттєву трансформацію. Якщо у 1525 р., відповідно до шкільного плану Ейслебену, уроки релігії читалися факультативно і тільки в неділю, майже неофіційно, то через рік *religionis studium* пропонувалося викладати в робочі дні. Вона стала обов'язковою і важливою частиною загальної шкільної програми. Хоча, зауважимо, *religionis studium* не супроводжувалися жорстким контролем. Звісно, можна заперечити, що збільшення частки релігійного компоненту та введення *religionis studium* до обов'язкових лекцій пов'язано із тим, що школа Нюрнберга за своїм наповненням значно переважала школу Ейслебену, тому зросли і вимоги до обов'язкової програми. Однак це непереконливий аргумент. Далі ми звернемося ще до одного навчального плану для школи, яка перебувала

⁵³ Десять Божих заповідей.

на значно нижчому рівні, проте і там religionis studium буде у плані уроків й обов'язковим до вивчення.

Відтак, Меланхтон говорить про те, яким він бачить шкільний план школи Нюрнберга. Частина трактату, присвячена тривіальним школам, виявилася більшою за обсягом, аніж матеріал щодо освітнього закладу Нюрнберга, для якого цей документ і створювали. На перший погляд, це видається дивним, але склалося так не випадково.

Функціонування нової школи і її результативність залежали безпосередньо від якості підготовки учнів, яких до неї набиратимуть. Тому важливо було прописати зрозумілі і чіткі вимоги до вступників, чия підготовка повинна включати необхідний комплекс дисциплін і мати відповідний рівень. Для Меланхтона це був дуже принциповий момент, тому він його зафіксував в цьому основоположному документі. Реформатор говорить: «Тих, хто буде успішним у цих граматичних школах, переводять у інші школи». «Інші школи» — це, відповідно, школи рівня нововідкритої навчальної установи Нюрнберга. Меланхтон не говорить про неї в однині, вочевидь, маючи на меті перспективу розвитку саме таких шкіл, освітніх закладів підвищеного типу, до яких набиратимуть за певними рекомендаціями юнаків із тривіальних латинських шкіл. Цю думку підтверджує наступна фраза: «... мають бути створені різні школи, щоб хлопчики, які подорослішали і вивчили граматику, залишалися у своїх школах, поки не побачимо, що вони вже придатні для вправ у риториці».

Уточнивши позиції, пов'язані із тривіальними школами, Меланхтон переходить до концептуальних вимог і рекомендацій щодо організації навчального процесу в школі Нюрнберга.

Гуманіст не надає деталізованого плану. З огляду на зазначене, стає зрозуміло, що школа підвищеного типу мала суттєво ускладнену навчальну програму, розраховану на до-

бре підготовлених учнів. Власне, програма освітнього закладу із такою програмою відповідала рівню артистичного факультету університету. Чільне місце у ній займали діалектика та риторика: «Запрошуються ті професори, які зможуть викладати спільно елементи діалектики і риторики, а також Сорія Еразма⁵⁴, пояснювати деякі промови Цицерона так, щоб слухачам вистачило прикладів цього мистецтва. З найсильнішими [учнями] слід вивчати Квінтіліана. Певний час слід проводити в диспутах, щоб хлопчики мали звичку до діалектики і знали, які аргументи треба застосовувати у диспутах для успіху. Тему для диспутів обирають з історичних творів: чи законно Брут убив Цезаря?».

Також важливе питання, порушене у промові — це кадрове забезпечення освітнього закладу. Якщо у тривіальній школі один викладач міг читати увесь спектр дисциплін конкретної школи, то тут для кожної дисципліни передбачався окремий викладач, або, як зазначає Меланхтон — професор:

«Інший (професор) викладає поезію.

Ще один — математику.

Інший [викладач] — грецьку мову.

Потрібно читати також Цицерона «Про обов'язки» й історичні твори Лівія та інших письменників, яких мають у письмі і розмові наслідувати учні».

Зросли і вимоги до навчання. Дисципліни, які в Ейслебенському плані визначалися як бажані (математика та грецька мова), у Нюрнберзькому плані стають обов'язковими, а для їх читання передбачено окремих професорів. Факультативно викладалася єврейська мова. Шкільний план також передбачав ще двох викладачів, які читатимуть нові дисципліни — історію та метод (диспутації).

⁵⁴ Очевидно, йдеться про підручник латинської мови «De copia verborum» Еразма Роттердамського.

У цьому плані Меланхтон ще раз підкреслив значення педагогіки, наголосивши, що викладачі повинні слідкувати за тим, щоб юнакам давати навантаження за здібностями, оскільки: «... рідко у юнаків поєднуються [здібності], хтось не може правильно вибудовувати промови, хтось не має здібностей до написання віршів».

Такими були рекомендації Меланхтона щодо складових навчальної програми. Підсумовуючи, відзначимо: по-перше, що у документі підкреслено важливість тривіальних «нижчих» шкіл як засобу поступального розвитку учнів і ґрунтовної підготовки юнаків до шкіл вищого рівня; по-друге, спостерігається суттєве посилення *religionis studium*, і це дає підстави стверджувати про світоглядні трансформації Філіпа Меланхтона та, як наслідок, трансформації ідей реформ закладів освіти.

2.4. Шкільний статут Херцберга і посилення релігійних студій

Для рельєфнішої картини трансформації уявлень Меланхтона щодо співвідношення в шкільній освіті релігійного складника до гуманістичного, розглянемо ще один документ, написаний через десять, а то й більше, років після створення шкільних планів для Ейслебена та Нюрнберга. Ідеться про шкільний статут (*Schulordnung*) для невеликої школи міста Херцберг.

Херцберг входив до землі Нижньої Саксонії та у XVI ст. належав курфюрсту Саксонському. Місто досить рано сприйняло Реформацію: вже у 1522 р. тут почали звершувати богослужіння німецькою мовою й давати причастя під «двома видами». Реформаційні перетворення торкнулися і місцевого августинського монастиря. За рішенням конвенту матеріальні

цінності монастиря були секуляризовані і продані, а виручені кошти перенацілили на потреби міста. У 1529 р. Лютер особисто планував провести у цьому місті інспекцію церковних порядків. Місцева латинська школа також не залишилася поза увагою міської влади та реформатора.

Шкільний статут («Schulordnung für die Stadt Herzberg»)⁵⁵ був написаний Філіпом Меланхтоном у 1538 р. Документу передуює розлога назва: «Шкільний статут Херцберга, підготовлений власноруч Філіпом Меланхтоном і Мартіном Лютером. П'ятниця, після свята святого Валентина, 1538 р.». Однак, зазначає Карл Хартфельдер, який і опублікував цей документ, авторство Меланхтона в зазначеному випадку не викликає жодних сумнівів. А ось причетність Лютера обмежується лише його підписом, що підтвердив згоду із представленим статутом. Цей документ, на відміну від раніше виданих — латиномовних, написаний старонімецькою мовою.

Якщо в попередньому шкільному статуті для Нюрнберга Меланхтон пропонував до п'яти професорів, які б викладали різні дисципліни, то у школі Херцбергу на три класи планувалося всього два викладачі, один із яких іменувався — Schulmeister (шкільний вчитель), а його помічник Cantor⁵⁶. Обов'язки між двома викладачами Меланхтон про-

⁵⁵ Melanchthon Ph. Schulordnung für die Stadt Herzberg (15. Februar 1538) // Hartfelder K. Melanchthoniana Paedagogica. Eine Ergänzung zu den Werken Melanchthons im Corpus Reformatorum / K. Hartfelder. — Leipzig: B. G. Teubner, 1892. — S.S. 10–14.

⁵⁶ Кантор (лат. — cantor) — в античності співак, музикант, декламатор, актор, людина, яка була пов'язана із мистецтвом слова і музикою. У християнській церковній практиці кантор виконував роль співака у церковному хорі. У середні віки у християнській церковній термінології це поняття звужується, і кантор, відповідно, почав означати керівника церковного хору. В IX–X ст., у зв'язку з підвищенням вимог до освіти, починають розрізняти «cantor per

понував розділити так: двома класами із старшими учнями мав опікуватися Schulmeister, а наймолодшими дітьми, які лише вчилися читати і писати — кантор. Цілком очевидно, що два викладачі на школу — вимушений захід, пов'язаний з економічними труднощами і пошуком коштів на утримання школи. Меланхтон одразу звертає на це увагу, зазначивши, що двох викладачів нескладно утримувати за рахунок міської казни, але, водночас, двох викладачів цілком достатньо, щоб упорядкувати і забезпечити навчальний процес.

План освітньої програми мало чим відрізнявся від плану для школи Ейслебену, який був розглянутий вище. Традиційно у першому класі вчили читанню та письму. В обов'язковій програмі пропонувались такі автори, як Вергілій, Теренцій, Цицерон, Донат та Езоп. Окремо Меланхтон радить учителям якомога більше говорити латиною і вимагати того ж від школярів. Щоденно після обіду для всіх класів рекомендувався урок співів, який мав проводити кантор.

Уроки релігії (*religionis studium*) та контроль навчального процесу з боку церковних структур у Херцберзі були суттєво посилені, якщо порівнювати із попередніми шкільними планами. Так, *religionis studium* у школі Херцбергу мали *обов'язковий* характер і повністю втратили ознаки факультативності.

usum» — співак хору, який не мав відповідної музичної підготовки і співав на слух, «за звичаєм» і «cantor per artem» — співак, який мав практичну і теоретичну музичну підготовку. Вони могли займати посади співаків у великих соборних і придворних капелах, або бути відповідальними за музичний супровід богослужінь. Кантори також обиралися на посади вчителів музики і співів у міських та монастирських школах. Особливого значення кантори набувають у добу Реформації і у зв'язку із реформуванням шкільної освіти. Окрім обов'язків навчання співів і керівництва шкільним хором на кантора покладається обов'язок контролю практично за усіма предметами, що вивчалися у школі.

У цьому сенсі Меланхтон відходить від традиції читання Святого Письма у вихідний день (неділю) та рекомендує їх проводити в робочий день, кожної середи зранку.

Максимально конкретизувалися і завдання релігійних уроків. До обов'язкового вивчення внесено «Малий катехізис» Мартіна Лютера, який учні мали вивчати напам'ять (*lassen auswendig lernen*), а викладання та контроль щодо засвоєння Катехізиса було покладено на шкільного вчителя і кантора. Окрім Катехізиса до вивчення рекомендували молитву «Отче наш», Символ Віри та Закон Божий. Старші класи мали декламувати ці догматичні тексти латиною, тоді як найменші школярі — німецькою.

Ще одним днем для викладання теологічних дисциплін, окрім середи, була субота. У суботу вранці Меланхтон рекомендував проводити заняття за матеріалами *Dominical-Evangelium*⁵⁷. Суботні заняття з *Dominical-Evangelium* синхронно виконували роль граматичних уроків. Розгляд запропонованих текстів супроводжувався поясненням складних граматичних конструкцій, відмінюванням складних слів. Рівночасно, на цих читаннях учитель мав виокремлювати та пояснювати учням ще й етичні категорії, пов'язані з «новим вченням». Наприклад, про обітницю, добрі справи, молитви, послух, покарання тощо. Для кращого засвоєння матеріалу і підвищення ефективності релігійного виховання Меланхтон рекомендує подібні читання-заняття проводити напередодні великих християнських свят — Різдва, Богоявлення, Вознесіння, Іоанна Хрестителя, Дня зішестя Святого Духу й інших, що залишалися в календарі лютеранської церкви. Цю вимогу гуманіст пояснює тим, що саме в переддень великих свят у молоді існує бажання і потяг до священної історії, вони мають більшу побожність і

⁵⁷ *Dominical-Evangelium* — недільні читання Євангелія (від *dominica* — Sonntag).

бажання («mehr Reverenz und Lust zu haben»), і ці дисципліни можуть виховати у юнаків любов до релігії.

Порівняння цього документа із попередніми засвідчує значну відмінність у підходах до релігійного виховання юнаків. У шкільному статуті Херцберга *religionis studium* є важливим та необхідним компонентом навчальної програми, викладання якого слід здійснювати в чітко визначений час. Регулярні уроки релігії у середу доповнювалися читанням і розбором священних текстів у суботу, а також заняттями в переддень великих свят. Отже, є всі підстави говорити про помітну трансформацію уявлень Меланхтона щодо частки релігійних занять у навчальній програмі.

Якою ж була природа цієї еволюції і що стало поштовхом до змін у напрямі посилення релігійної складової у шкільних планах? Що примусило гуманіста Меланхтона відмовитися від раніше задекларованих принципів освіти? Це лише деякі питання, що потребують детальнішого дослідження. Щоправда, виникає спокуса спрощення проблеми і пояснення еволюції поглядів Меланхтона тим фактом, що він перебував під владним впливом Мартіна Лютера. Адже візування Мартіном Лютером шкільного плану Херцбергу можна розглядати непрямым свідченням тиску на Меланхтона, змушеного узгоджувати свої думки зі старшим керівником. Однак, щоб підтвердити чи спростувати цю тезу, розглянемо ще один документ, створений Меланхтоном трохи пізніше, але повністю самостійно і навіть без затвердження Мартіном Лютером.

2.5. Співвідношення *pietas* та *eruditio* у пізніх навчальних планах Меланхтона

Для чіткішого розуміння позиції Меланхтона щодо релігійного виховання юнаків залучимо ще один документ, який

не проходив цензурування Мартіном Лютером і тому є важливим свідченням власної програми Меланхтона. Особлива цінність цього документа ще й у тому, що це джерело особистісного походження. І оскільки створювався не для широкого загалу, може містити думки, які Меланхтон не висловив би, пам'ятаючи, що ці слова будуть видрукувані сотнями екземплярів у якості статутів та рекомендацій і стануть керівництвом для десятків, навіть сотень шкіл.

Ідеться про плани та рекомендації стосовно організації навчального процесу для юнака «Ratio studiorum» від 1554 р.⁵⁸ Цей документ суттєво відрізняється від проаналізованих нами вище з двох причин.

По-перше, як зазначалося, його створювали не для цілої школи, а для навчання окремого юнака, якому, вочевидь, бракувало ґрунтовної шкільної підготовки для вступу в університет. Щоб забезпечити реформовані університети якісно новим поколінням студентів, реформаторам часто доводилось створювати індивідуальні навчальні плани. Суттєвою перешкодою в реалізації амбітних планів реформаторів удосконалити шкільну та університетську освіту залишалась нерівність підготовки юнаків, котрі бажали вступити до університету. Звичайно, запропонована Меланхтоном класна система навчання мала б ліквідувати цю лакуну. Однак масштаб реорганізації навчальних закладів не відповідав у повній мірі поставленим завданням. І навіть десятки реформованих шкіл не могли у короткотривалій перспективі зарадити проблемі. Надання ж спеціальних індивідуальних уроків для поглиблення вивчення окремих дисциплін юнаками, що відставали, на думку автора, мало частково вирішити проблему нерівної підготовки.

⁵⁸ Melanchthon Ph. Ratio studiorum. CR. Vol. X. — S.S. 99–100.

По-друге, цей індивідуальний план занять досить пізній — його відділяє двадцять вісім років від першого шкільного плану Ейслебена. Тому можна простежити трансформацію педагогічних поглядів Меланхтона, його уявлень про важливість викладання «світських» і «релігійних» дисциплін. Особливо цікаво, що цей документ створювався для приватної особи і не візувався Лютером, тому зміна співвідношення годин між світськими і релігійними уроками є досить показовою.

Отже, згаданий документ «Ratio studiorum» («навчальний план») був створений (тут ми посилаємося на датування Х. Шайбле) у травні 1554 р. Це детальний щотижневий план занять Адріана Хелміцького (Adrian Chelmicki), який саме тоді прибув із Польщі з графом Станіславом Горкой (Stanislaus Gorka).

План розпочинається регламентуванням занять у понеділок і вівторок. Ці дні слід розпочинати із вранішнього читання однієї глави Старого Заповіту. «Читай їх послідовно, щоб ознайомитися з ними і щоб вірно розуміти хід подій». Подібна рекомендація стосується і четверга та п'ятниці, які Меланхтон також радить розпочинати читанням Старого Заповіту. Відтак, після лекцій по Лівію та Вергілію, реформатор пропонує прослухати лекцію по посланнях ап. Павла.

Особливе місце у релігійному вихованні займали субота та неділя. Ці дні, зазначає гуманіст, «належать читанню послань ап. Павла до Римлян». Далі додає, що в ці ж дні треба вивчати важливий документ лютеранства «*Loci communes*». На цьому рекомендації не закінчуються: наприкінці плану Меланхтон наголошує на необхідності щоденного читання перед сном однієї глави із Нового Заповіту, але у двох варіантах — грецькою і латиною. Читання білінгви мало на меті не лише оволодіння мовами, як це було б логічно чути від гуманіста, але й переслідувало інше важливе завдання: «... обдумуй

при читанні зважено та прискіпливо значення слів. В такий спосіб ти багато досягнеш як у дослідженні вчення церкви, так і у знанні грецької мови».

Зростання кількості релігійного матеріалу у програмі навчання дає підстави говорити про значні трансформації педагогічних ідей Меланхтона, навіть про його відхід від гуманізму. Проте це враження зникає, коли поглянути на ті гуманістичні дисципліни і вправи, які радив Меланхтон як обов'язкові. Після вранішнього читання Біблії у понеділок увесь час до полудня присвячувався «листам» і «промовам» Цицерона, а такий же час у вівторок — роботам Теренція, або інших античних поетів, чия творчість сприяла би досконалому оволодінню мовою та виробленню стилю. Також у першій половині дня, наполягає Меланхтон, необхідно присвятити значний час лекціям Файта Ортеля⁵⁹ та діалектиці.

Наступні побажання щодо необхідності вивчення Арістотеля демонструють еволюцію уявлень гуманіста і реформатора про корисність праць знаменитого грека. Відомо, що ще до початку Реформації Лютер виступив проти багатьох праць Арістотеля, а з початком Реформації його критика лише посилилася. У трактаті «До християнського дворянства німецької нації» (1520 р.) Лютер категорично засудив кілька

⁵⁹ Файт Ортель (1501–1570) — філолог, медик, викладач риторики і грецької мови у Віттенберзькому університеті. Спочатку він був викладачем приватної школи у Віттенберзі, а з 1528 р. почав викладати риторику на філософському факультеті університету. У 1536 р. отримав звання професора грецької мови і очолив кафедру грецької мови. В різні роки очолював філологічний факультет, а 1540, 1551, 1566 р.р. обирався ректором Віттенберзького університету. Брав активну участь у житті міста. З 1549 р. неодноразово обирався в муніципальні органи міста. Про його особливі заслуги свідчить той факт, що він удостоївся епітафії і фрески у міській церкві Віттенберга. Фреска належить пензлю Лукаса Кранаха молодшого.

праць Філософа, серед яких назвав і трактат «De anima». Подібних думок щодо Стагирита тривалий час дотримувався і Меланхтон. Проте в індивідуальному плані Хелміцького трактат Арістотеля «De anima» вказано як обов'язковий для вивчення у післяобідній час.

Водночас, заняття Арістотелем поєднувалися із вивченням граматики єврейської мови і вправами зі стилем. Для напрацювання гарного стилю Філіп Меланхтон рекомендує читання як давніх, так і нових авторів, які «приносять радість і бесіду».

Наступний день, середа, залишався вільним від релігійних занять, якщо не враховувати вечірню главу із Нового Заповіту перед сном. Середа, підкреслює гуманіст, має бути цілком присвячена заняттям грецькою мовою й етикою⁶⁰. Він наголошує, що не варто рабськи слідувати цьому порядку, але чергувати так звані «цікаві, стимулюючі» лекції («iucundae lectiones») і «сухі стильові вправи», щоб навчання мало логічне і ґрунтовне завершення.

У четвер і п'ятницю заняття урізноманітнюються читанням таких авторів, як Тит Лівій та лекціями по Вергілію та Овідію. Учень також мав займатися граматичними вправами з єврейської мови. Час, який ще залишався, рекомендувалося присвятити слуханню лекцій, але знову ж таки — чергувати «стимулюючі, захоплюючі» і «стильові».

Цікавою є остання порада Меланхтона: використовувати будь-який вільний час для самостійного заняття арифметикою й астрономією. Ця порада має для нього особливе значення, адже сам захоплювався науками, пов'язаними з космосом. Меланхтон пояснює, що хоч і обмежив коло вивчення дисциплін, однак учень повинен звертатися до різних розділів наук, зокрема і до тих, що стосуються математики

⁶⁰ Під етикою малися на увазі твори Арістотеля і Цицерона.

та астрономії та вибрати з них те, що може знадобитися на життєвому шляху.

Загалом, відзначимо, що у цьому пізньому навчальному плані зростає кількість релігійних занять. Уводиться догматичний лютеранський документ «*Loci Communes*», а читання Святого Письма рекомендується проводити щоденно перед сном. Водночас, розширюється і гуманістичний блок за рахунок, наприклад, твору Арістотеля «*De anima*»⁶¹. Також, як обов'язкові, рекомендуються, окрім традиційних філологічних дисциплін, точні науки. Збільшення частоти згадувань про необхідність релігійних дисциплін з усією наочністю свідчить про важливі ідеологічні трансформації, які пережив гуманіст і реформатор із моменту прибуття до Віттенбергу і до останніх років життя.

Утім, чи можна говорити про догматизацію світогляду Меланхтона та про його відхід від гуманістичних ідей? Судячи навіть по наявному документу, посилення релігійного компоненту не виглядало для автора втечею у світ теології — це красномовно підтверджує об'єм гуманістичних дисциплін. Натомість релігійність для нього — це спосіб життя і водночас — спільний простір, без якого взагалі не мислилася освіта XVI ст. Цей простір реформатором розглядався як важливий комунікативний майданчик для протестантів, католиків, влади, науковців. Уміння вести діалог, вибудовувати максимально широку комунікацію різних рівнів, і в такий спосіб переноситися у широку освітянську сферу. Отже, все це свідчить про *релігійну педагогіку* реформатора, головний пафос якої полягав у поєднанні *pietas et eruditio*.

⁶¹ Твір Арістотеля «Про душу» («*De anima*») належав до тих, які у перші роки Реформації були заборонені до вивчення у Віттенберзькому університеті. Про це в наступному розділі.

До того ж, з кінця 20-х і до початку 40-х рр. XVI ст. Меланхтон вийшов за межі освітянських проблем і був змушений займатися складними суспільно-політичними і релігійними справами. Ідеться про Шпеєрський рейхстаг 1529 р.⁶² та Аугсбурзький рейхстаг 1530 р., де він був присутній у ролі головного теолога лютеранства. На Аугсбург Меланхтон підготував відомий віросповідальний документ лютеранства «Аугсбурзьке віросповідання» (*Confessio Augustana*). Одним із наслідків Аугсбурзького рейхстагу стало створення Шмалькальденського союзу (1531), який ще більше загострив протистояння в імперії. Важливим і непростим став для реформатора Регенсбурзький рейхстаг 1541 р. Меланхтон був розчарований невідповідністю дій і заяв політичних лідерів протестантизму, які використовували «хитрих людей, дипломованих у підлості і навчених у софістиці».

Спостерігаючи за негідною та підлою поведінкою розумних, «дипломованих» людей, гуманіст і реформатор бажав зробити школу та університет тими майданчиками, де не лише надавали суму теологічних «софістичних» знань, але й прищеплювали особисте благочестя — *pietas*. Меланхтон не був догматиком, хоча і вніс до шкільного плану Херцберга Малий катехізис Мартіна Лютера, який учні повинні вивчати напам'ять, а до плану підготовки Адріана Хелміцкого — *Loci communes rerum theologicarum*. Проте домінують у програмах зовсім не головні теологічні документи, а самостійне щоденне читання Святого Письма і розмірковування над прочитаним. Водночас, рекомендація читати тексти Святого Письма кіль-

⁶² Як зазначає Ф. Шаубах, Меланхтон не зовсім по своїй волі був присутнім на рейхстазі. Від цієї почесі він не міг відмовитися, оскільки курфюрст передав йому особисте бажання, щоб Меланхтон супроводжував його і допомагав на рейхстазі. Див: Schaubach F. *Das Leben Philippp Melanchtons* / F. Schaubach. — Meiningen: Eyr, 1860. — S. 30.

кома давніми мовами стають, поряд з іншими дисциплінами гуманітарного блоку, важливим засобом отримання тих знань, які Меланхтон називає *eruditio*.

Отже, майже до кінця 30-х рр. у діяльності Меланхтона спостерігається активна робота з поширення освіти і пошуку найефективніших педагогічних прийомів. На педагогіку та педагогічні практики спрямовувалися значні зусилля Меланхтона. Освіта та релігійність для гуманіста та реформатора були чи не єдиним засобом поліпшення суспільства. Особливо на початку Реформації, а також впродовж селянської війни і по її завершенні. Тому посилення релігійного компоненту у шкільних планах фіксується із початком активної суспільно-політичної і публічної релігійної діяльності. Участь у діяльності рейхстагів, у роботі груп з опрацювання та підготовки важливих документів, листування й особисте спілкування з відомими політиками і релігійними діячами XVI ст. призвели до усвідомлення обмеженості принципу *eruditio*, який здебільшого приводив до «софістики». Тому з кінця 30-х й особливо у 40-х рр. XVI ст. відбувається перехід до релігійної педагогіки, наслідком якої і став план підготовки Адріана Хелміцкого.

Розділ 3.

ОСВІТНЯ РЕФОРМА УНІВЕРСИТЕТІВ: ТРАДИЦІЇ ТА НОВАЦІЇ

3.1. Дискусії навколо «спадку Арістотеля» та інтелектуальні пошуки ранньої Реформації

Ранньомодерна доба, зокрема XVI ст., увійшла в історію як суперечлива, конфліктна епоха, коли під натиском культури Відродження, Великих географічних відкриттів та Реформації розпадалося ціннісно-нормативне ядро середньовічної культури. Нові явища, розширюючи інтелектуальний горизонт європейців, давали потужний імпульс до розвитку в усіх сферах інтелектуальної діяльності. Нові знання змінювали усталені уявлення про світ і місце людини в ньому, встановлювали новий тип відносин між догматичним і критичним мисленням, а лютерівська Реформація та філософія Відродження, звільнивши свідомість від догми, підвели символічний підсумок середньовічному світогляду та відкрили шляхи в якісно нову цивілізаційну реальність.

За словами відомого історика філософії та голови баденської школи неокантіанства В. Віндельбанда (1848–1915), наукові теорії доби Ренесансу — це не плоди «роботи строгого мислення над поняттями», а радше — «прекрасне творіння метафізичної фантазії...»¹ Не всі «прекрасні теорії-творіння»

¹ Цит за: Лосев А. Эстетика Возрождения / А. Лосев. — М.: Мысль, 1978. — С. 478.

змогли пережити свій час і довести свою науковість. Проте цінність подібних шукань очевидна — вони послужили рушійною силою для наступних теоретичних розробок.

Імпульс наступним століттям надала і діяльність Філіпа Меланхтона, практики якого звично асоціюються із теологією та мовними дисциплінами, але які виявилися набагато масштабнішими та поширювалися на комплекс природничих і гуманітарних наук, а також охоплювали астрологію/астрономію та медицину.

Широта дисциплінарних полів видається нині дещо дивною, але цілком зрозумілою у контексті. По-перше, сама специфіка Північного гуманізму передбачала нехай не надто глибоку, але ерудованість у різних галузях знання. По-друге, університети і школи відчували гостру нестачу підручників для викладання. Їх часто просто не існувало, а зазвичай вони були морально застарілі і не відповідали вимогам часу. По-третє, необхідно було переосмислити підходи до викладацької діяльності, позбувшись середньовічного спадку. По-четверте, більшість дисциплін та їх методологію потрібно було узгодити з реформаційною теологією — наприклад, теоретичну спадщину Арістотеля, проти якої категорично виступав Мартін Лютер, але метод якого лежав в основі багатьох дисциплін. По-п'яте, Меланхтон намагався створити єдину освітню систему, яка б включала школу й університет. Ця єдність, у підсумку, мала ліквідувати розрив між школою та університетом, полегшити адаптацію нових студентів у стінах університетів².

² Ліквідація існуючого розриву між підготовкою школярів та університетськими програмами видавалась Меланхтону нагальною у зв'язку із тим, що в перші роки своєї діяльності він був змушений зменшувати вимоги до студентів, ставити більш елементарні завдання, адже латинські школи середньовіччя ще не могли забезпечити

Звичайно, вища освіта не стала об'єктом перетворень тільки в реформаційні роки. Німецькі гуманісти ще до початку Реформації обговорювали шляхи реорганізації університетів. Реформи мали привести до радикального відходу від середньовічної схоластики через зміну навчальних планів, кола досліджуваних студентами дисциплін, методів і цілей освіти та, звичайно ж, її секуляризації.

Реформація ж активізувала процеси «переформатування» системи освіти на всіх рівнях. На лютеранських землях нові ідеологи прагнули остаточно звільнити університетську систему від спадщини середньовіччя, зокрема, від схоластики. Тому німецькі університети першої половини XVI ст. опинилися серед тих суспільних інститутів, що зазнали найістотніших змін в усіх напрямках.

Реорганізація університетів для Філіпа Меланхтона мислилась у поєднанні гуманістичних традицій та вимог Реформації. Думка, що «науки служать для будівництва церкви», звучала лейтмотивом його промови 29 серпня 1518 р. Надаючи вирішального значення гуманістичному вихованню особистості у справі реформування сучасного суспільства, держави і церкви Меланхтон запропонував комплексну реформу церкви, школи й університету.

Першим завданням освітньої реформи стало оновлення артистичного факультету Віттенберзького університету. Ця ідея, як зазначив Е. Шерер, зародилася у Меланхтона ще в перші дні його перебування у цьому навчальному закладі. Критично оцінивши рівень університетського викладання

своїм випускникам достатньо високий рівень освіти і виховання. Це пояснює намагання Меланхтона проводити реформу освіти одночасно у вищих, середніх та початкових закладах. Для цієї ж мети, покращення освіти, створювалися і школи нового типу, подібно до нюрнберзької, про яку велась мова у попередньому розділі.

Меланхтон у відгуку-рецензії виклав своє бачення реформи артистичного факультету³. Однак дуже швидко в цей план були внесені корективи: були реформовані й інші факультети. Ми відзначимо лише найбільш принципові моменти реформи, пов'язані з новою адаптацією спадщини Арістотеля. У контексті цієї ж проблеми торкнемося і змін у викладанні окремих дисциплін.

Боротьба Мартіна Лютера проти схоластики й арістотелізму у практиці викладання у вищій школі стала однією з перших проблем, з якою зіштовхнувся ще молодий гуманіст Меланхтон у 1518 р. Передісторія антиарістотелізму у Віттенберзькому університеті така. Незважаючи на те, що вододілом духовного життя Мартіна Лютера цілком справедливо вважають 1517 р., проте новаторські заяви майбутнього реформатора простежуються набагато раніше. Ідеться про виступ Мартіна Лютера проти схоластичної теології та «панування» в університетах Арістотеля, у тіні якого — за образним висловом Генріха Фауселя — перебували всі інші видатні богослови-мислителі середньовіччя.

Виступ проти арістотелівської спадщини і рух за переформування університетських програм був сміливим кроком для Лютера, який у дореформаційний час не мав широкої популярності й авторитету релігійного діяча загальнонімецького масштабу. Однак зміна усталеної освітньої програми стала можливою за підтримки патрона університету.

На початку XVI ст. університет Віттенберга, заснований лише у 1502 р., цілком логічно вважали надто «молодим». У цей час курфюрст Фрідріх Мудрий Саксонський активно здійснював політичні перетворення на території князівства, посилював територіальну владу та намагався частково

³ Scherer E. Geschichte und Kirchengeschichte an den deutschen Universitäten / E. Scherer. — Darmstadt: Georg Olms Verlag, 1927. — S. 30.

обмежити вплив Римського Понтифіка на своїй території. Створення нового університету також мало сприяти посиленню територіальної влади. Важливим фактором стало те, що дозвіл на створення університету курфюрст отримав не від Папи, а від імператора Максиміліана. Ця обставина мала кілька наслідків: по-перше, університет фінансували коштами князя. По-друге, унаслідок відсутності від початку церковного фінансування університет отримав велику кількість академічних свобод. Можливо, саме цим пояснюється зростання популярності Віттенберзького університету і те, що він незабаром «повністю затьмарив Ерфуртський та Лейпцизький» університети⁴. Загалом же, незалежність університету від церкви уможливлювала демократичніший навчальний план, що і дало можливість Мартіну Лютеру розпочати дискусію про аристотелізм і аристотелівські праці у навчальній програмі університету.

Перші критичні зауваження на адресу Арістотеля Лютер висловлював, починаючи із 1508 р., але особливої гостроти вони набувають у передреформаційні та перші реформаційні роки. Лютер убачав в аристотелізмі головну причину розквіту інтелектуалізму, який погубив живу віру в церкві. Це і стало рушійним мотивом боротьби молодого реформатора за усунення аристотелівських праць з навчального процесу. Лютер вважав, що, відлучивши схоластику від університету, він зробить його центром вільного вивчення практично корисних наук і нового, екзегетичного богослов'я. Зауважимо, що і сам Лютер був вихідцем зі схоластики.

Реформа Віттенберзького університету спричинила до повної перебудови освітянської системи на протестантських землях Німеччини. Тому незгасаючий інтерес істориків до пи-

⁴ Ф. Шлоссер зазначає, що на 1508 рік в списках студентів нараховувалося двісті студентів, а пізніше — кілька тисяч.

тання реформування університету і до важливої його складової — антисхоластичної боротьби Мартіна Лютера, цілком зрозумілий. Ми також звернемо увагу на деякі аспекти боротьби Лютера проти схоластики та Арістотеля. Однак особливу увагу приділимо ідейній позиції Меланхтона у цій складній ситуації. Яким же було ставлення гуманіста-реформатора до Арістотеля, та які трансформації відбулися у його сприйнятті? Чому оптимістичні заяви Лютера з приводу скасування арістотелівських праць у стінах Віттенберзького університету далеко не завжди відповідали реальному стану справ?

«Суперечка» Мартіна Лютера з Арістотелем мала тривалу історію і тягнулася в досить гострій фазі понад десять років. Початок її сягає своїм корінням дореформаційних років. На диспутах і в особистому листуванні, коли мова заходила про стан церкви й освіти, Лютер незмінно критикував арістотелівську ідейну спадщину. При цьому його емоційно насичена мова рясніла властивими реформатору експресивно-оціночними, часто зневажливими епітетами. Наприклад, у листі від 8 лютого 1517 р., адресованому Ерфуртському вчителю і колишньому колезі по Віттенберзькому університету І. Трутфеттеру, Лютер критично висловився на адресу конкретних авторів і їхніх праць. У посланні, яке містить список дискусійних запитань «щодо логіки, філософії і теології», присутні у навчальній програмі з логіки праці Порфірія і «Коментарі до сентенцій» він називає «безцільним вивченням нашого покоління». Арістотель же «удостоюється» особливо зневажливих «компліментів» — «наклепницький крутії» (*calumniosissimus calumniator*)⁵.

Перший серйозний виступ Лютера проти схоластичної теології відбувся на диспуті від 4 вересня 1517 р., за два місяці до початку Реформації. Серед 97 тез, заявлених у «Disputatio

⁵ WA. — Br 1, 88 f (Nr. 34)

contra scholasticam theologiam»⁶, знайшлося місце і для безпосередньої критики праць Арістотеля. У запропонованих тезах Лютер переконував у тій шкоді, яку було заподіяно арістотелізмом ученню про божественну благодать. Він писав про тотальну ворожість арістотелізму католицькій доктрині (тези 41–42). Арістотеля звинувачувано у тому, що «наводить темряву в ясних речах», і що помиляються ті, хто думає, що без Арістотеля теолог не відбудеться (теза 43). Щоправда, Лютер визнавав і той незаперечний факт, що наявна кризова ситуація у значній мірі лише результат неточних латинських перекладів праць Стагірита (теза 51).

Попри гострі інвективи і жорсткі формулювання, Лютер ще тоді не наважився вимагати повного вилучення із навчальної практики праць Арістотеля. Це відбудеться лише з початком Реформації, коли критика і бажання провести реформи торкнеться не тільки теології, але й пошириться на філософію та логіку, наявних у навчальних дисциплінах артистичного факультету.

Лекції та публічні диспути з осудом арістотелізму дають привід припускати, що в ці роки у Віттенберзі відбувалося істотне витіснення Арістотеля з навчальних програм ще до початку 20-х рр. XVI ст. Дійсно, один із біографів Лютера, описуючи події 1516–1518 рр., переконував: «Час Реформації ще не настав. Однак Реформації передувала реформа Віттенберзького університету», «... схоластика відступала перед теологією Павла, Арістотель змушений був поступитися своїм пануванням Августина».

Цю думку підтверджує і сам Мартін Лютер у листі від 21 березня 1518 р. до свого товариша Йоханнеса Ланге з Ерфурта: «Наша теологія і теологія св. Августина сприятливо

⁶ Luther M. Disputatio contra scholasticam theologiam / M. Luther // D. Martin Luthers Werke. — Weimar: Böhlau, 1883. — S.S. 221–228.

просувається в університеті, і Бог дійсно царює в нашому університеті. Арістотель безупинно котиться до занепаду. Надзвичайна огида відчувається до лекцій із сентенцій, якщо тільки не йдеться про богослов'я і ніхто не може сподіватися на присутність слухачів, якщо він не викладає цю теологію, а саме: Біблію, святого Августина чи іншого отця церкви». Ще пристрасніше і переконливіше про боротьбу з арістотелізмом Лютер говорив на Гейдельберзькому диспуті 1518 р.

Погляди пізнішого Лютера зовсім не змінилися, як це прекрасно видно із відомого трактату реформатора «До християнського дворянства німецької нації» (1520). Лютер із притаманною йому експресією пояснював, що засновані під патронатом папства університети лише множать гріхи й уводять студентів в оману, перетворюючись на якусь «Gymnasia Epheborum et Grece glorie», у якій «заступаючи Христа, одноосібно панує сліпий язичницький вчитель Арістотель», і далі — що «мертвий язичник» витіснив книги живого Бога. Переконання Лютера у згубності Арістотеля, як видно з трактату, таке велике, що він не зупиняється перед визнаним авторитетом і готовий вилучити з навчального процесу кращі твори Арістотеля — «Фізику», «Метафізику», «Етику» та «Психологію»⁷. Реформатор аргументує це тим, що ідеї, які містяться в перерахованих трактатах, різко дисонують із фундаментальними християнськими положеннями. У «De anima», зауважує Лютер, своїй кращій книзі, Арістотель стверджує, що душа вмирає разом із тілом, а «Нікомахова етика» («Die Nikomachische Ethik») — «найшкідливіша» із книг, бо різко заперечує милість Божу та не визнає християнські чесноти («stracks der Gnaden Gottes und christlichen Tugenden entgegen»).

⁷ Мова йде про трактат «Про душу» («De anima»), у якому розглядається природа душі, явища сприйняття і пам'яті. Трактат багато століть залишався головним підручником з психології.

Лютер толерує лише праці, які об'єктивно сприяють освоєнню мистецтва красномовства, зауважуючи, що він міг би «охоче примиритися» з використанням книжок Арістотеля з логіки, риторики та поетики, щоб вони «з користю читалися молоддю для вправ у красномовстві і в [проголошенні] проповідей». Щоправда, і тут реформатор не втримався від побажання, щоб викладали ці трактати у скороченій формі. А що стосується схоластичних приміток і коментарів до цих праць, то тут Лютер непохитний — від них необхідно категорично відмовитися.

Наведені вище приклади ілюструють хоча й складну, але, на перший погляд, досить успішну боротьбу з пануючим в університетській програмі «засиллям» Арістотеля.

Чи дійсно переможні реляції відповідали реальності? Наскільки ефективними можна вважати заявлені реформи і якою була ступінь їх реалізації? Й останнє, чи взагалі можливо в настільки короткий термін відмовитися від такого досить істотного компоненту університетської освіти і, по суті, методологічної основи багатьох дисциплін?

З огляду на повідомлення сучасників і самого Лютера, можна було б очікувати якщо не повного, то хоча б відчутного послаблення позицій Арістотеля. Його занепад мали б відчувати, насамперед, на артистичному факультеті, де, відповідно до навчального плану, Арістотель був присутній обов'язково і найбільш повно.

Однак, як з'ясувалося, численні заяви виявилися лише заявами, нереалізованими в усьому їх радикалізмі. Подальше дослідження покаже, що арістотелівську «Фізику» будуть і надалі читати. У навчальному курсі залишиться також й «Етика», щоправда, у викладі із коментарями Філіпа Меланхтона. Загалом, до 1521 р. арістотелізм усе ще був важливим компонентом університетської програми.

Які були причини невідповідності між заявами і практичною діяльністю щодо усунення праць Арістотеля? По-перше, роль схоластичного арістотелізму в освітніх програмах середньовічних університетів була насправді фундаментальна. По-друге, не всі пропозиції Лютера знаходили належний відгук у канцелярії патрона університету курфюрста Саксонського. По-третє, як стало відомо, не всі соратники реформатора виявилися цілком переконаними противниками Арістотеля. Розглянемо ці причини детальніше.

Аналізуючи фундаментальну роль арістотелізму та ефективність/неефективність боротьби проти нього, варто згадати Гейдельберзький диспут, де Лютер настільки пристрасно виклав свої думки щодо боротьби з арістотелізмом, що Йоганн Буцер, один із майбутніх реформаторів, сприйняв полум'яний виступ, як свідчення того, що Арістотеля подолано остаточно. Адже саме цю інформацію ми знаходимо у його відомому листі (від 1 травня 1518) до Беата Ренана про Гейдельберзький диспут. Буцер писав про реформу Віттенберзького університету так: «Цей [Лютер] домігся, що у Віттенберзі прогнали всіх до одного тривіальних авторів, замість них офіційно відбувається викладання грецької, Ієроніма, Августина і Павла»⁸.

Однак оцінка Йоганна Буцера, як з'ясувалося, це лише суб'єктивна думка, бажання, сприйняте за реальність. Інакше кажучи, декларації та надії Лютера помилково сприйняли як доконаний факт. Цей висновок підтверджує і сам Лютер, який у листі від 21 березня 1518 р. писав набагато обережніше: «Між тим, наша надія про наш університет росла, і те, на що ми чекаємо, станеться в майбутньому, що ми будемо читати лекції про дві мови [латину і грецьку], ні, навіть про три [латину, грецьку та єврейську], будемо вивчати Плінія, математику,

⁸ Correspondance de Martin Bucer. Bd. 1. — Leiden: Brill, 1979. — S.S. 58–72 (Nr. 3).

Квінтіліана і багато іншого, після того як нікчемні (*ineptis*) лекції по Петру Іспанському (*Petrus Hispanus*), Тартарету й Арістотелю будуть скасовані. І це знайшло схвальний відгук у князя, і тепер буде розглядатися в університеті»⁹. Вочевидь, від часу написання цього листа Лютер із дня на день чекав ліцензування нових кафедр: латинської, грецької та єврейської філології, математики, Плінія, Квінтіліана й одночасної ліквідації кафедри схоластичної логіки.

Ліцензування нових кафедр відбулося на початку літа 1518 р. Тоді ж заявлено про ліквідацію скотистської схоластичної логіки, що було сприйнято Лютером з великим ентузіазмом.

Однак, як показав час, більшість надій Лютера не виправдалися. Арістотель так і не був вилучений із навчального процесу: навпаки, наявні джерела свідчать, що частка праць Арістотеля зростає. Про це можна судити за такими фактами. Університетський статут 1508 р. припускав читання «Логіки» Арістотеля та природничих дисциплін («*Physik*», «*De anima*» і «*Parva naturalia*»), а також «*Summulae logicales*» Петра Іспанського трьома паралельними курсами. Мається на увазі читання лекцій у дусі томізму, скотизму та в руслі школи августинця Грегора Ріміні (*Gregor von Rimini*). Проте існування трьох паралельних курсів на артистичному факультеті нині викликає обґрунтований сумнів: чи міг дозволити тодішній університет, навіть багатий, читання трьох паралельних курсів? Особливо це стосується Грегора Ріміні, одного з останніх великих схоластів середньовіччя. Сумнів підкріплює і проблема викладачів. Хто міг би читати лекції із цих дисциплін? Відносно Віттенберзького університету нам відомо, що освітній заклад не мав для цього штатних професорів, так само як і не знаходимо ми тут послідовників Грегора. Проте

⁹ WA. — Br 1,155, 41–46 (Nr. 64).

достеменно відомо, що логіку Дунса Скота та Фоми Аквінського, а також натурфілософію читали паралельно, кафедри були укомплектовані фахівцями. У статуті знаходимо таку послідовність: Фома Аквінський, Дунс Скот і Грегор Ріміні. Однак у численних університетських списках завжди на першому місці стоїть кафедра скотизму (skotistische Lehrstuhl).

Завдяки дослідженням Х. Шайбле можна зробити такий висновок. На 1516 р. 11 кафедр були укомплектовані наступним чином. Логіку Арістотеля читав ліценціат Ніколаус Амсдорф, прихильник скотизму (secundum viam Scoti). Магістр Симон Хайнс читав «другий томістський шлях» («secundum viam Thomae»). Фізику — скотист, магістр канонік Йоганн Дольш, томізм — магістр Йоганн Гункель. «Логіку» Петра Іспанського викладали представник скотизму ліценціат Себастьян Кюхенмайстер і послідовник томізму магістр Георг Айнер. Обидва теж були каноніками. Отже, крім магістра Симона Хайнса, чотири представники філософського факультету мали церковний сан, що саме по собі свідчить про важливість томізму і скотизму в університеті. Що стосується «Етики» Арістотеля, то у лютому 1516 р. її читав августинський ченець Йоганн Ланг.

Після початку Реформації артистичний факультет, з відомих причин, був підданий значній реорганізації. У 1518 р. засновано ще сім кафедр із новим наповненням. Це стало наслідком раніше згадуваного звернення університету до князя від 9 квітня 1516 р. щодо доукомплектування факультету. Примітно, що серед новоутворених кафедр Віттенберзького університету знаходимо три арістотелівські кафедри, створені тоді, коли Лютер перебував у Гейдельберзі і виступав із різко войовничими заявами проти Арістотеля. Четверту кафедру було присвячено римському ритору Квінтіліану. Дві інші займалися викладанням педагогіки, латини, основ

грецької та єврейської мов. А ось другу математичну кафедру створити не вдалося. Замість Плінія, яким опікувався Лютер, вводили «De animalibus» Арістотеля. Пліній був доданий до навчальної програми тільки із травня 1520 р. Також передбачалося викладання «Institutionis oratoriae libri XII» Квінтиліана («Дванадцять книг риторичних настанов») і зоології Плінія. Єдине, що могло втішати в даній ситуації Лютера, то це те, що на кафедри факультету запрошували молодих викладачів, яких можна було вважати прихильниками реформ. Арістотелівську логіку читав Августин Шурф, фізику і метафізику Арістотеля — Бартоломео Бернхардт. «Історію тварин» (Tiergeschichte) Арістотеля і «Риторику» Квінтиліана викладав Йоганн Айзерман.

Лютер до нових арістотелівських кафедр ставився досить лояльно, хоча й намагався разом зі своїми однодумцями скеровувати їх викладацьку роботу в потрібному для Реформації напрямі. Не завжди це приносило відчутні результати. Так, 2 вересня 1518 р. Лютер доповідав Спалатіну про дві найбільші проблеми, що постали перед студентами і які обговорювали в лютеранському колі. Студенти прагнули слухати біблійні теми, що було цілком прогнозовано і природно в умовах Реформації. Проте, для отримання диплома про освіту (Studienabschluß), вони мали відвідувати традиційні лекції. Щоб занадто їх не навантажувати, Лютер прохав патрона університету про скорочення хоча б арістотелівської етики, оскільки та ворогувала у багатьох позиціях з новою теологією. Однак етику все ж було прописано для магістрів. Звільняли від її вивчення лише бакалаврів. Часткове зменшення викладання цієї науки стосувалося і теологів. Отже, навіть на осінь 1518 р. арістотелівська етика достатньою мірою була представлена у стінах Віттенберзького університету, де ще залишатиметься тривалий час.

У цьому контексті важливо звернути увагу на близьке оточення Мартіна Лютера — прихильників та опонентів боротьби з Арістотелем. Ми знаємо, що значна частина ініціатив Мартіна Лютера не завжди знаходила відгук у середовищі його покровителів і впливових друзів. Мова йдеться, насамперед, про Георга Спалатіна (1484–1545), який користувався величезним авторитетом серед наукової еліти та тривалий час виконував обов'язки приватного секретаря курфюрста Саксонії Фрідріха Мудрого. Спалатін залишився на службі і при наступнику Фрідріха — Йоганну Твердому (1467–1532).

Георг Спалатін був блискуче освіченим гуманістом і прихильником лютеранства. Він брав активну участь у перетворенні Віттенберзького університету на різних етапах. Однак не завжди поділяв радикалізм Мартіна Лютера. Х. Шайбле зазначає, що проект реформи Віттенберзького університету 1518 р., коли було створено сім нових кафедр, належить Спалатіну, який підготував і перелік обов'язкових дисциплін. А ось думка Лютера в цьому процесі відігравала, як видно із подій, далеко не визначальну роль.

Інший близький соратник, але також стриманий у підтримці радикальних ідей Лютера, гуманіст-еразміанець Філіп Меланхтон, заявив на своїй першій публічній лекції у стінах Віттенберзького університету (1518) про необхідність повернення до грецької мови і виняткової важливості Арістотеля у справі вивчення риторики.

До того ж, Меланхтон прибув до Віттенбергу з уже розробленим іще в університеті Тюбінгена планом, що стосувався нового видання Арістотеля і власних коментарів до нього. Тому можна з упевненістю стверджувати про неминучий, нехай і прихований, конфлікт інтересів двох видатних представників німецької Реформації щодо зміни навчального процесу. Звичайно, відсутність у характері Меланхтона напо-

легливості, войовничого запалу та харизматичності, властивих Лютеру, не дозволила їм стати серйозними опонентами. Навпаки, з перших днів свого перебування у Віттенберзі Меланхтон опинився під владним впливом Мартіна Лютера. Як наслідок, із 1520 р. ми вже практично не знаходимо поси-лань Меланхтона на Арістотеля, ані згадок про необхідність видання його праць. Натомість, у 1526 р. він навіть вилучив із навчального процесу «Етику» Арістотеля. Замість «Етики» викладали «De officiis» Цицерона. Однак, незважаючи на відданість Лютеру, є всі підстави стверджувати, що Меланхтон усе ж намагався в дусі еразміанства синтезувати культурну спадщину античності та релігійного раціоналізму.

Уже через два роки після початку освітньої реформи та згадуваного вилучення «Етики», не без старання Меланхтона, праці Арістотеля знову повертаються в університетські аудиторії. Як дуже точно зауважив із цього приводу Е. Солов'йов «... уже до кінця 20-х рр. виявилось, що схоластика — це не просто арістотелівсько-томістські теми та курси. Вона відроджується і продовжує рости навіть там, де ніхто свідомо не висівав насіння перипатетики»¹⁰.

Отже, проаналізований матеріал дозволяє зробити висновок: Мартін Лютер, глибоко переконаний у необхідності реформи університету, спробував здійснити її шляхом ліквідації головного, на його думку, «джерела зла» — арістотелівської схоластики. Активна пропагандистська діяльність Лютера завдала відчутного удару по старій системі. Однак з об'єктивних причин Арістотель усе ж не був «відлучений» від університету в обсязі, задекларованому реформатором. І хоча перетворення були проведені в неповному форматі, проте ми можемо стверджувати, що вони виконали важливу функцію. Діяльність Мартіна Лютера відкрила шлях для його

¹⁰ Соловьев Э. Указ. соч. — С. 95.

найближчого соратника Філіпа Меланхтона у справі вирішення основної проблеми німецького гуманізму — проблеми примирення й узгодження досягнень античної освіченості з християнством. Тому праці Арістотеля не вилучалися Меланхтоном із програм, а піддавалися реформуванню, особливо — схоластичний арістотелізм. Втрачали значення і виходили з практики неякісні середньовічні переклади та коментарі. Натомість відродилася традиція безпосереднього звернення до джерел. А для гуманіста-реформатора Філіпа Меланхтона професійною справою стає нове відкриття та видання трактатів Арістотеля без пізніших середньовічних коментарів і нашарувань.

3.2. «Ліберальна ерудиція» як модель реформування університетської освіти

Боротьба Мартіна Лютера за звільнення університетської освітньої програми від арістотелізму не увінчалася бажаними результатами. Арістотелізм, хоч і змінений, залишився в університетській програмі. Причиною незавершеності проголошених намірів була відсутність активної підтримки реформ з боку князівської адміністрації та соратників Лютера, зокрема і Філіпа Меланхтона. Хоча останній допомагав «реформувати Арістотеля», однак, виявився неготовим до повного вилучення арістотелівських праць із навчального процесу. Ми вважаємо необхідним уточнити позицію Філіпа Меланхтона щодо спадщини Арістотеля і те, яким чином гуманістичні погляди вченого на арістотелізм могли поєднатися із реформаційною риторикою Мартіна Лютера.

Тема «взаємин» Лютера і Меланхтона з працями Арістотеля не залишилася поза увагою дослідників. Історики звертались до проектів освітніх реформ і з'ясування «фор-

мату» максимального дистанціювання від Арістотеля. Вони писали і про діяльність Меланхтона щодо «повернення» Стагірита у навчальні аудиторії. Доречно згадати роботи таких дослідників, як Г. Борнхамм, Х. Шайбле, Н. Куропка. Особливо цікавими є праці, де були зроблені суттєві спроби оцінити інтерес Меланхтона до Арістотеля в контексті тлумачення таких понять, як «розум», «природний закон», «віра» та «Євангеліє». Історик Г. Гейер дослідив значення арістотелівської «Фізики» (*«Initia Doctrinae Physicae»*) для теології та дійшов висновку, що Меланхтон став послідовником Арістотеля всупереч власній «волі і знанням»¹¹. Ми також спробуємо звернутися до цих сюжетів та розглянути деякі аспекти цього питання.

Нашими джерелами є публічна промова Меланхтона у стінах Віттенберзького університету (1518), листи до Г. Спалатіна та Й. Еколампадія (1520–1530), а також трактат «Про філософію» (*«De philosophia»*) (1536). Головну увагу зосереджено на аналізі уявлень Ф. Меланхтона про праці Арістотеля та їх рецепції у реформуванні університету.

Меланхтон, як відомо, розпочав педагогічну діяльність на посаді професора грецької мови у Віттенберзькому університеті, маючи план нового видання Арістотеля і власних коментарів до нього.

У промові 1518 р.¹², виголошеній кілька років після люте-рівських диспутів та інвектив на адресу Арістотеля, молодий учений-еразміанець не знайшов академічних причин згадува-

¹¹ Geyer H. *Welt und Mensch. Zur Frage des Aristotelismus bei Melanchthon. Diss...* / H. Geyer. — Bonn, 1959. — S. 57.

¹² Melanchthon. *F. Wittenberger Antrittsrede. De corrigendis adolescentiae studiis 1518* / F. Melanchthon // Melanchthon deutsch. Schule und Universität, Philosophie, Geschichte und Politik. B. 1. — Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2010. — S.S. 45–67.

ти про критику Арістотеля. Можливо, він не до кінця володів інформацією, наскільки Лютер нетерпимий до спадщини Арістотеля і з яких причин. У будь-якому разі, Меланхтон спокійно дозволяє собі у промові посилання на Арістотеля з дуже позитивними конотаціями.

Проте втілення грандіозного плану видання Арістотеля незабаром опинилося під великим питанням, якщо взагалі не відкладено на далеку перспективу. Причин на те виявилось багато. Початок діяльності Меланхтона у Віттенберзькому університеті збігся із зовсім іншими обставинами: відмовою від пропаганди Арістотеля і вилученням, нехай і на короткий час, його головних робіт із навчальної програми¹³.

Ба більше, Меланхтон потрапив під вплив харизматичного Лютера і тому, свідомо чи ні, підтримував свого реформацийного наставника. Судячи із джерел, вимога прогнати Стагірита з університету неочікувано швидко стала і вимогою гуманіста Меланхтона. Молодий реформатор у листі до Еколампадія від 1519 р., написаному після Лейпцизького диспуту між Лютером та доктором Йоганном Екком, окреслив, на наш погляд, ключову причину неприйняття Арістотеля у Віттенберзі. Він висловив думку, що використання богословами-католиками робіт цього древньогрецького філософа створило новомодну арістотелівську теологію, яка має мало спільного з теологією Христа.

У листі гуманіста зазвучав голос реформатора, який дорікав схоластам-арістотелікам у відході від раннього християнства і текстів Отців Церкви. Меланхтону, вочевидь,

¹³ Мова йде про те, що Меланхтон в 1526 р. вилучив з навчального процесу «Етику» Арістотеля. Замість «Етики» викладалася «De officiis» Цицерона. У навчальний план «Етика» була повернута в 1527 р.. Kuroпка N. Philipp Melanchton: Wissenschaft und Gesellschaft... — S. 176.

на той момент критика церкви та її теоретиків стає набагато важливішою. Заради цього він допускав можливість «пожертвувати» і самим Арістотелем у його університетсько-навчальній іпостасі. Хоча жодним словом про це у листі він не говорить.

З часом риторика гуманіста щодо Арістотеля стає жорсткішою, навіть образливою. Красномовним прикладом є слова, написані Меланхтоном у 1521 р. в «Апології» Лютера проти паризьких теологів (*«Adversus theologorum Parisinorum decretum pro Luthero apologia»*). Він назвав Арістотеля «брудною людиною» (*«impurus homo»*) і додав: «Чи не зробимо Христа дорожчим за Арістотеля [для нас — П. К.]». Цей і подібні пасажі видаються дуже дивними для еразміанця, особливо якщо враховувати освіченість молодого вченого, його виховання у толерантному гуманістичному середовищі Йоганна Рейхліна та поставлені перед ним завдання. Подібні висловлювання неодноразово давали дослідникам привід думати про глибоку внутрішню еволюцію гуманістичних уявлень Філіпа Меланхтона, про його відхід від гуманістичних цінностей, пов'язаних з античністю та її шануванням¹⁴. Однак, найімовірніше, грубі просторічні оцінки Арістотеля — данина войовничій риториці часу та наслідування наставнику Лютеру. Адже подальші кроки Меланхтона з адаптації Арістотеля до університетської програми змушують сумніватися в радикальній трансформації його наукових поглядів.

¹⁴ Так Х. Шайбле вважає, що гуманістичні погляди Меланхтона зазнали радикальних змін у зв'язку з тим, що він у Віттенберзі почав поділяти уявлення М. Лютера про існуючу суперечність між працями Арістотеля і новою євангелічною вірою, між вченням про Божественну благодать і «Етикою» Арістотеля. Scheible H. Aristoteles und Wittenberger Universitätsreform / H. Scheible // Humanismus und Wittenberger Reformation... — S. 148.

Справді, ставлення Меланхтона до Арістотеля із другої половини 1520-х рр. немов би переживає свій ренесанс, внаслідок чого праці філософа повертаються у навчальні плани.

Що ж сталося? Зрозуміти позицію Меланхтона щодо Лютера та його університетської програми реформ допомагає аналіз історико-культурного контексту, освітніх і політичних проблем Віттенберга.

Насамперед, слід згадати першочергові завдання у сфері освіти, що стояли перед гуманістом. Підвищення якості навчання студентів завжди було пріоритетним у педагогічній діяльності Меланхтона. Реформація загострила цю проблему, але її вплив на ранньому етапі позначився на якості навчання не найкраще.

У світлі ідей Реформації, які студентами сприймалися теж спрощено і значною мірою в політично-публіцистичній площині, на початку 1520-х рр. значна частина університетської молоді намагалася не перевантажувати себе «непотрібними», складними предметами. Серед цих «непотрібних», як випливає з промови Меланхтона «*De gradibus dicentium*» (1525), опинилися граматики, діалектика, природничі науки разом із їх відчутно «аристотелівським» підґрунтям. Сподіваючись вивчити богослов'я на «вищому» теологічному факультеті і швидше зайнятися практичною проповіддю, студенти намагалися обійти при цьому основоположний, «нижчий» артистичний факультет, що призводило до втрати інтересу до навчання, а також погіршення його якості.

Занепаду освіти сприяли і заклики покидати університет, які проголошувалися відомим професором Віттенберзького університету Андреасом Карлштадтом (1482–1541), який вважав, що «краще займатися ремеслом, ніж вчити теологію і потім стати священником».

Такий непривабливий стан справ змусив Меланхтона ще в пору бурхливих реформаційних подій шукати нових методів

підвищення якості освіти й інтересу до неї. Наприклад, гуманіст рекомендував закріпити за кожним студентом окремого викладача-наставника, наділеного контролюючими функціями, який би слідкував за вивченням латини та грецької мови. Меланхтон свого часу мав позитивний досвід спілкування з викладачами-опікунами під час навчання у Гейдельберзі, коли проживав не у гуртожитку, а у професора теології Палласа Шпангеля, який належав до «Рейнського літературного товариства». Саме тоді Меланхтон мав нагоду познайомитися із багатьма відомими гуманістами, яких Шпангель приймав у своєму будинку. Але цей чудовий план у нових умовах, що-правда, як ми дізнаємося з листа Меланхтона до Спалатіна від 1522 р., зазнав невдачі внаслідок, як зауважував сам автор ідеї, «чванливості студентів», «лінивству доцентів» і «небажанню міської влади нести додаткові витрати».

Все ж, певний рух у напрямку покращення виховання і навчання відбувався. Студенти, за планом Меланхтона, мали перебувати під наглядом викладачів, які б слідкувати за тим, щоб юнаки постійно вправлялися в декламації. Друга новація ректорства Меланхтона полягала в тому, щоб представлений до студента викладач повинен був скласти для підопічного індивідуальний навчальний план. Бо немає нічого більш шкідливого, ніж навчатися без плану, — зазначалося в учбовому порядку Меланхтона.

Певною мірою успішнішою також була ідея Меланхтона надавати більше опіки тим студентам, які жили в гуртожитку (Collegien). За задумом реформатора, університетські викладачі мали б перебувати разом зі студентами і у постійному спілкуванні надавати необхідні консультації. Меланхтон, як автор проекту, з огляду на його лист до того ж Спалатіна від 1523 р., і сам був не проти працювати за такою схемою. Цей план навіть частково спрацював. Ідеться про два періоди діяльності Меланхтона. Перший, коли університет перебував

в евакуації, після того, як імператор Карл V під час першої Шмалькальденської війни захопив Віттенберг (1547), а другий — це час, коли будували новий будинок Меланхтона у Віттенберзі, а майбутній господар певний час проживав у гуртожитку зі студентами¹⁵. Також відомо, що Меланхтон, який мешкав до 1537 р. у зовсім невеличкому помешканні, яке Ш. Ряйн назвав «eine Bude» (хатинка, халупа), постійно збирав за своїм столом значну кількість студентів та гостей й одного разу написав, що «за його обіднім столом сьогодні звучало одинадцять мов».

Однак це був паліатив: фактів, що дозволяють говорити про суттєву ефективність цих заходів, у нашому розпорядженні немає. Не бачив істотних результатів і реформатор, тому націлював подальші заходи не на поверхові поліпшення, а на ґрунтовну і глибоку реорганізацію навчального процесу з додаванням нових дисциплін і використанням нових методів їх викладання.

Це стало можливим уже із середини 1520-х рр. і було пов'язано з кількома важливими подіями. У зимовому семестрі 1523–1524 рр. Меланхтона вперше обрали ректором. Зазначимо, обрання відбулося з невеликим порушеннями: за статутом ректор не мав бути одруженим. А Меланхтон одружився ще у 1520 році. Проте все ж ця формальність не завадила обранню.

Нова посада розширила повноваження Меланхтона та відкрила нові можливості реалізації хоча б часткових реформ. Ще в дореформаційні часи найважливішим засобом контролю засвоєння знань і навичок студентів були суботні артистичні диспутації із формальної логіки. Типовий диспут (*quodlibet*)

¹⁵ Новий будинок був побудований у 1536–1537 роках. Див.: Rhein S. Katharina Melanchthon, geb. Krapp — ein Wittenberger Frauenschicksal der Refomationszeit // P. Melanchthon: 1497–1997. Die bunte Seite der Reformation. Das Freiburger Melanchthon-Projekt... — S. 47.

у середні віки використовували для тренування логічного мислення. Проте з часом диспутації усе більше підпадали під вплив схоластики та, очікувано, на початок Реформації перетворилися у багатогодинні безплідні софістичні заходи. Не дивно, адже диспутація будувалася, як тоді говорили, на «чому завгодно», чи на «усякій всячині» (*de quodlibet*). Тому в контексті боротьби зі схоластичною (аристотелівською) логікою диспутації з філософії були скасовані, як вважалося, у зв'язку з їх безпредметністю. Однак з початком ректорства Меланхтона диспутації було реформовано й відновлено, тобто, в одну суботу були диспутації, а в іншу — декламації (промови), вправи з риторики.

Включення риторики та перенесення на неї акценту було викликано тим, що в ці роки у середовищі представників Північного гуманізму розроблялися нові завдання, які стосувались саме риторики. Насамперед, це вироблення в межах риторики правил культури читання та критеріїв, що застосовували до вибору літератури «хорошого стилю». Генеральний напрям завдань був сформульований Еразмом Роттердамським у трактаті «*Dialogus cui titulus Ciceronianus sive De optimo dicendi genere*» (1528). Еразм, визначивши коло читання і мірило культури читання, звернув увагу на критерії хорошого стилю та необхідність урахування історичного контексту твору. Меланхтон не залишився осторонь розробок Еразма Роттердамського: його зацікавила проблема критеріїв хорошого читання у поєднанні із риторикою. Хороше коло читання, на думку Меланхтона, мало допомогти набуту читачу здатності відчувати й осмислювати, а потім у промовах втілювати три основні речі: створювати провідний задум промови (*praecipua intentio*), основну тенденцію (*summa consilii*) й основну мету (*scopus orationis*)¹⁶.

¹⁶ Melanchthon Ph. *Elementorum Rhetorices Libri Duo* / P. Melanchthon. — Witembergae: Rhav, 1559. — S. 81.

Нові підходи швидко довели свою ефективність, оскільки у студентському середовищі — і не тільки теологічного факультету — нові диспутації користувалися популярністю. Їх вважали дієвим інструментом у підготовці до проповідницької діяльності.

Друга важлива університетська новація була пов'язана з політичним життям Саксонії. У 1525 р. одноосібну владу над Саксонією отримав Йоганн Твердий¹⁷. Зміна влади позитивно позначилася на університеті: були розширені межі академічних свобод, що особливо яскраво показало себе у випадку Меланхтона. Він отримав не тільки дворазове збільшення зарплати (зі ста гульденів до двохсот), а й право читати ті лекції, які він сам забажає, не перевантажуючи себе теологією.

Отримання академічних свобод у виборі тематики та змісту лекцій стало поворотним пунктом у ставленні Меланхтона до аристотелізму. Невдовзі (у 1527 р.) він оголосив про початок читання лекцій із «Нікомахової етики» Арістотеля. Цей крок є особливо серйозним, якщо згадати, що Лютер вважав зазначений трактат «найшкідливішим» із творів Арістотеля для християнства¹⁸.

¹⁷ Йоганн Твердий (Постійний) (1467–1532). Йоганн Твердий був сином курфюрста Саксонії Ернста (1441–1486), після смерті якого керував Саксонією разом із братом Фрідріхом Мудрим Саксонським. Після смерті Фрідріха Мудрого у 1525 р. став одноосібним правителем Саксонії. Ім'я Твердий (нім. Beständige) отримав за свою відданість справі Реформації.

¹⁸ Лютер так вважав, оскільки був щиро переконаний, що рецепійована філософія Арістотеля протиставляє милість Божу і християнські чесноти («stracks der Gnaden Gottes und christlichen Tugenden entgegen»). An den christlichen Adel... — S. 413. X. Шайбле, досліджуючи це питання, дійшов висновку, що до того часу, поки Лютер не міг здійснити розмежування між божественною справедливістю, яка дається як Євангеліє і світською справедливістю, що робить

Отже, середина 20-х рр. XVI ст. стає поворотною в сенсі сприйняття і реабілітації Арістотеля. Однак розуміння повороту Меланхтона до Арістотеля на основі лише вищенаведених фактів буде неповним і поверховим. Глибші мотиви Меланхтона стають зрозумілими при аналізі невеликого трактату, який хоч і присвячувався Меланхтоном філософії, проте став важливою ланкою у складному процесі реабілітації Арістотеля. Ідеться про трактат «*De philosophia*» (1536)¹⁹. Рік його створення показує, що від початку «реабілітації» автором Арістотеля минуло майже десять років. Цей трактат, по суті, став ґрунтовною спробою оновлення філософії взагалі і першою важливою сходинкою до відкритого визнання Арістотеля в практиці лютеранства.

У вступній частині трактату-промови «*De philosophia*» Меланхтон окреслив важливість філософії для двох інститутів — Церкви і держави. Слава Церкви та користь держави — ось пафос і лейтмотив промови: «Нічого не може бути кращим, ніж слава Церкви, нічого немає ціннішого». А тому: «... саме ця причина повинна спонукати нас досягати високих успіхів

можливим людське співіснування у соціумі, «Етика» Арістотеля розглядалася ним як шкідлива.

¹⁹ CR. Vol. XI. — S. 278–284; Melanchthon Ph. Rede über die Philosophie / P. Melanchthon // Melanchthon deutsch. Schule und Universität, Philosophie, Geschichte und Politik... — B. I. — S.S. 131–141. Зауважимо, що причина створення трактату полягала не тільки в бажанні примирити та узгодити нову теологію і філософію, але й унаслідок дискусій з анабаптистами, які категорично відкидали взагалі будь-яку вченість. Іншою важливою причиною, як здається, була болюча для Меланхтона психологічна проблема — жорстока полеміка між Лютером і Еразмом, що вибухнула після публікації в 1524 р. трактату Еразма Роттердамського «Про свободу волі» («*De libero arbitrio*»). Цей трактат поклав початок цілій серії гострих полемічних творів з обох сторін.

у навчанні, щоб принести максимально велику користь для держави і церкви».

Якщо опустити властивий гуманісту пафос і загальні фрази, то він досить чітко окреслив шляхи досягнення «максимально більшої користі для держави і Церкви». Меланхтон заявив, що церква має потребу не тільки у знанні граматики, але й у знанні багатьох інших наук — у «ліберальній ерудиції» («*Ecclesiae opus esse liberali eruditione ...* »).

На цьому пасажі зупинимося докладніше. Слід зауважити, що словосполучення «*liberali eruditione*», яке зустрічається не тільки у Меланхтона, має в сучасних перекладах різні конотації. Наприклад, у прекрасному німецькому перекладі розглянутого трактату, що здійснив Гюнтер Франк, цей фрагмент звучить так: «Церква потребує вільної освіти» («*dass die Kirche die freie Bildung benötigt*»)²⁰. Подібне словосполучення зустрічається і в роботах Еразма Роттердамського («*Antibarbarorum Liber*», 1520). Тут «*liberali eruditione*» російською мовою було перекладено як «світська вченість»²¹.

Однак трактування терміну «*liberali eruditione*» як «вільна освіта» та «світська вченість», на наш погляд, дещо звуужує рамки реформи, про яку йшлося в зазначеній промові, і не повністю відображає уявлення гуманіста. Йдеться саме про ліберальну ерудицію, якщо скористатися калькою з латинської. Звичайно, беручи за вихідну точку міркувань поняття «*liberali eruditione*», не розглядаємо ліберальну ерудицію в межах пізнішої ідейної доктрини лібералізм-

²⁰ Melanchthon Ph. Rede über die Philosophie / P. Melanchthon // Melanchthon deutsch. Schule und Universität, Philosophie, Geschichte und Politik. — B. I. — S. 133.

²¹ Ошис В. Нидерландские гуманисты и Эразм Роттердамский / Ошис В. // История всемирной литературы в 9 т. Т. 3. — М.: Наука, 1985. — С. 166.

му XVII–XIX ст., тобто, як цілісну філософську, політичну й економічну теорію.

Натомість, ми вбачаємо в ній переконання гуманіста в необхідності якнайшвидшого позбавлення від догм, зашкарублених традицій, звичаїв. Переконання, яке одночасно припускає розвинене диференційоване уявлення про свободу взагалі, а в нашому випадку — свободи у виборі предмета дослідження, недогматичну і філологічну критику Біблії, акцент на широкому застосуванні античної мудрості. По суті, за цією риторичною фігурою стоїть заклик Меланхтона перенести ідеї, які виростили із класичного раціоналізму, на ґрунт лютеранського християнства.

Водночас, ми говоримо про «*liberali eruditione*», як про продукт інтелектуального руху епохи Реформації, коли реформатор, у руслі нових тенденцій, звертався до античної літератури й античної цивілізації, намагаючись знайти той досвід, на який можна було б опертися в ситуації розпаду середньовічної традиційної релігійності. Отже, можна вважати «*liberali eruditione*» своєрідним синтезом і компромісом між античністю та новою релігійністю, спробою отримати культурну користь із греко-римської мудрості, не пориваючи при цьому із християнством.

Остання теза об'єднує наші міркування саме тому, що вона є стрижнем промови Меланхтона. Твердження, що «відторгнення релігії призводить, як наслідок, до світського або епікурейського способу мислення» і подібні їм, що неодноразово повторюються у різних варіаціях, переконують: для гуманіста висловлювання про необхідність тісного зв'язку навчання із християнською релігією не було винятково риторичною фігурою.

Гуманіст розглядає глобальну проблему служіння державі і церкві саме у контексті реформування програм універси-

тетської освіти й упровадження *liberali eruditione*. На його погляд, релігія і Церква не повинні дистанціюватися від науково-філософських знань, оскільки існує чіткий взаємозв'язок між використанням наукових досягнень і морально-етичним кліматом у Церкві та суспільстві загалом: «честь і сила тих наук буде ще краще помітна, коли ми будемо мати на увазі, наскільки вони потрібні в Церкві. Адже якою темрявою закриває релігію незнання, які спустошення, який жорстокий розкол Церкви, до якого варварства приводить, і до якої смути це призводить весь рід людський. Тільки якщо це обдумати, то можна уявити, яка сила і міць криється в тих науках».

Перед нами мова переконаного гуманіста і реформатора, в очах якого знання надає вірі світло. Сама віра вписується в контекст культури як її важливий компонент поряд із науками, плодом яких є знання. Така логіка, врешті-решт, веде до античного знання. І позначає вразливість позиції Мартіна Лютера як односторонньої: він — за нову віру, але проти її зв'язку із класичним світським знанням.

Натомість, Меланхтон мислить категоріями Північного гуманізму і нової реформаційної проблематики. Він уже добре знав із досвіду Реформації, що релігійні суперечки не вичерпуються лише сферою диспутів. Вони виходять за межі релігії і загрожують стабільності держави. Ця думка стає наступним «меседжем» промови, де зазначається, що без ґрунтового фундаменту — філософії, релігійне вчення не матиме цілісності і ясності, таке «вчення може продукувати тільки нескінченні помилки і розколи». А розкол релігійний — це розкол суспільства. І за таких умов, коли «кожен захищає свою фальсифікацію»²², «виникають чвари та суперечки».

²² Важливе зауваження, як для головного теолога Реформації, що може свідчити про розуміння Меланхтоном вразливих місць лютеранської теології.

Автор, намагаючись повідомити, донести і пояснити необхідність застосування філософії, цілком у дусі гуманізму, апелює до античності, що робить промову експресивною, а її дидактичний підтекст — виразним. Події недавнього минулого, коли наукою відкрито нехтували, а її непотрібність проголошували з університетських кафедр і церковних амвонів були зовсім свіжими у пам'яті гуманіста. Він вважає, що освіта і культура разом із вірою можуть стати панацеєю від подібних бід і катаклізмів. Тому з усією пристрасстю і не гребуючи гострими висловлюваннями, він закликає усіх, хто тільки «почує нерозумні слова тих, які вважають, що *liberali eruditione* в церкві не потрібна, не тільки втікати від таких й обходити їх із заткнутими вухами, як це зробили Одисей і його супутники, але і проклинати подібних, як жажливу епідемію й огидних чудовиськ».

Меланхтон не обмежується критикою «зовнішніх», світських невігласів: без сумніву, це вже критика лютеранської проповідницької діяльності і тих, хто її здійснює. Виходить, що в поняття нової віри кожен із них вкладав дуже різні смисли. В очах Меланхтона неосвічені лютеранські пастори стають чудовиськами, як раніше чудовиськами для Лютера були недоброчесні священники католицькі. Освіта, за Меланхтоном, перетворюється на обов'язок і необхідну чесноту для нового пастора. Такий підхід, варто визнати, більше личить гуманісту, ніж переконаному реформатору.

На цьому апеляція до античних образів не закінчується і набуває ще гостріших форм. Меланхтон порівнює неосвічену теологію з «Іліадою», що є для теолога символом «збіговиська зла, проблем, війни і горя», заплутаним ученням, у якому те, що має поєднуватися, — не поєднується, а те, що потрібно зв'язати, — розривається. Підкреслюючи всю глибину парадоксальності ситуації, він цитує Горація: «Це так само,

як якби художник домалював людській голові кінську шию, та ще й строкатого пір'я понастромляв». Порівняння неосвіченої теології із язичницькою поезією гомерівського часу, вочевидь, покликане викривати її як «варварське» та чуже християнству минуле, підкреслити її ідейну суперечливість і безсистемність. Виходить, що не тільки грецька вченість, але і грецька поезія стає знаряддям викриття куцої теології реформаторів-радикалів. До них, до речі, гуманіст відносить й анабаптистів.

Які ж шляхи бачить Меланхтон для виправлення цієї ситуації? Вихід він вбачав у реалізації ідеї *liberali eruditione*. І саме до цієї тези постійно повертається, невпинно повторюючи, що церква має звертатися до багатьох наук, «тому що для суджень, вірного і ясного викладу складних і незрозумілих речей мало знати тривіальні правила граматики та діалектики, але необхідно всебічне навчання». А далі конкретизує: «для християнського вчення багато чого має братися із фізики і багато чого — з моральної філософії». Проте це означає одне — це знання має черпатися із класичного твору Арістотеля «Фізика» та його ж творів з етики.

Неодноразове згадування фізики, ми вважаємо, не випадкове. Тут проглядає спроба реабілітації ще досить важливої для Меланхтона науки — астрології. Відомо, як багато Меланхтон у ці та наступні роки прикладав зусиль для того, щоб астрологія, яку він вважав частиною фізики, стала рівною з іншими науками²³. Проголошувана гуманістом ліберальна

²³ Наприклад, у трактаті «Initia Doctrinae Physicae» (1550), знаходимо таке: «Астрологія — це частина фізичних наук. Вона вивчає, яким чином світло зірок могло б впливати на матерію і змішання субстанцій, яким має бути їхнє співвідношення, які варіації та відхилення воно викликає» (CR 11.263). Ця частина фізики, за Меланхтоном, повинна займатися дослідженням впливу руху небесних тіл на «людську природу», знаходити «який є зв'язок між тілами

ерудиція, як жодна інша ідея, виявлялася здатною органічно адаптувати меланхтонівське уявлення про астрологію. Невипадково він у розглянутій промові, зовсім невеликій за обсягом, знаходить місце для астрології, зауважуючи: «Це варварство, щоб не сказати більше, нехтувати прекрасною наукою про рух планет, яка робить можливим розрізнення років і часів, що повідомляють нам про наближення великих подій і закликають нас мудро користуватися цим».

Звернімо увагу, що досить широкий спектр дисциплін, які внесені до навчального циклу, може викликати природне відчуття хаотичності. Мабуть, питання структурованості дисциплін і їхня взаємодія хвилювало і Меланхтона. Тому бачимо, як в кінці трактату він говорить, що ліберальна ерудиція має підкорятися системі і, що найважливіше, — методу: «... я не закликаю все змішувати в купу — теологію та філософію (як кухар різні супи), але я хочу, щоб теологу допомагав метод». І далі: «... неосвіченими я називаю не тільки тих, хто не знає античної літератури і науки, як анабаптисти, але й тих непристойних балакунів, які нічого суттєвого не кажуть, хоч і виголошують вишукані промови». І це відбувається тому, що вони «не володіють методом, що і не дає їм можливості ґрунтовно охопити сутність речей».

Говорячи про освіченість й ерудицію, Меланхтон підводить слухача до ще однієї важливої думки. Багаторазово повторювана ідея про необхідність методу, вочевидь, повинна була увінчатися посиланням на автора або вчення, що володіє методом. Що ми і бачимо в завершальній цитаті: «Я прагну

небесними і земними, особливо з людиною» (CR 13.180). В інших роботах, наприклад, «De dignitate astrologiae» («Про гідність астрології») Меланхтон також розглядає астрологію як область фізики (CR 11.263). Подібні думки висловлюються і в рукописі «Physicae seu naturalis philosophicae compendium» від 1543 р..

до освіченої філософії, а не до тієї витонченості, в основі якої немає жодного сенсу. Тому я кажу про те, що слід вибрати ту частину філософії, яка найменш софістична і містить достатній метод. А такому відповідає аристотелівське вчення». Інакше кажучи, аристотелівському методу повертається роль найважливішого інструменту пізнання, причому не тільки філософських, але і богословських істин.

Тому можна зробити висновок, що в перші роки перебування у Віттенберзі меланхтонівська риторика щодо важливості античної філософії й аристотелівських праць у системі освіти змінилася. Але захоплення новою реформаційною теологією не змогло повністю змінити гуманістичне переконання Меланхтона щодо необхідності цих робіт в учбовому процесі. При всьому потужному тиску з боку Мартіна Лютера, який намагався позбутися інтелектуальної спадщини Арістотеля, у Меланхтона сформувалося власне розуміння нової, реформованої освіти. Меланхтон усвідомлював, що оновлення освіти слід вести в межах ліберальної ерудиції, яка не дистанціюється від науково-філософських знань і в тому числі від Арістотеля. Водночас, реформа освіти повинна була торкатися не лише мовних чи теологічних дисциплін, але і природничих наук та медицини, власне, усього комплексу дисциплін, що викладалися в університеті.

3.3. Природничі науки в теології та практиці Філіпа Меланхтона

Реформування вищої освіти, започатковане у Віттенберзькому університеті, не обмежалося лише мовними та теологічними дисциплінами. У багатьох промовах і трактатах Філіп Меланхтон неодноразово згадує такі дисципліни як фізику, математику, астрологію, музику, історію, географію, біоло-

гію тощо. Меланхтоністика, яка сьогодні нараховує значну кількість досліджень практик вчителя Німеччини, дуже мало згадує про турботи Меланхтона, пов'язані із комплексом природничих наук. Однак окремі природничі дисципліни займали вагоме місце у викладацькій діяльності гуманіста, оскільки, по-перше, вони, на його думку, дають практичну користь; по-друге, тренують логічне мислення; по-третє, дозволяють глибше пізнати Божу мудрість. Як свідчить Х. Кате, Меланхтон розглядав природничі науки як *теологію* [виділено — П. К.], що ефективно відкриває уважному досліднику Божі сліди у світі²⁴.

Активно звертатися до природничих наук Меланхтон починає із другої половини 20-х рр. XVI ст. Тоді молодий викладач підтримав свого наставника у боротьбі проти аристотелізму. Через це серед «непотрібних» наук, як можна зробити висновок із промови Меланхтона «*De gradibus dicentium*» (1525), виявилися діалектика, а також природничі науки разом із їхнім відчутним «аристотелівським» підґрунтям. «Повернення» ж Арістотеля до університетських аудиторій, вочевидь, не випадково збіглося зі зростанням інтересу до природничих наук у Віттенберзькому університеті.

Якщо оцінювати внесок Меланхтона в розвиток і популяризацію природничих дисциплін то, насамперед, треба згадати, що Меланхтон, перебуваючи у Віттенберзі, написав передмови до двох існуючих, але перероблених підручників геометрії та астрономії (ідеться про «*Elementa*» Евкліда і «*Theoricae Novae Planetarum*» Георгія Пурбаха). Також реформатор прочитав низку університетських лекцій, предметом яких були математичні дисципліни та доводилася необхідність

²⁴ Kathe H. Die Wittenberger Philosophische Fakultät 1502–1817 (Mitteldeutsche Forschungen) Gebundene Ausgabe / H. Kathe. — Köln: Böhlau, 2002 — S. 90.

астрологічних спостережень. Його перу належить і підручник з фізики «Initia Doctrinae Physicae», який, за задумом автора, повинен був слугувати вступом до фізики Арістотеля.

Для Меланхтона комплекс математичних дисциплін асоціювався із традиційними науками квадривіума (арифметикою, геометрією, астрономією та музикою), у якому кожна попередня дисципліна служила своєрідною сходинкою до наступної. У цій стрункій системі арифметика охоплювала рахунок та алгебраїчну методикку розв'язання рівнянь. Вона розглядалася як основа для геометрії, що викладалася за «Elementa» Фукідіда. Геометрія вивчала не лише просторові відношення та їх узагальнення, але і моделі логічних доведень, й поряд із тригонометрією вважалася основоположною дисципліною для астрономії.

Упродовж XV ст. геометрія значно прогресувала. Були розроблені комплексні геометричні і тригонометричні методи, що запозичувалися для астрологічних розрахунків позицій та кон'юнкцій планет²⁵. Оскільки астрономія ще не володіла досконалими засобами спостереження та методикою вирахування орбіт планет, то для уточнення результатів залучали й географію. Надбання зазначених дисциплін поєднали у собі підручник із астрономії Йоханнеса фон Сакрабоскоса (Johannes von Sacraboscus) «Sphaera et theoreticas planetarum» та працю Герхарда Кремонського «Theoretica planetarum».

Головною причиною прихильності Меланхтона до математичних дисциплін було їх практичне значення для виховання. У своїх виступах і лекціях він неодноразово підкреслював необхідність застосування арифметики у торгівлі, гірничій справі, чеканці монет та в багатьох інших суспільних й особистих справах, пов'язаних із рахуванням. Щодо іншої дисципліни — геометрії, Меланхтон зазначав, що вона є «ба-

²⁵ Кон'юнкція (від лат. conjunctio) — союз, зв'язок.

гато в чому корисною не лише в архітектурі, вимірі об'ємів посудин, але і громадському діячу...»²⁶. А без астрономії не можна було б визначати час, як і без знання часу заходу і сходу деяких планет не можна було б поділяти рік на частини. Астрономія, уможливаючи точне датування, виводить із мороку тисячоліть давню історію та релігію, розкриває походження церкви та її поширення, дає знання про колишні імперії. Крім того, зауважує далі Меланхтон, без астрономії просто неможливо уявити морську справу і навігацію.

Для Меланхтона ці дисципліни служили і вищій меті: осягненню найшляхетнішої науки — філософії. Філософія для реформатора була центром і головною турботою не лише у навчальному процесі, але й у побудові гідного громадянського та морального життя. Без філософії, вважав гуманіст, неможливо вирішувати державні та церковні проблеми, а в умовах релігійної ворожнечі вона постає засобом підтримки миру: «Тепер бачу лише один засіб проти суспільного лиха, якщо наші сучасники звернуться до істинної та давньої філософії. Вона запалює душі любов'ю та прагненням до правди, пробуджує розуміння та захоплення найкращими справами, одна вона робить людей добрими та стриманими, і відмінними від цих, які тепер через нерозумність свою проголошують війну істині та правильним ученням, і які вчиняють жахливо жорстоко із ревними до правди людьми, підтримують та розпалюють суперечки в суспільстві».

Водночас, філософія для Меланхтона неможлива без логічного мислення. Адже істинна філософія — це не «все про все», і не сума абстрактних знань. Навпаки, головне її завдання — відійти від догматичних приписів і навчити пошуку тієї істини, яка б логічно доводилася. Саме під та-

²⁶ CR. Vol. XI. — S. 287. Про користь геометрії для держави і церкви див також: *Praefatio in Geometriam*. CR 3.110.

ким кутом зору розглядалася гуманістом-реформатором філософія Арістотеля, якій він надавав перевагу перед іншими школами, аргументуючи, що «філософія Арістотеля якнайстаранніше шукає доказовості, і саме тому вона вже тривалий час перевершує всі інші школи».

Водночас, як справедливо наголошує Меланхтон, логіка-діалектика²⁷ — неможлива без арифметики. Тут він посилається на досвід давніх греків, які, як він вважав, початок діалектики також вбачали в арифметиці, а вправи множення та ділення стали надійною основою до створення силогізмів. Так само сила доказів може бути краще сприйнята зі знанням арифметики, оскільки остання має найочевиднішу систему доказів. Арифметика, переконує Меланхтон, приводить до упорядкованості й показує, як зорганізувати безлад, й, одночасно, це перший крок людства до логічної думки, до інтелектуальної діяльності. Аналогічно гуманіст висловлюється і щодо геометрії: без геометрії ніхто не оволодіє мистецтвом побудови системи доказів, «ніхто без неї не стане майстром методу».

Отже, постає цікава картина: Меланхтон у річищі ідеї *pietas et eruditio*, скажемо більше — ліберальної ерудиції, вибудовує струнку систему взаємозв'язків різних дисциплін. У цій системі риторика і діалектика не мислилися без арифметики, яка, формуючи логічне мислення, закладала основи для філософії, а природничі науки загалом розглядалися як доповнення до теології. Подібне розуміння взаємовідносин різних наук, утілене у практичній діяльності Меланхтона, надає усі підстави розглядати концептуальні підходи реформатора як міждисциплінарні.

Цікавим у контексті міждисциплінарності є те, яким чином Меланхтон, об'єднуючи різнопланові дисципліни

²⁷ Термін «діалектика» тут використовується в сенсі мистецтва дискусії, міркування.

навколо філософії, акцентує увагу на корисності кожної та, одночасно, ламаючи консервативні дисциплінарні кордони, вибудовує логічні зв'язки із теологією. Ідеться, насамперед, про астрономію, яку вважали вкрай необхідною для розуміння філософії та астрології.

Астрологія у XVI ст. переживала пік популярності. Усі західноєвропейські країни того часу могли пишатися своїми «світилами» в цьому таємничому мистецтві. Імена Нострадамуса, Джироламо Кардано, Джордано Бруно були на слуху в кожного освіченого європейця. Не цуралися астрології й такі відомі мислителі Відродження, як П'єро Помпонацці, Парацельс, Томмазо Кампанелла, німецький математик та астроном Йоганн Штоффлер, Тихо Браге та багато ін. Без астролога не обходилась і жодна важлива подія. Астрологія залишалася предметом вивчення в багатьох університетах, займала вагоме місце при дворах світських і духовних владик. Популярність цієї науки була настільки великою, що її називали божественним мистецтвом (*divina ars*). Проте однозначної відповіді щодо її науковості, корисності й, чи не головне, узгодженості з біблійними положеннями, годі було шукати.

Разом з тим, складно назвати ще якусь науку доби середньовіччя і Відродження, яка б викликала такий непереборний інтерес, зрощений зі страхом і трепетною вірою в її силу та, водночас, осудом. Астрологія доволі повільно і не без проблем «приживалася» у християнстві. З початку існування християнства взаємовідносини між церквою та астрологією відзначалися напруженістю. Біблія у багатьох текстах відкрито засуджує язичницькі культи з елементами астрологічної символіки. Наприклад, говорячи вустами пророка Єремії: «А ви не прислухайтесь до ваших пророків, і до ваших ворожбитів, і до ваших сновидців, і до ваших знахарів, і до ваших звідарів, що говорять до вас...» [Єремії 27, 9].

З іншого боку, Біблія сповнена символіки, пов'язаної із небесними тілами. Так, одне із найбільших пророцтв Біблії щодо народження Месії пов'язано із зіркою: «Я бачу його, та не тепер, дивлюся на нього, та він не близький! Сходить зоря он від Якова, і підіймається берло з Ізраїля...» [Числа 24, 17]. Ще яскравішим прикладом є історія народження Ісуса Христа, коли першими на поклоніння до немовляти прибули мудреці зі Сходу: «Коли ж народився Ісус у Віфлеємі Юдейським, за днів царя Ірода, то ось мудреці прибули до Єрусалиму зі сходу, і питали: Де народжений Цар Юдейський? Бо на сході ми бачили зорю Його, і прибули поклонитись Йому» [Матвія 2, 1–2]. Найдивнішим є те, що мудреці прибули із регіону, відомому як батьківщина астрології. Отже, цілком можливо, що мудреці (грец. — *μαγοι* (чародії, звіддарі, віщуни, волхви), у лат. Вульгаті — *magi* (маги, жерці), рос. — волхвы) — були, по суті, астрологами.

У зв'язку з певною двозначністю поглядів на проблему спостережень за небесними тілами, питання астрологічної прогностики залишалося дуже дискусійним упродовж усього середньовіччя. У перші століття поширення християнства церква зайняла рішучу позицію щодо астрології: остання була витіснена з ужитку й зазнала гонінь, як і інші язичницькі культури. Видатний ранньохристиянський теолог Тертуліан вибухнув гострою інвективою проти астрології: «Серед ремесел ми б відзначили певні заняття, які безпосередньо винні в ідолопоклонстві. Про астрологів і говорити немає що... Не буду говорити про те, що астролог ушановує ідолів, чийми іменами він розписує небо й котрим приписує всю Божу могутність...»²⁸.

Проте з початком хрестових походів і розширенням культурних контактів зі Сходом астрологія почала відвойовувати

²⁸ Тертуллиан. Избранные сочинения / Тертуллиан. — М.: Прогресс, 1994. — С. 255.

втрачені колись позиції у свідомості представників західно-європейської цивілізації. Зірковий час цієї науки розпочався в епоху Відродження. Її присутність не обмежувалася лише дворами світських владик. Папі Юлію II визначили за зірками день сходження на папський престол. Лев X заснував астрологічну кафедру в Римському університеті Ла Сапієнца. Павло III зв'язав із зірками час проведення засідань.

Загалом, щодо оцінки ролі астрології у житті суспільства раннього нового часу варто погодитися зі словами відомого данського історика Фредерика Трельса-Лунда: «... перше, що ми відчуємо, це подив із приводу тієї величезної ролі, яку відігравала в ту епоху віра у вплив зірок».

Не змогли уникнути захоплення астрологією і протестантські діячі. Особливо це мистецтво розквітло на лютеранських територіях із часу роботи Тридентського собору (1545–1563). Собор рішуче засудив астрологію та поклав край її відкритому практикуванню у католицькому світі. Тоді це давнє мистецтво значно продовжило існування в нових релігійних деномінаціях, а Віттенберг, де Меланхтон в університеті читав лекції з юдиціальної астрології — став потужним центром її популяризації.

Чому ж протестантизм в особі Філіпа Меланхтона став захисником і популяризатором багаторазово засудженої астрології?

Перше знайомство Меланхтона з астрологією відбулося у відомому ще з XV ст. гуманістичному осередку — університеті Гейдельберга, де в студентські роки юний Меланхтон відвідував лекції знаного рейнського гуманіста Конрада Гельветіса, завдяки якому він і розпочав вивчати основи небесного руху (Himmelsbewegung) та складати перші гороскопи. Становлення Меланхтона як гуманіста та знавця астрології продовжувалося і в університеті Тюбінгена, де

майбутній реформатор отримав ступінь магістра та посаду викладача. Зважаючи на пізніші праці реформатора, можна зробити висновок, що його погляди на астрологію були логічним продовженням натурфілософських ідей німецького/Північного гуманізму, зокрема М. Кузанського, Г. Пейєрбаха, І. Регіомонтана, Й. Штьоффлера

Як людина, що отримала гарну університетську освіту та мала схильність до систематизації, Меланхтон розробив свою власну концепцію астрологічних практик, основою якої мали стати точні математичні розрахунки та теологічне підґрунтя²⁹. Залучення точних наук та теології переслідувало цілком визначену мету — вивести непевне мистецтво із середньовічних метафізичних уявлень та архаїчних вірувань і, водночас, надати йому привабливої точності, гармонії — тобто науковості. Упровадження такої програми, звичайно ж, вимагало, передусім, залучення традиційних дисциплін квадривіума: арифметики, геометрії та астрономії (крім музики), які слугували у концепції Меланхтона своєрідними сходишками до астрології. Окрім наук квадривіума для легалізації астрології залучалася і фізика, частиною якої Меланхтон вважав астрологію. Наприклад, у трактаті «Initia Doctrinae Physicae» знаходимо таке: «Астрологія є частиною фізичних наук, що вивчає, яким чином світло зірок мало б впливати на матерію та змішання субстанцій, яким має бути їх співвідношення, які варіації та відхилення воно викликає». Ця ча-

²⁹ Як зазначає Беате Кольбер, Меланхтон часто поєднував дві науки — астрологію та астрономію. Автор підкреслює, що іноді виникає враження, що Меланхтон свідомо руйнував кордони між двома науками й звинувачував своїх опонентів у тому, що вони, ведучи війну проти астрології, наносили шкоду астрономії і математиці. Див.: Kobler B. Die Entstehung des negativen Melanchthonbildes: Protestantische Melanchthonkritik bis 1560 / B. Kbler. — Tübingen: Mohr Siebeck, 2014. — S. 415.

стина фізики, за Меланхтоном, мала займатися дослідженням впливу руху небесних тіл на «людську природу», знаходити, «яким є зв'язок між тілами небесними та земними, особливо з людиною». В інших працях, наприклад, «*De dignitate astrologiae*» («Про гідність астрології»), гуманіст-реформатор розглядає астрологію також винятково як складову фізики. Подібні думки висловлені в рукописі «*Physicae seu naturalis philosophicae compendium*» від 1543 р. Цей зв'язок імпліцитно присутній вже в перших абзацах роботи «*Initia Doctrinae Physicae*», у якій Меланхтон робить невеликий екскурс в історію «так званих двох грецьких шкіл фізиків»³⁰.

Аргументація Меланхтона щодо пов'язаності фізики та астрології мала на меті й інше завдання — убезпечитися від небажаних звинувачень у марновірстві. З огляду на це гуманіст, насамперед, намагався провести чіткий вододіл між власне астрологією та марновірством. Під визначення марновірства, яке є антитезою доказовій астрології, за Меланхтоном, підпадає все те, що не має «нічого спільного із фізикою і намагається передбачати або віщувати про майбутні події індивідуального характеру». Через це і знущується Меланхтон у своєму трактаті з марновірств, та як *exempla* приводить наслідки потуг давнього жерця, який лише «робив вигляд, що за допомогою астрології шукав, яким чином можна запобігти крадіжкам». Висновок гуманіста однозначний: «... марновірством же є те, що фізичного пояснення та слідів Божого промислу не має».

³⁰ Перша була заснована Фалесом, і її діяльність зосереджувалася на дослідженні впливу небесних тіл на земні справи. В той же час інша, заснована Емпедоклом і Демокритом, займалася вивченням якостей і змін, притаманних земним тілам. Меланхтон визнавав останню як таку, що викладається в правилах і формулах. CR. Vol. XIII. — S. 182.

У спробі легітимації астрології, Меланхтон залучив до кола її захисників, крім точних дисциплін, ще й філософію. Сама по собі подібна спроба могла б викликати заперечення, оскільки в добу середньовіччя філософію жорстко прив'язували до богослов'я, а вираз: «філософія — служниця теології» був наповнений реальним змістом. Проте стараннями гуманістів філософія у XVI ст. втратила тісний зв'язок із теологією й прагнула до самостійного ідейного домінування. За словами сучасного російського дослідника В. Жукоцького, філософія доби Відродження «виявила дивну всеїдність, їй раптом усе стало цікавим». Її предметом стало мистецтво, поезія, магія, алхімія, астрономія й астрологія.

Для Філіпа Меланхтона філософія завжди була центром і головною турботою в навчальному процесі як та наука, що оперує точними доказами та ґрунтується на логічному мисленні. Учений-гуманіст вважав, що вірна філософія, це не «все про все», і не сума абстрактних знань, а навпаки, головне її завдання — відійти від догматичних приписів і навчити пошуку тієї істини, яка б логічно доводилася. Гармонійність доказів і логіка в доведенні — це те, за що Меланхтон цінував філософію Арістотеля, яка, на його думку: «... якнайстаранніше шукає доказовості...»

Філософія, базована на доказовості, — це для Меланхтона ще й упорядкованість, гармонія, «космос» у грецькому розумінні цього слова. Адже, де можна знайти досконалішу гармонію, як не в космічних просторах? Чітко визначений рух небесних тіл піддається математичному аналізу; за допомогою логічних побудов можливо вираховувати орбіти планет, з великою точністю передбачати появу тих чи інших зірок, попереджати про появу комет. Точність і досконалість функціонування Всесвіту, окрім винятково наукових аспектів, давали реформатору вагомий аргумент говорити про те, що

розумні закони, згідно з якими існує Всесвіт, не виникли самі по собі, що вони не несуть навіть натяків на самозародження життя, а були «створені досконалим Архітектором».

У контексті розгляду легітимації астрології необхідно з'ясувати ще одне важливе питання. Цілком зрозуміло і логічно у справі легалізації астрології виглядає апелювання Меланхтона до античних авторитетів. Проте захист астрології не міг здійснюватися винятково в науковій площині, оскільки набагато важливішим для реформатора було її теологічне виправдання, релевантні теологічні обґрунтування. Адже пропорційно до гуманістів, які були захоплені язичницькими манускриптами й охоче віддавалися рецепції давнини, зростала і кількість критиків-теологів, які засуджували неоплатонізм, читання кабалістичних текстів та практикування астрології, вважаючи це зухвалим викликом християнству. Останнім не можна відмовити в серйозності аргументації, оскільки Біблія, як ми вже згадували, неодноразово засуджує віщунів, астрологів, тих, хто служить і поклоняється зіркам.

Ось лише деякі біблійні тексти: «... і щоб ти, звівши очі свої до неба, і побачивши *сонце, і місяць, і зорі, усе військо небесне* [тут і далі виділено нами — П. К.], щоб не був ти зведений і не вклонявся їм, і не служив їм; бо Господь, Бог твій, приділив їх усім народам під усім небом» [Повтор. 4, 19]; «Того часу, говорить Господь, повитягують кісті царів Юди та кісті його князів, і кісті священників, і кісті пророків, і кісті мешканців Єрусалиму з їхніх гробів, і порозкладають їх перед *сонцем і перед місяцем, та перед усіма небесними світилами*, яких вони шанували та служили їм, і що йшли за ними, і що звертали до них, і що вклонялися їм. Не будуть вони зібрані й не будуть поховані, гноєм стануть вони на поверхні землі! І смерть буде ліпша від життя для всієї решти позосталих зо злого цього роду, по всіх цих місцях позосталих,

куди Я їх повиганяв, говорить Господь Саваот» [Єр. 8:1–3]. «Так говорить Господь: Не навчайтесь доріг цих народів, і *небесних ознак* не лякайтесь, бо тільки погани лякаються їх!» [Єр. 10:2]; «А ви не прислухайтесь до ваших пророків, і до ваших ворожбитів, і до ваших сновидців, і до ваших знахарів, і до ваших чарівників, і до ваших *звіздарів*, що мовлять до вас, кажучи: Не служіть вавилонському цареві! Бо вони пророкують вам неправду, щоб віддалити вас із вашої землі, і Я вас вижену, і ви погинете» [Єр. 27:9–10]; «І він знову побудував пагірки, що їх винищив був його батько Єзекія, і понаставляв жертівників Ваалові, і зробив Астарту, як зробив був Ахав, Ізраїлів цар, і *вклонявся всім небесним світилам та служив їм*» [2 Цар. 21:3]; «Змучилась ти від великої кількості рад своїх, хай же стануть і хай допоможуть тобі ті, *хто небо розрізує, хто до зір придивляється, хто провіщує кожного місяця, що має на тебе прийти!* Ось стали вони, мов солома: огонь їх попалить, не врятують своєї душі з руки полум'я, це не жар, щоб погріти себе, ані полум'я, щоб сидіти біля нього... Таки ми тобі стануть ті, що співпрацювала ти з ними, ворожити твої від юнацтва твого, кожен буде блудити на свій бік, немає нікого, хто б тебе врятував!» [Іс. 47:13–15].

Окрім загального осуду віщувальників-звіздарів (астрологів) і заборони вклонятися небесним світилам, у пророчих книгах Біблії містяться прямі вказівки карати смертю тих, хто вклоняється зіркам: «Коли буде знайдений серед тебе в одному з міст твоїх, які Господь, Бог твій, дає тобі, чоловік або жінка, що зробить зле в очах Господа, Бога твого, щоб не дотримати заповіту, що пішов би й служив би іншим богам, і вклонявся б їм *та сонцю або місяцю, або всім зорям небесним*, чого я не наказав, і буде розказано тобі, і ти почуєш, і будеш добре допитуватися, а ото воно правда, дійсна та річ, була зроблена ота гидота серед Ізраїля, то випровадиш того

чоловіка або ту жінку, що зробили ту злу річ, до брам своїх, того чоловіка або ту жінку, і вкаменуєш їх, і вони погинуть» [Повт. 17:2–5].

Отже, Біблія, судячи із наведених текстів, категорично засуджувала тих, хто віщував за зірками, а також тих, хто користувався послугами астрологів. Водночас, вкрай негативно згадують і тих, хто навіть якимось чином ушановував небесні світила.

Тому у контексті розглянутих текстів аргументи тих, хто інкримінував Меланхтону марновірство, повернення до язичництва, звинувачував ученого в демонізмі, не виглядають перебільшеними. Однак Меланхтон — теолог, блискучий знавець Святого Письма, він, як ніхто інший, чудово знав перераховані нами тексти Біблії. З огляду на це, вкрай цікавою є його аргументація виправдання астрології, її теологічне підґрунтя, на що ми зараз і звернемо увагу.

Отже, частково свої думки з приводу астрології Меланхтон виклав у трактаті «*An leges damnant praedictiones astrologicas?*» («Чи засуджують закони астрологічні передбачення?»). У ньому Меланхтон категорично відкидає будь-які звинувачення в марновірстві й провадить головну думку, що справжня астрологія займається спостереженням фізичних явищ, які залежать від Бога і є керованими ним («*Sed observationes Astrologicae sunt observationes causarum Physicarum, quae sunt ordinationes Dei*»).

Розгорнутішою є його аргументація, що була викладена на лекції 1523 р. Докази Меланхтона ґрунтувалися на біблійному тексті про четвертий день тижня творіння, який свідчить: «Нехай будуть світила на тверді небесній для відокремлення дня від ночі, і нехай вони стануть знаками, і часами умовленими, і днями, і роками» [Буття 1, 14]. Слова «і нехай вони стануть знаками» («*et sint in signa*») були ключовими як

для астрологів, так і критиків, оскільки тут планети і зірки охарактеризовані як «знаки» («signa»). Біблія, як переконували захисники астрології, не конкретизувала деталі — що це за знаки і для чого вони повинні бути знаками — чи то лиш для визначення часу і лічби днів, чи для чогось утаємниченого. Проте факт залишається фактом — ще із часів патристичних гносеокоментаторів цей короткий фрагмент відкривав екзегетам дуже широкий простір для побудови різноманітних інтерпретацій. Середньовічні ж теологи трактували цей термін переважно в тому сенсі, що зірки слугують знаками для навігації і виміру часу. Натомість Меланхтон, за допомогою внутрішньоозмістовних біблійних порівнянь, здійснив спробу довести, що зірки і планети здатні попереджати про майбутні явища і події. У своєму твердженні теолог посилався на тексти із Євангелія від Луки 21, 7–19 та Євангелія від Марка 13, 24–26, де йдеться про ознаки останніх днів, що будуть виявлені через небесні тіла. Саме ці тексти дали Меланхтону підстави читати Буття 1, 14 не як «sint» in signa («стануть» знаками), але як «erunt» in signa, тобто — хай вони «себе являють собою» або «служать» знаками. У такому прочитанні, на думку коментатора, «світила на тверді небесній» не лише правила за еталон для виміру часу (що, власне, Меланхтоном не заперечувалося), але виконували набагато важливішу функцію — служили знаками майбутніх подій. Саме ці знаки й мала розшифровувати астрологія.

Водночас, Меланхтон не обмежував астрологію винятково сферою «читання» майбутніх подій. Реформатор був переконаним прихильником того, що завдання астрології полягає у дослідженні та пошуку закономірностей, які б уможливили побудову логічного ланцюжка для передбачення і відвернення біди. Ідеться про те, що гаряча полеміка Меланхтона щодо користі цієї дисципліни була пов'язана, насамперед,

з богословською проблемою спасіння людини та її вічного життя. Теолог і гуманіст вважав, що спостереження за небом не тільки відкриває людині частину безпосередніх знань про Бога, але й попередить уважного спостерігача про майбутні лиха. А правильно витлумачені астрологічні застереження можуть примусити людину до каяття, до пошуку порятунку, навернення до Бога. А це, зі свого боку, констатує Меланхтон, призводить до того, що Бог, прихильний до благочестивих молитов, нерідко пом'якшує безжальний вирок долі.

Ігнорувати астрологічні прогнози — нерозважливо, робить висновок реформатор, адже «коли хто нерозумний загалом засуджує астрологічні передбачення, які мають фізичні обґрунтування та пояснення, то це — безглуздо...», натомість, переконує Меланхтон, «спостерігати Божий порядок у природі є благочестивим та корисним заняттям і не є марновірством».

Посилює свою аргументацію Меланхтон ще й тим, що покликається на природу так званих двох світів — «вищого» та «нижчого». В річищі античної філософії (наприклад Арістотеля), Меланхтон вважав: небо і небесні тіла, що належать до «вищого світу», мають власну субстанцію, відмінну від земної; вони не піддаються змінам, оскільки матеріал, із якого вони створені, виключає подібну можливість. Земна ж матерія і все приналежне до «нижчого світу» — мінливе й, головне, піддається впливу «вищого світу». Цей вплив поширюється на всю земну матерію, у тому числі й на ту, що має дихання життя, визначаючи навіть темперамент і схильності людини, які залежать від розміщення зірок у момент народження, тобто — від небесного порядку. З огляду на це, для людини астрономічні спостереження та спроби дізнатися про свою долю не є гріхом, навпаки, це так природно, як «рибі плавати у воді і соловейку співати».

Отже, як можна переконатися, для Меланхтона заняття астрологією поділяється на дві частини. Перша частина пов'язана із наукою. Вона відкриває космос як досконалу гармонію, де існує чітко визначений рух планет та який піддається математичному аналізу. Ця обставина дає гуманісту аргумент говорити про розумні закони, згідно з якими існує Всесвіт і бачити за цим «досконалого Архітектора», яким є Бог. Друга частина — теж надзвичайно важлива і поєднується із першою. На думку Меланхтона, заняття астрологією є виправданим, оскільки небесна констеляція — це відкрита книга, читаючи яку людина може дізнатися про власну подальшу долю та підготувати відповідні рішення і вчинки. Отже, робить висновок гуманіст, астрологія це та наука, що відкриває шлях від природного світу до трансцендентного та скеровує людський дух до неба і разом із тим до Бога.

Щоправда, у документі ми все ж не знаходимо повної і вичерпної відповіді на питання про правомірність застосування астрології та зіркового детермінізму. Але чи можна було вимагати від Меланхтона такої відповіді, враховуючи велику кількість текстів Святого Письма проти астрології? Очевидно, що ні! Але вважати проведenu роботу безплідною теж не маємо підстав. Меланхтоном і його учнями були проведені глибокі дослідження, які, як бачимо, практично повністю використали екзегетичну базу Біблії. На думку Меланхтона наведених доказів було цілком достатньо для спростування критики та звинувачень у тому, що його астрологічні вправи нічим не відрізняються від язичницьких.

Чи задовольняли ці докази противників астрології? Звичайно, не завжди. Але для віттенберзького гуманіста вони були достатніми, щоб реабілітувати астрологію у власних очах і дати можливість вільно вивчати її, а звертаючись до її античної основи, популяризувати античність, збагачену новою теологією.

У контексті загальної реформи університетської освіти й освітянських практик Філіпа Меланхтона варто розглянути ще одну сферу діяльності гуманіста та з'ясувати, що відбувалося з викладанням тих дисциплін, які не входили до кола гуманітарних інтересів професора. Наприклад, такої обов'язкової дисципліни для тодішнього університету, як медицина.

Нині досить дивним виглядає той факт, що серед досліджень діяльності Філіпа Меланхтона існує не так багато праць, присвячених справі становлення академічної медицини, та й взагалі реформуванню медичних факультетів. Коли йдеться про вплив Реформації на медичні факультети то, зазвичай, згадують Мартіна Лютера. Хоча, власне, його турботи в цій царині не такі помітні, й обмежувалися, по суті, спостереженням власної тілесності та патогенезу. Порівняно з артистичним, юридичним і богословським факультетами академічна медицина, як дисципліна, цікавила Лютера набагато менше, якщо не сказати, що він був до неї досить байдужим. Тож й особливих поштовхів для розвитку цієї галузі від реформатора не надходило.

Проте при аналізі впливу Філіпа Меланхтона на розвиток медицини неважко помітити, що гуманіст і теолог не тільки щиро переймався її проблемами, але й докладав багато зусиль для поліпшення цієї науки. Зацікавлення медициною, як можна судити із джерел, не обмежувалось академічною площиною. Про це свідчить сам Меланхтон у промовах і трактатах, написаних або виголошених упродовж 1529–1557 рр.³¹. У них, окрім загальних міркувань щодо медицини, містяться важливі відомості про взаємозв'язок між реформаційною теологією і медициною, про створення суспільної системи охорони здоров'я, про її організаційні засади та відображення

³¹ Промови і трактати знаходяться у збірці джерел по історії Реформації в XI–XII т.т.

нових гуманістичних підходів у створенні нових університетських статутів тощо.

Якщо продовжити тему мотивації Меланхтона, то варто зазначити, що у XVI ст. німецькі гуманісти вважали медичну науку складовою *Studia humaniora*. Загальноновизнаний духовний наставник німецьких гуманістів Еразм Роттердамський у «Промові на славу медичній науці» («*Declamatio Erasmi Rotterodami in laudem artis medicae*», 1510) доводить право медицини посідати гідне місце серед гуманістичних дисциплін, а також вдається до схематичного порівняння теології та медицини. Не без гумору Еразм зауважує, що лікар відповідає за фізичне здоров'я тіла, а теолог опікується душею. Хоча теолог дбає про збереження людини та її душі від гріхів, проте без лікаря праця теолога була б марною, оскільки те, про спасіння чого він турбується, без лікаря могло б давно покинути тіло.

Для Меланхтона питання користі медицини теж залишалося поза дискусією. Реформатор вважав, що вона заслуговує на найвищу похвалу, а недбале ставлення до неї, нехтування, це не просто дурість (*stultitia*), але й відсутність благочестя («*At Medicinam aspernari, non stultitia, sed impietas est*»). Медицина для Меланхтона — це особлива сфера вкрай необхідної суспільної діяльності, де лікар щоденно чинить добро. Через це так гаряче він закликав студентів медичного факультету поважати свій фах. У дусі нового лютеранського вчення про професію як покликання, пропонує ставитися до нього, як до особливого Божого служіння. Адже своєю працею на терені служіння людям, вони прикрашають свою молодість, а їхня гуманна діяльність знаходить лише схвальні відгуки у Святому Письмі. Хоч із різних ракурсів, але погляди Еразма і Меланхтона співзвучні в одному: медицина заслуговує найвищої похвали і гідна піднятися до рангу гуманістичних дисциплін.

Однак Меланхтон дуже швидко зрозумів, що відповідати високим вимогам медицина зможе лише після радикальних змін у навчальній програмі майбутніх лікарів. У відомій промові «*De corrigendis adolescentiae studiis*», яка була виголошена 18 серпня 1518 р., Меланхтон із невластивою йому різкістю висловився (і не без причини) як проти методики викладання юриспруденції, так і проти пануючих методик викладання медичних дисциплін. Існування негативних явищ на цих факультетах молодий учений безпосередньо пов'язував із нестачею компетентних учителів, які не можуть навчити хорошому: «... якщо ворона погана, то народна мудрість говорить, що і яйце погане». Ще різкіший випад проти некваліфікованих медиків Меланхтон зробив у промові на честь медицини в 1530 р.: «Багато хто не знають взагалі, а інші й не роздумували про велику шкоду, яку вони приносять усьому медичному стану. Ті, хто неправдиво прикрашали себе лікарським мистецтвом і багатьох вводили в оману, беручи собі почесний титул лікаря, уподібнюються міфічному леву, який зненацька перетворився на осла, після того, як йому прибрали поміж вух шерсть».

Гострі випадки проти тих, «хто неправдиво прикрашали себе лікарським мистецтвом», були викликані шарлатанством, чи не масовим явищем, яке процвітало в усіх без винятку країнах Західної Європи.

Дозволимо зробити невеликий відступ для ілюстрації глибини проблеми шарлатанства. Донині збереглося багато візуальних джерел, що доносять свідчення про діяльність шарлатанів усіх мастей і ставлення до них суспільства. На картинах нідерландських художників, наприклад, Адріана ван Остаде (1610–1695) нерідко можна побачити сюжет зі сценкою «лікування». На площі села або містечка, в оточенні роззяв, у перуці або східній чалмі, стоїть, обгорнувшись у доктор-

ську мантию чи ще якесь химерне вбрання, «лікар». Перед лікарем — стіл, на ньому розставлені дивовижні склянки і скриньки із «цілющим» зіллям. Шахрай вихваляє свій товар, відкриває секрети філософського каменю, пропонує зцілення від будь-яких хвороб, а нерідко, тут же, висмикує зуб у якогось простака [рис. 1]. Влада тривалий час не переймалася тим, щоб увести якийсь контроль за шарлатанами. До того ж, колоритний одяг і жартівливі примовки цих шахраїв приваблювали покупців на ярмарки та ринки. З огляду на це, здебільшого влада лише контролювала, щоб були сплачені податки із цієї сумнівної діяльності.

Подібні «лікарі» користувалися популярністю і мали добрий зиск від своєї справи, про що свідчить постійна присутність селян різного віку на картинах, які з невідомою цікавістю та захопленням спостерігають за дійством. Прикметним є те, що на кожній картині в Адріана ван Остаде такого змісту присутній уважний глядач, хлопчик. Цей самий хлопчик «перекочував» і до картин на подібну тематику учня ван Остаде — Яна Стена Хавікзона. У Яна Стена він навіть постаршав, «підріс» [рис. 2]. Присутність хлопчика можна розцінювати як ознаку непереборної цікавості до «лікарського мистецтва» шарлатана, і як натяк на те, що цей юнак піде такою ж стежкою.

З огляду на поширення марновірств стає зрозумілою меланхтонівська критика шарлатанів. На основі наявних праць гуманіста можна зробити висновок, що Меланхтон чітко розмежовував два типи медицини: емпіричну та академічну. Якщо остання була предметом його турботи та популяризації, то емпірична піддавалася критиці.

У 1530 р. Меланхтон опублікував трактат «Contra empiricos Medicos»³². Це була одна із його перших робіт, присвячених

³² CR. Vol. XI. — S.S. 202–209.

медичній проблематиці. Побудована у стилі історичного дослідження, ця праця стала спробою відокремити емпіричну медицину від академічної. Реформатор у трактаті гостро критикував шарлатанів, закликальників, базарних фокусників-знахарів, які, користуючись марновірством натовпу, виманювали гроші в бажаючих отримати «зцілення». На риторичний закид, що серед перерахованих представників емпіричної медицини було досить багато таких, хто хоч і не мав медичної освіти, проте володів величезним досвідом і лікарським мистецтвом, Меланхтон дає логічне пояснення в центральній частині свого дослідження. «Я погоджуюся, що досвід дуже багато вартує, і згодом із нього може поступово розвинутися лікарське мистецтво. Проте після набуття мистецтва потрібно, щоб ми експериментували не навмання, піддаючи небезпеці пацієнтів, але досліджуючи й досягаючи експерименти наших попередників, могли б гарантувати безпечний метод лікування. Іноді ж відбувається так, що ті, хто необізнані із дослідженнями попередників, намагаються самостійно визначити, що є корисним, а що шкодить, і часто помиляються на нещастя для хворого. Немає нічого оманливішого, аніж досвід, отриманий із сумнівних випадків, без залучення розуму та прискіпливого вивчення. Про це говорить і Гіппократ: «Мистецтво скеровує та відшкодовує досвід, але не в неосвічених невігласів, а лише в дуже хороших лікарів». Проте, веде далі Меланхтон, шарлатани навчаються без викладачів і магістрів у своїй власній штовханині... Розумний же лікар поєднує досвід і майстерність».

Хто ж за Меланхтоном є шарлатанами у медицині? Список трохи дивний. Гуманіст згадує акушерок, цирульників, магів. Потрапили сюди також актори і євреї. Проте, зайве дивуватися — це були типові представники неакадемічного сегменту медичної професії XVI ст. Як невеличку ілюстра-

цію до слів Меланхтона можна навести сатиричний віршик Ніколаса Ройснера (1545–1602):

Лиш засяють гроші
Кожен ідіот прагне бути лікарем
священник, іудей, чернець
Стара баба, купець, дубильник, селянин
Коваль, який підковує коней, кожен пройдисвіт
І навіть кат, годувальниця й солдат
Кожен, хто лише знає, де є аптека³³.

Принагідно зауважимо, що Меланхтон у своїй «*Contra medicos empiricos*» пропонує частково вирішити проблему шарлатанства у медицині силами влади й закону. Адже проти тих, хто продає фальшиві товари, застосовують спеціальні закони та високі штрафи, говорить Меланхтон. А що ж робиться проти медиків-шарлатанів? «Ці шахраї, які нічим не сприяють одужанню, але мають стільки нахабства та зухвалості, повинні теж каратися законом. Дотримання вимог закону зобов'язані гарантувати уповноважені чиновники».

Заради справедливості варто зазначити, що єдиної думки на можливий спектр завдань меланхтонівської промови «*Contra medicos empiricos*» наразі серед дослідників немає. Наприклад, деякі інтерпретатори вважають, що за своєю сутністю трактат є безпосередньою дискусією із Парацельсом, або з його прихильниками. Проте не можна ігнорувати той факт, що в жодній з опублікованих промов Меланхтона (присвяченій медичній проблематиці) ми не знаходимо безпосередньої критики Парацельса. Можливо, це пояснюється тим, що на початку 30-х рр. XVI ст., власне, не було чого особливо критикувати: на 1531 р. друкованих праць із

³³ Eckart W. Philipp Melanchthon und die Medizin / W. Eckart // Rhein S. Melanchthon und die Naturwissenschaften seiner Zeit / Stefan Rhein, Günther Frank. — Bretten: Jan Thorbecke Verlag, 1998. — S. 190.

медицини у Парацельса було ще вкрай мало (усього два трактати щодо сифілісу). Натомість Ш. Ряйн, проаналізувавши лист Меланхтона до Дитріха Вайца від 25 листопада 1537 р., аргументовано довів, що Меланхтон у ньому кепкував не над медичними здобутками Теофраста Парацельса, але над його астрологічною прогностикою на 1538 р., назвавши її «абсолютно безглуздою дурницею» (*völlig alberne Nichtigkeiten*)³⁴.

Проте, перейдемо до проблем, які були пов'язані із реформуванням навчальних закладів і створенням нових підручників, які стосувалися медицини.

Ще із 30-х рр. XVI ст. Меланхтон був зайнятий підготовчими роботами до трактату з фізики, важливе місце в якому було присвячено питанням, пов'язаним із душею та тілом людини. Як можна зробити висновок, проаналізувавши епістолярну спадщину гуманіста, в ті роки він перебував у тісному творчому контакті з відомими фахівцями та лікарями свого часу. Це засвідчує, зокрема, активна кореспонденція з Арнольдом Буреніусом, Леонардом Фуксом, мінералогом Георгом Агриколою. 1 лютого 1534 р., у листі до Буреніуса, Меланхтон зазначає, що «фізика, на яку іноді нападають, несе в собі не тільки звичну (банальну) шкільну мудрість, але й живиться з найбільш учених трактатів, головним чином, із Галена й інших подібних праць, і що трактат, який стосується багатьох сфер життя, буде корисним та подарує насолоду багатьом розумним головам». Згодом, 30 квітня 1534 р. Меланхтон ділиться з Фуксом планами щодо наміру супроводити свій підручник із фізики точними анатомічними коментарями та радістю від роботи над новим трактатом. Водночас, він просить Фукса посприяти і цьому проекту. Меланхтон, вочевидь, мав велике бажання запросити до проекту ще більше професійних лікарів, оскільки 24 травня 1535 р. із

³⁴ Rhein S. Melanchthon und Paracelsus... — S. 68.

жалем поділився із Камерарієм думкою, що не зміг розширити коло фахівців, залучити нових знавців для обговорення. Тоді ж Меланхтон висловився про кінцеву мету: створити загальну працю, що стосувалася б усіх властивостей людини — загальну анатомію.

Після певної перерви, в 1540 р., світ побачив трактат Меланхтона «*Commentarius de anima*» із присвятою другу — Ієроніму Баумгартнеру³⁵. Уже у вступі Меланхтон чітко окреслює цілі, поставлені в дослідженні вчення про душу. Як можна нині зробити висновок, то питання, порушені реформатором, пов'язані не лише із анатомією, але й психологією та теологією. Про що він і сам зауважує: «Корисно знати властивості тіла, причини хвороби і лікарські засоби». Тіло — це досконалий витвір вічного Творця, і людина повинна шукати божі сліди, досліджуючи природу. Проблеми у суспільстві, політичні смути і безпорядки, починаються із проблем у душі, яку Меланхтон у дусі християнської традиції розглядає як безсмертну.

Нині, аналізуючи різні видання «*De anima*», що виходили друком упродовж 1540–1552 рр., цікаво відстежити еволюцію уявлень Меланхтона щодо будови людського тіла з урахуванням нових відкриттів XVI ст. Мається на увазі, насамперед, праця Андреаса Везалія³⁶ «*De humani corporis fabrica libri septem*» («Про будову людського тіла»)³⁷, що вийшла в Базелі у 1543 р. Цілком очевидно, що Меланхтон був добре ознайом-

³⁵ CR. Vol. II. — S. 907–914.

³⁶ Андреас Везалій (1514–1564) — анатом і лікар, професор Падуанського, Пізанського і Болонського університетів. Вважається засновником сучасної анатомії. Був головним лікарем Карла V, а потім Філіпа II.

³⁷ Vesalius A. *De humani corporis fabrica libri septem*. 1543 / A. Vesalius. — Brüssel: Culture et Civilisation, 1964. — 663 p.

лений із цим ґрунтовним семитомним дослідженням, у якому Везалій детально описав усі органи та системи людського організму³⁸. Промовистим свідченням на користь цього факту є те, що після 1548 р. Меланхтон відмовився від притаманної Галену класифікації людських органів за зразками тварин і повернувся до передгаленівського досвіду александрійців, базованого на автопсії.

Та повернімося до меланхтонівського трактату «Про душу». Нескладно помітити, що Меланхтон з ентузіазмом підхопив відроджену гуманістом Везалієм традицію *renata dissectionis ars*, і радикально переробив анатомічний розділ своєї «*De anima*». Як повідомляє сам Меланхтон у передмові від 1 листопада 1552 р., допомогу в цій важливій і складній справі йому надавали — відомі вчені Якоб Міліх та Каспар Пейцер³⁹.

Чим же відрізнялося перше й останнє видання «*De anima*»? Відмінності більш ніж суттєві. Якщо в перших двох виданнях 1540 та 1548 рр. Меланхтон аргументи про душу й анатомію людини добирає від Галена та Арістотеля (нерідко їх протиставляючи), то в новому виданні 1552 р. надзвичайно чітко простежується скрупульозне доопрацювання праці. Меланхтон детально і правильно описує гортань і надгортанник, печінку та кровоносні протоки в серцевій перетинці. У його більш ранніх описах анатомічних особливостей внутрішніх органів людини, за спостереженням Вольфганга Екарта, переважала схожість з органами тварин.

У трактаті від 1552 р. Меланхтон відходить від пояснень Галена та використовує новітні дослідження: «Є два серцеви

³⁸ Чикин С. Врачи. Философы / С. Чикин. — М.: Медицина, 1990. — С. 98.

³⁹ Каспар Пейцер (1525–1602), медик, професор Віттенберзького університету, зять Меланхтона.

шлуночки або камери, лівий і правий. Між ними є стінка, що поділяє два шлуночки, і так як вона, вочевидь, є товстою та міцною, можна легко судити, що її неправильно вважали третьою впадиною (середньою камерою). Також не можна побачити, що через цю перегородку є вільний протік, але кров просочується через найтонші пори у другий шлуночок»⁴⁰.

Не можна не зауважити, що цей приклад ілюструє здатність Меланхтона відмовитися від впливу авторитетів і той факт, що реформатор слідував за новими відкриттями, тримав у полі зору та використовував при написанні власних трактатів ті наукові області, що знаходилися далеко за межами його безпосередніх професійних обов'язків.

Проте, якими б вражаючими не були теоретичні розробки Меланхтона, та без упровадження новітніх розвідок у навчальний процес, вони б не набули великого практичного значення. Тим паче, що Реформація актуалізувала проблему підготовки кваліфікованих кадрів. Питання, яким чином Реформація впливала на медичні факультети, досить ґрунтовно розглянув у своїй роботі Ріхард Теллнер⁴¹. Однак його дослідження, внаслідок фокусування уваги винятково на Лютері, не дає вичерпної відповіді, оскільки останній вважав за по-

⁴⁰ Для прикладу, можна порівняти два трактати (1548 та 1552 pp.), які дозволяють наочно спостерігати еволюцію уявлень Меланхтона про роботу серця. Так, у першому гуманіст ще повторює за Галеном «Є два серцеві шлуночки або камери, лівий і правий. Між ними є щось ніби стіни, що поділяє два шлуночки. Також посередині цієї стіни є отвір чи пористість, яку деякі автори називають середньою камерою, до того ж тут йдеться не про одну лише пустоту, але про різні, багаточисельні й вузьенькі пори, які навряд чи можна виявити; хоча в серцях великої рогатої худоби їх можна побачити краще. Див.: Melanchthon Ph. Commentarius de anima... — S. 50.

⁴¹ Toellner R. Die medizinischen Fakultäten unter dem Einfluß der Reformation... — S.S. 287–297.

трібне надати право реформувати медичний факультет самим же медичним факультетам й особисто не втручався у їх діяльність із власною програмою реформ, яка б активізувала медичні дослідження й систему викладання.

Зовсім інша позиція простежується в Меланхтона. Вона виявляється, насамперед, у загальних організаційних питаннях, які виходили далеко за межі медичного факультету Віттенберзького університету. Віттенберг, як зазначає Вільгельм Маурер, став зразком, моделлю, за якою реформували університети Тюбінгена, Франкфурта, Лейпцига, Гейдельберга, Грейфсвальда, а також частково Росток. Не лише статuti університетів, а й окремих факультетів нерідко піддавалися правкам Меланхтона. Так, зокрема, на сторінках проекту статуту Гейдельберзького університету від 1558 р. залишилося чимало правок та приміток, зроблених власноруч Меланхтоном.

Комплексне дослідження університетського статуту надає дослідникові цікавий матеріал, а саме: статут зобов'язував студентів і викладачів користуватися не тільки «суто книжним знанням», а категорично підкреслював «безумовну необхідність практичної освіти»; звертав увагу на необхідність проведення розтинів; зобов'язував студентів здійснювати огляди хворих під керівництвом професорів; проводити прискіпливе дослідження тих померлих, «хвороби яких не вдалося розпізнати за життя». Отже, цілком рельєфно простежуються нові передові тенденції, які не лише переживуть Меланхтона, але й стануть у медицині необхідним і звичним явищем. Варто також звернути увагу і на те, що Меланхтон настійно рекомендував поєднувати навчання із практичною роботою лікаря.

Що стосується впливу Меланхтона на статuti медичних факультетів інших університетів, то це питання ще не цілком

з'ясоване і потребує подальших досліджень. Адже у статутах, які укладали вже після смерті Меланхтона, можна нерідко знайти посилання на його праці, що варто, безумовно, сприймати як вплив опосередкований. Так, у вступі статуту медичного факультету університету Ростока рекомендують при вивченні Галена приєднувати трактат Меланхтона «Про душу», а також паралельно читати його «Медицину» або «Фізику». Подібна ситуація спостерігається і зі статутом медичного факультету Хельмштедта від 1576 р., у вступі якого постійно зустрічаємо цитати із праці Меланхтона «De anima» від 1552 р., випадки проти «емпіриків» та послідовників Парацельса («*Empiricos vero omnes ac Paracelsi [...] et alias medicinae corruptelas cum Galeni et Avicennae doctrina pugnantes penitus ex academia nostra eliminari et explodi mandamus*»). І насамкінець, у третій частині статуту, де йдеться про читання та наповнення лекцій, також згадують ім'я Меланхтона. Як у Ростоці, так і в Хельмштедті при вивченні лекційних тем про будову тіла поряд із творами Галена настійно рекомендують (як обов'язковий матеріал) трактати Меланхтона про душу.

Загалом, варто наголосити, що в Хельмштедті навіть через шістнадцять років після смерті Меланхтона відзначається надзвичайно великий вплив його ідей. Проте не варто дивуватися. Із фахової четвірки (комісії, уповноваженої розробляти статут) двоє були учнями Меланхтона — Давид Чайтреус із Ростока (1531–1600) та Мартін Хемніц із Брауншвейга (1522–1586).

Отже, Філіп Меланхтон залишив яскравий слід в історії оновлення німецької освіти й, зокрема, у таких дисциплінах, як математика, фізика, астрономія/астрологія та медицина. Не всю його діяльність можна оцінювати однозначно. Однак важливо те, що у своїй науково-викладацькій роботі Меланхтон намагався максимально використати та поєднати, де

це було можливо, античну мудрість, новітні дослідження і, де можливо — теологію. Меланхтонівське визначення праці медика, як Божого служіння, вельми органічно вписувалося в нову реформаційну теологію, в парадигму лютерівського вчення про професійні обов'язки як покликання, а також піднімало суспільний статус лікаря та науки.

Підручники Меланхтона, наприклад, для студентів-медиків свідчать, що гуманіст і реформатор не лише уважно спостерігав за новими відкриттями, але й впроваджував їх у навчальний процес. Зазначимо, що меланхтонівське визначення праці медика, як Божого служіння, вельми органічно вписується в нову реформаційну теологію, в парадигму лютерівського вчення про професійні обов'язки як покликання.

Аутопсія, яка була звичним явищем для античності, додаючи упередженість середньовіччя, стає обов'язковим елементом навчання медиків. Тому синтез античних практик і нових відкриттів розглядався гуманістом як важливий засіб у реформуванні університетської освіти. Водночас, корекція очевидних помилок античних авторів є для нього таким же важливим завданням, як і відродження греко-римських знань. Синтезуючи античні та сучасні йому знання із власною програмою виховання *pietas*, учений докладав усіх зусиль для реформування університету, перетворення його в інституцію, здатну давати практичну користь у церковному, суспільно-економічному і політичному житті держави.

3.4. Практичні потреби університетів епохи Реформації та шляхи їх вирішення

Традиційно Філіпа Меланхтона в історіографії розглядають як гуманіста-реформатора, людину, яка максимально уникала публічної діяльності та надавала перевагу не конфлікту,

а компромісу. Однак аналіз кількох аспектів його діяльності на терені реформи університетської освіти може, на нашу думку, додати кілька нових «громадсько-суспільних» складових до звичного портрету вчителя Німеччини.

Сформований століттями образ кабінетного вченого відразу починає набувати нових деталей при читанні листів Філіпа Меланхтона, у тому числі рекомендаційного характеру, які стосуються практичних потреб освіти. Документ, що став головним предметом уваги в цьому розділі, був написаний гуманістом у 1540 р., через двадцять три роки після початку Реформації. Меланхтону на той час виповнилося сорок три роки. За плечима був серйозний досвід життя, сповнений різнобічної діяльності. Меланхтон, беззмінно перебуваючи у самому горнілі Реформації, поряд із Лютером, та беручи безпосередню участь у найважливіших заходах, одним зі своїх пріоритетів, як ми вже підкреслювали, визначив реформування німецької освіти. Від самого початку зусилля гуманіста були спрямовані на переналаштування навчальної діяльності Віттенберзького університету. Саме цей університет вже в перші реформаційні роки зазнав корінних змін у всіх сферах.

Поле діяльності самого Меланхтона рік за роком розширювалося, часто завдяки його учням, колишнім студентам Віттенберга, які отримували місця в багатьох куточках Священної Римської імперії німецької нації. Вони нерідко запрошували і свого університетського вчителя для надання допомоги у справі реорганізації їх університетів, зміцнення у них нової ідеології. Зазвичай, залежно від політичного устрою та територіального управління, прохання цих учнів підкріплювалися запрошенням або від університету, або від територіального князя, або ж від міського магістрату.

Меланхтон, незважаючи на свою зайнятість у Віттенберзі, відгукувався на ці прохання: неодноразово вирушав у наукові

та ділові подорожі для вирішення різноманітних проблем. Вочевидь, подібні поїздки були для нього нелегкою справою з огляду на слабе здоров'я, інтенсивну наукову діяльність, обтяженість сім'єю, та й просто зважаючи на дорожні незручності і небезпеки тодішнього, далекого від спокою, часу. Однак реформатор нерідко нехтував складнощами, розуміючи важливість запрошення і невідкладність справи реформування університетів на нових засадах.

Внаслідок численних поїздок, інспекцій і переговорів зібралась досить велика кількість різного роду тез-суджень, зауважень, рекомендацій і побажань, які незабаром лягли в основу нових статутів і навчальних планів університетів — Віттенберга, Лейпцига, Ростока, Гейдельберга, Франкфурта-на-Одері, Тюбінгена та ін. Поряд із практичними порадами тимчасового характеру рекомендації Меланхтона служили основою формування наукового профілю реформованих університетів.

«Privilegia Academiae Lipsiensis»⁴², до якого ми звернемося, належить до подібних рекомендацій і був написаний 5 листопада 1540 р. у Вормсі. Рекомендації викладалися в листі відомому німецькому юристу Людвігу Фахсу (1497–1554), університетському професору, який через два роки (з 1542 р.) став керувати кафедрою факультету права Лейпцизького університету. Людвіг Фахс належав до впливових громадян міста. Він не тільки успішно викладав в університеті, але й обіймав декілька разів пост бургомістра Лейпцига (між 1522–1552). Незважаючи на те, що Людвіг Фахс залишався прихильником старої віри, він досить лояльно ставився до реформування церковного життя в гуманістичному дусі⁴³.

⁴² Melancthon Ph. Privilegia Academiae Lipsiensis. (1540) // CR. Vol. XX. — S.S. 637–640.

⁴³ Цю точку зору оспорує Гюнтер Вартенберг, заявляючи, що Людвіг Фахс залишався досить стриманим щодо Реформації. Див. про це:

Цим фактом і пояснюють листування саме з ним з приводу нововведень в університеті.

Написання листа за часом припало на другий рік офіційного запровадження Реформації в Лейпцизі. Вона стала там доконаним фактом досить пізно, тільки в 1539 р., у той день, коли Мартін Лютер на свято Трійці виголосив свою знамениту проповідь у церкві св. Томаса⁴⁴. Саме в тій же церкві Мартін Лютер двадцятьма роками раніше дискутував із доктором Екком, і за підсумками диспуту був визнаний єретиком.

За структурою лист відрізняється від звичайних епістолярних гуманістичних зразків. Як відомо, на початку XVI ст. під впливом Еразма Роттердамського і Хуана Луїса Вівеса у країнах, охоплених Північним Відродженням, склалися стійкі правила епістолярної комунікації. Загальновизнані «керівництва-листовники» передбачали в посланні три компоненти: ґрунтовний вступ, основну частину (виклад проблеми) і висновок⁴⁵.

Меланхтон, епістолярна спадщина якого нараховує близько десяти тисяч послань, приділяв цьому жанру належну увагу, вважаючи його не тільки важливим інструментом комунікації, а й частиною риторики. Нерідко листи гуманістів копіювали і перетворювали на частину громадської

Wartenberg G. Landesherrschaft und Reformation. Moritz von Sachsen und die albertinische Kirchenpolitik bis 1546 / G. Wartenberg. — Weimar: Böhlau, 1988. — S. 82. А також про нього: Kühling K. Mundus D. Leipzigs regierende Bürgermeister vom 13. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Eine Übersichtsdarstellung mit biographischen Skizzen / K. Kühling. — Beucha: Sax, 2000. — 87 s.

⁴⁴ У той рік помер непримиренний ворог Лютера герцог Георг, а його наступник герцог Генріх (1539–1541) виявився більш прихильним до Лютера і незабаром прийняв Реформацію.

⁴⁵ Детальніше про епістолярний жанр та його значення у діяльності Ф. Меланхтона буде у п'ятому розділі.

публіцистики часу. Звідси — турбота про форму та структуру листа.

Однаке, коли лист адресувався близькому колезі, гуманісти не так суворо дотримувалися «законів жанру», уникали прикрашань риторичними фігурами. Саме така «полегшена» форма і притаманна листу до Фахса, що дає ще одну підставу вважати адресата, попри релігійні розбіжності, досить близьким для Меланхтона колегою.

Лист написано притаманною гуманісту яскравою й образною мовою, зі звичними для стилю Меланхтона посиленнями на античну мудрість, Священне Писання і народні прислів'я. У цьому сенсі, воно відповідає епістолярному стилю гуманістів. Однак порушені в ньому питання стосуються, головним чином, практичних речей, а саме — фінансування викладачів і студентів, правильного розподілу коштів після секуляризації, стипендій для незаможних студентів. Безперечно, головна проблема, що змусила гуманіста взятися за перо — питання фінансування. І хоча Меланхтон коротко торкається й інших важливих завдань, наприклад, підбору кадрів, проблеми «чужого», фінансові питання для нього залишаються на першому плані.

Цей вектор задається з першого абзацу, коли Меланхтон демонструє свою обізнаність у проблемах оплати праці викладачів. Він звертає увагу, що «університет Лейпцига має прекрасних правознавців і медиків (*medicos, medikus*)», але при цьому існує брак кваліфікованих кадрів. Бо «я чую, що не вистачає коштів на платню» (*«Stipendia deesse audio»*). Використання дієслова «*audio*» (чую) — важливе свідчення неослабного інтересу гуманіста до справ університету і того, що подібні питання обговорювали в його колі, а він сам користувався будь-яким випадком, щоб розпитати поінформованих осіб про різні сторони повсякденного життя як студентів, так і викладачів.

Меланхтон не обмежується констатацією факту, а виокремивши кілька проблем, пов'язаних, кажучи сучасною мовою, із недофінансуванням викладачів, пропонує низку практичних і цікавих порад щодо їх вирішення. Втілення у життя цих рекомендацій залежало як від керівництва університету, так і від магістрату.

Судячи з листа, найменш захищеними виявилися викладачі старших факультетів — правознавці та медики.

Логіка Меланхтона у розв'язанні фінансового питання розгортається в напрямі пошуку внутрішніх «резервів»: він звертає увагу адресата на існуючі в самому університеті «перекоси» в оплаті праці і зауважує, що не всі викладачі відпрацьовують свою платню, деякі мають навантаження набагато менше, ніж визначено традицією. Не називаючи їх покровителів (а такі за цієї схеми, безумовно, передбачаються), він ніби звертається до професійної честі таких педагогів, зачіпає їх почуття критикою, називаючи «неробами».

Меланхтон пропонує змінити структуру поповнення університетського фонду, а також зробити його розподіл колегіальним: «Весь отриманий прибуток університету спрямувати до загального фонду, з якого і здійснювати оплату праці, але саме тих, хто навчає, а не нероб (*otiosis*)».

Наступним питанням фінансового порядку було виділення стипендій малозабезпеченим студентам-теологам і необхідність участі в цьому процесі держави. Теологічний факультет, незважаючи на активні реформаційні процеси, усе ж не користувався особливою популярністю серед студентів, на відміну від інших, на той час престижніших факультетів. Зазвичай, на теологічний факультет приходили вихідці з незабезпечених, бідних верств, не завжди здатних утримувати себе і завершити процес навчання.

Меланхтон переконливо закликає державні структури надавати стипендіальну підтримку бідним студентам-те-

ологам, оскільки більш забезпечені студенти навчаються на інших, престижніших факультетах, вивчають інші науки. Це показове зауваження про існуючу пріоритетність наукових інтересів забезпечених студентів і практичну відсутність на богословському факультеті представників багатого бюргерства, міського патриціату або нащадків забезпечених дворян. Наявне соціальне розшарування по факультетах було коротко резюмоване так: «Бо не буде пасторів в церкві, якщо князі і держава не потурбуються про підтримку неплатоспроможних студентів, які навчаються теології, щоб служителі церкви вибиралися із цього кола» [виділено — П. К.]. Тут можна роздивитися і підтекст: найбільш чесні служителі Реформації — серед бідних, але тямущих студентів.

Теза про обов'язок держави дбати про малозабезпечених студентів й освіту взагалі отримує подальший розвиток, коли Меланхтон, як додатковий аргумент, знаходить місце для викладу історичного прецеденту в цьому надзвичайно короткому листі. Гуманіст звертається до античного часу, наголошуючи, що саме «за таким принципом [державного фінансування — П. К.] організовували колегії (Collegia) в часи ще перед правлінням Костянтина». Цей звичний порядок фінансування навчальних закладів державою порушився лише з ослабленням самої державної влади. Тоді функції підготовки освічених людей і фінансування навчання на себе взяла церква: «... а коштами, спрямованими на освіту, стали розпоряджатися ченці». Меланхтон лише нагадує, не закінчуючи думки. Він немов пропонує адресату підхопити судження, домоворити, до чого ж привело перепідпорядкування фінансування освіти.

Остання фраза, вочевидь, додана Меланхтоном ще з однією метою. Адже наступні судження стосуватимуться секуляризації церковного майна, хворобливого і неоднозначного процесу, у якому значну роль відігравали як держава, так і

владні приватні особи. І він делікатно підводить до нього, хоча абсолютно не зупиняється на оцінці позитивних чи негативних сторонах подібної фінансової системи забезпечення.

Тут Меланхтон підходить до головного та, без перебільшення, найболіснішого у своєму посланні: про розподіл коштів від секуляризованого на лютеранських територіях церковного майна. Вступ до непростого питання звучить максимально нейтрально, адже листа адресовано хоч і стриманому, але все ж прихильнику старої віри, який не підтримував секуляризацію монастирів. Сам цей процес, що нерідко набував форми грабунку, у Меланхтона толерантно називається «реформуванням». «Зараз монастирі реформують. Це справедливо і правильно, що тепер кошти від церкви передають школам, на підтримку пасторів і бідних студентів...», оскільки за новими порядками «... ці кошти надають церкві для зарплат викладачам і як стипендії для студентів». І далі, в підтвердження необхідності виплати гідних зарплат, цитує улюбленого всіма реформаторами ап. Павла: «... за свій рахунок ніхто не буде нести військову службу».

Щоб процес т. зв. «реформування» не перетворився у відкрите розграбування, Меланхтон пропонує поставити справу під жорсткий контроль: усе має відбуватися під пильним наглядом сумлінних мужів, які мають авторитет і вплив у суспільстві та державі, здатних подбати про забезпечення порядку як загалом, так і проконтролювати, щоб частина коштів від секуляризації спрямовувалася на створення оплачуваних місць для пасторів і на організацію шкіл.

Як можна побачити з документа, Меланхтона хвилює і шкільна освіта. Він, звичайно ж, розуміє, що університети приростають колишніми школярами, серед яких є і не надто заможні. І це ще одне підтвердження тези про існуючу в Меланхтона ідею, яка, крок за кроком, втілювалася у життя,

щодо створення інтегрованої ієрархічної системи освіти — від школи до університетів, де б шкільні плани гармонійно корелювалися з освітою університетською. Це, так само, забезпечувало б наповнення університетів гідними студентами. Проте добре укомплектована педагогічними кадрами школа, і школа, яка б могла мати стипендіальний фонд для підтримки малозабезпечених талантів, не мислилася без зовнішньої фінансової підтримки.

Меланхтон чудово розуміє, звідки освіта може отримати кошти. Це кошти від секуляризації. Розуміння цього змушує кабінетного вченого вийти зі зручного простору типової для нього толерантності: гуманіст демонструє власне ставлення до побічних явищ секуляризації. Це не дивно, оскільки до 1540-х рр. секуляризація набула незворотного характеру, і велика частина коштів осіла в кишенях людей впливових, але далеких від проблем освіти. З огляду на це, помірний тон листа змінюється на викривальний і саркастичний, хоч цей пасаж і прикритий трохи гумором: «... я, часто жартома, цитую давній віршик про людей, яких звинувачують у суді та які здогадуються поділитися із суддями прибутком, щоб таким чином викупити себе. Суть цього віршика така: хто багато вкрав і трошки поділився з суддею — вислизає від правосуддя».

Вказівка на тих, хто «багато вкрав» і заслуговує не менше, як на суд, більш ніж прозора, і зовсім неважко здогадатися, — ці особистості були досить відомі суспільству. На цьому гуманіст не зупиняється і свідомо загострює конфлікт, уживаючи такі терміни, як «розграбування, привласнення». «Отже, я зазвичай кажу, коли йдеться про *розграбування* монастирів [виділено — П. К.]. Якби ті, хто заволодіває цими багатствами, виділили хоча б невелику частку для підтримки церков і шкіл, то тоді вони могли би сподіватися на милість. У жодному

випадку не можна допустити, щоб ці [люди] привласнювали багатства, і так ставалося, що пастори зі своїми сім'ями з голоду йдуть у землю, а школи порожніють і наукові студії завмирають. Навпаки, ти бачиш, які величезні монастирські багатства називають своїми».

Гуманіст показав достатню обізнаність у шляхах і способах секуляризації/розграбування церковних багатств, і того, в які руки вони потрапляли. До речі, цей лист написаний через дванадцять років від початку роботи візитаційних комісій. Комісії, які, серед іншого, мали контролювати розподіл секуляризованих коштів, як бачимо, у цій сфері не мали успіху. Слова, «... що пастори зі своїми сім'ями з голоду йдуть у землю, а школи порожніють і наукові студії завмирають», є красномовним свідченням ситуації, що склалася навколо секуляризації.

Одначе, було б дуже просто звести трактування Меланхтоном проблеми секуляризації та університетських потреб тільки до дидактики, відстороненого осуду та повчань. На перший погляд, саме цього й можна було б очікувати від ученого-гуманіста, який найкомфортніше почувався в університетській аудиторії. Проте Меланхтон виявляється більшим за цей образ, і його критичне слово не падало в порожнечу. Слідом за критикою, він одразу ж дає пораду-підказку тому, хто «вкрав» і бажає «вислизнути від правосуддя»: «... якби на потреби університету щорічно виділялося три або чотири тисячі гульденів, то це уможливило би значні кошти віддавати на утримання докторів і кількох бідних студентів. Дійсно, було б дуже дивно за таких багатств і розкоші, якби цього не чинили та не допомагали трохи університету, який є особливою прикрасою герцогства. Ти будеш у межах своїх можливостей турбуватися, щоб звідти щось надходило університету».

Ця викривальна ремарка свідчить одразу про декілька обставин: по-перше, про чітке розуміння університетської

бухгалтерії — скільки коштів повинен мати бюджет для утримання конкретного університету; по-друге, ця ремарка покликає підкреслити виняткову роль владних структур (Фахс повинен був це особливо чітко розуміти і сприймати на свою адресу, адже він був впливовим громадянином свого міста і кілька разів обирався бургомістром); по-третє, слугувала підготовкою до наступної частини послання, найважливішої для університету — проблемі кадрів.

Як і будь-який інший університет епохи Реформації, університет Лейпцига відчував кадрову недоукомплектованість. І тут йшлося не тільки про фінансування, але і про те, кого із викладачів бажано було б запрошувати на вакантні місця.

У цьому контексті дуже цікавими є навіть не стільки рекомендації як такі, а їхнє обґрунтування, пояснення, чому саме такі критерії відбору кандидатів на посаду викладача. Особливо це добре видно в тій частині, де Меланхтон артикулює уявлення про «чужого» в середовищі елітарної частини суспільства, зауважуючи: «... новим і чужим людям більше заздрять оточуючі. Це призводить до сварок і створення ворогуючих клік». Інакше кажучи, запрошення «зі сторони» кандидатів, які не мають особливо видатних заслуг, не здаються Меланхтону правильним шляхом вирішення кадрового питання, бо призведуть лише до заздрощів, сварок, пліток, що паралізуватиме навчальний процес, а не поліпшуватиме кадрову ситуацію.

Звичайно, іншим заходом із розв'язання проблеми кадрів могло б стати залишення в університеті найперспективніших студентів, про що Меланхтон також не забув нагадати. Однак, оскільки у цьому випадку йшлося не про далеку перспективу, навпаки, необхідно було вирішувати короткострокові завдання, то цей захід виявився б малоефективним у межах найближчого часу.

З огляду на це, Меланхтон пропонує третій, результативніший шлях урегулювання проблеми, завдяки тому, що давав можливість вирішити два питання: швидко залучити потрібну кількість студентів до університету й, одночасно, забезпечити фаховими кадрами. На думку гуманіста, «... для збільшення слави [університету — П. К.] корисно, щоб приєднався хтось, хто перевищує інших своїми якостями, і хто був би гідний зайняти посаду». Отже, запрошення на вакантні посади видатних вчених і відомих особистостей — це ефективний крок до примноження слави університету і шлях наповнення аудиторій студентами.

І такі кандидатури в гуманіста на прикметі були. За словами Меланхтона, — це Міцилл і Штурм (Micyllum as Sturmium). У зазначеному листі Меланхтон згадав лише прізвища, не називаючи імен. Найімовірніше, то свідчить про велику популярність згаданих осіб — адресату нічого не потрібно було пояснювати.

Ми ж унесемо уточнення, що обидва кандидати мали досить близьке знайомство з Меланхтоном, підтримували ідеї гуманіста та входили до його кола спілкування. Дійсно, Якоба Міцилла (Jakob Micyllus, 1503–1558), відомого німецького гуманіста, поета і педагога, ми знаходимо серед студентів і надалі соратників Меланхтона. Міцилл навчався у Віттенберзі (1522), а потім, коли йому виповнилося лише 21 рік, за рекомендацією Меланхтона очолив латинську школу у Франкфурті. Йоганн Штурм (Johannes Sturm, 1507–1589), також ерудований гуманіст, учений і педагог, який хоч і не належав до студентів Меланхтона, але став його послідовним прихильником у справі реформування освіти.

Якщо ці відомі у досліджуваний нами період учені були тільки згадані як перші серед можливих кандидатів, то на рекомендації, що стосується ще однієї особи — Йоахіма

Камерарія з Тюбінгена — Меланхтон зупинився детальніше. Зауважимо, що стосовно цієї персони Меланхтон слідує сформованим на той час традиціям гуманістичних рекомендаційних листів, які передбачають коротку, але дуже точну характеристику. Звідси можна припустити, що адресат міг не мати про рекомендованого належної інформації і, вочевидь, Йоахім Камерарій був невідомим у Лейпцигу.

Насамперед, гуманіст звертає увагу на компетентність Камерарія і ту користь, яку може очікувати університет від нього: «... з його ерудицією він може принести велику славу університету». Особливо підкреслюються особистісні якості кандидата, його добropорядність: «його спосіб життя гідний поваги».

У межах наданої Камерарію рекомендації не залишилася забутою згадана вище проблема «чужого». Меланхтон особливо підкреслив, що «його природі [Камерарія — П. К.] чужі партійні угруповання і сварки». Важливим Меланхтон вважав також і той факт, що Камерарій висловив готовність переїхати до університету Лейпцига, на відміну від тих, хто був обтяжений сім'ями і часто не наважувався на подібні зміни.

Сучасні дослідження дозволяють додати певні деталі щодо життя рекомендованого Меланхтоном професора. Йоахім Камерарій — німецький гуманіст, ерудит, поет, професор грецької мови, близький соратник Меланхтона, з 1521 року навчався у Віттенберзі, що і поклало початок їхній дружбі. У 1526 р. за рекомендацією Меланхтона був прийнятий на посаду викладача латини і грецької мови у щойно створену гімназію Нюрнберга. У 1541 р. дійсно переїхав до Лейпцигу, де активно займався реформуванням університету.

У заключній частині листа Меланхтон знову повертається до ширших питань. Він приділяє спеціальну увагу змістовному наповненню університетських програм і практичному

вихованню студентів. Варто звернути увагу на один цікавий момент, який має зв'язок із ранніми роками Реформації. Ідеться про непросту дискусію, що мала місце як у середовищі реформаторів, так і в університетському співтоваристві щодо шкоди спадщини Арістотеля для освіти — її детально розглянуто в попередніх підрозділах. Відомо, що лише у кінці 1520-х рр. це питання дещо втратило гостроту. Якраз не без старань Меланхтона Арістотель став знову вивчатися в університетських аудиторіях. Однак про нього і його твори сказано у листі лише кілька слів і то, не спеціально, а при перерахуванні дисциплін, які слід викладати: «... Фізика і Діалектика Арістотеля». Рекомендація подана нібито побіжно, без розгорнутої аргументації щодо необхідності арістотелівських курсів. Це дає ще один привід вважати, що арістотелівські праці до 1540-х рр. повернулися в навчальні плани реформованих університетів і вже не викликали дискусій, як це було в перші роки Реформації. На думку Меланхтона — і Лейпцизький університет не повинен був відставати від інших у цьому сенсі.

Проаналізований лист реформатора-гуманіста є одним із яскравих свідчень як високої ерудиції автора, так і його активної громадянської позиції. Зацікавлено і фахово обговорювані впродовж усього тексту університетські питання, пов'язані з оплатою професорської праці, фінансуванням навчального процесу, виділенням стипендій студентам, стурбованість викладацьким складом, свідчать про ґрунтовне знання суті проблем. Викладені Меланхтоном рекомендації не претендують на концептуальну новизну. Але, здається, він цього і не прагнув — набагато важливіше було звернути увагу на прецеденти, щоб вони стали ще одним аргументом на користь можливості виконання рекомендацій. Заслуга Меланхтона, як гуманіста, полягає саме в тому, що він перевів фокус із поля теоретико-дидактичних міркувань, з софістики у практичне русло.

Помітна стриманість Меланхтона у своїй звичній гуманістичній і реформаційній риториці змушує читача й адресата цілком зосередитися на актуальних питаннях.

Факти і матеріали, що містяться в листі, доводять: гуманіст націлював університет на рішучі заходи, зокрема і на пошуки нових джерел фінансування, нероздільно пов'язані з контролем над діяльністю можновладців і припиненням безсоромного присвоєння ними церковних коштів.

Історія Лейпцизького університету показує, що рекомендації Меланхтона в багатьох аспектах стали керівництвом до важливих перетворень. Так, у 1541 р. рекомендований ним Йоахім Камерарій був запрошений у Лейпциг, де упродовж шести років (до самої смерті, 1547 р.) активно займався реформуванням університету.

Образ самого Меланхтона значно збагачується, а висновки, що випливають з аналізу послання, виявляють ту однобічність, яка поки що переважає в історіографії, тобто — уявлення про гуманіста, як про винятково кабінетного вченого, не здатного до розв'язання практичних проблем, який не виходив за поріг комфортного аудиторного простору.

Отже, здійснювана реформа німецьких університетів передбачала радикальне звільнення освітянської системи від спадщини середньовіччя — схоластики та переходу до нових методів і форм викладання. Підлягали змінам навчальні плани, реорганізовували кафедри, упроваджували нові навчальні посібники. Втілення новацій розпочалося з артистичного факультету, але потім реформування стало загальноуніверситетським явищем і таким, що торкнулося практично всіх університетів на лютеранських землях. Переосмисленню піддавали аристотелівську спадщину, вивчення астрології, викладання теології та природничих дисциплін.

У річищі ідей «liberali eruditione», а також «pietas et eruditio» Меланхтон вибудовує логічну систему взаємозв'язків різних

дисциплін, де риторика і діалектика не мисляться без арифметики; арифметика закладає основи для філософії, а природничі науки розглядали як доповнення до теології. Подібне поєднання і взаємозв'язок різних наук дає підстави говорити про побудову міждисциплінарних зв'язків.

Не менш важливими є і турботи Меланхтона щодо вирішення практичних потреб університету. Фінансову забезпеченість навчального закладу гуманіст вважав важливою передумовою розвитку і процвітання університетів. А з іншого боку, обізнаність Меланхтона у фінансово-господарських потребах університету розкриває його не лише як кабінетного вченого, але і як діяча, здатного вирішувати практичні проблеми.

Розділ 4.

Філіп Меланхтон як публічний інтелектуал: політика і образи

4.1. Про право на збройний опір і повстання

Гуманістична і релігійна думка Німеччини першої третини XVI ст. перебувала на складному шляху пошуку нових нетрадиційних концепцій, здатних дати відповідь на суспільні запити, пов'язані з новими умовами суспільного і політичного життя, викликаних Реформацією. XVI ст. фахівці не дарма називають конфесійним, коли спосіб і форма сповідання приводила до зіткнення релігійних і політичних проблем. Питання релігійного характеру набували політичного забарвлення, а політичні — конфесійного. Трансформація політичних проблем у конфесійну площину активізувала пошук нової моделі відносин, заснованої на толерантності, явищі, не притаманному середньовіччю, але вкрай необхідному в релігійно розколотому суспільстві. Водночас початковий етап розвитку Реформації характеризувався не тільки гострими ідейними конфліктами із захисниками католицизму, але й диференціацією самого лютеранського табору, спровокованою напруженими дискусіями щодо суспільно-політичних і релігійних проблем. Попри глибоку відразу Філіпа Меланхтона до участі в політичному житті Німеччини, гуманіст і реформатор неодноразово був змушений займатися нетиповою для вченого діяльністю: працювати на рейхстагах, проводити дипломатичні перемовини із представниками інших

країн, здійснювати експертизу вимог повсталих селян тощо. Водночас, дослідження цього кола практик Ф. Меланхтона дозволить збагатити портрет реформатора як суспільно-політичного та релігійного діяча. Важливо також прослідкувати, яким чином теологічні розробки вченого, його педагогіка та суспільна позиція позначилися на практичній діяльності, що була пов'язана із внутрішньою та зовнішньою політикою. Наскільки ефективним, урешті-решт, виявився Меланхтон як фахівець, у нетиповій для нього діяльності.

Право на збройний захист релігійних переконань і на військовий опір опонентам (зосібна й самому імператору) було чи не найбільш проблемою у реформаційному русі 20–30-х рр. XVI ст. Вирішити її намагалися як відомі релігійні діячі лютеранства, так і представники широкого спектра різних течій у народній і радикальній Реформації. Їх полярні висновки стали предметом гострої полеміки. Критиці піддавалися і погляди Меланхтона. Ми здійснимо спробу розглянути ідею гуманіста вибудовувати внутрішню і зовнішню політику на принципах *pietas et eruditio* та наскільки ці ідеї мали практичне застосування в реальних умовах, поза межами шкільної й університетської аудиторії. Чи не залишилися ці ідеї лише яскравими деклараціями?

Меланхтон надто рано познайомився з усіма тими жахами, що приносять війни. Найпохмуріший дитячий спогад пов'язувався із втратою батька. Саме смерть батька, що сталася внаслідок війни, і яка травмувала свідомість малого Філіпа, як робить припущення Х. Шайбле, призвела до того, що Меланхтон усе життя вкрай категорично відкидав війну і зброю як засіб розв'язання суперечок.

Максимально гостро питання про можливість застосування лютеранським табором зброї у справі захисту власних релігійних переконань постало після Вормського рейхстагу

1521 р. Небажання Мартіна Лютера визнати свої погляди помилковими унеможливило мирне врегулювання релігійного конфлікту. Наслідком став підписаний Карлом V Вормський едикт (8 травня 1521 р.), що підтвердив невизнання імператором нової релігії і, водночас, піддавав опалі Лютера та його послідовників на території Священної Римської імперії німецької нації. Курфюрст Саксонії Фрідріх Мудрий після Вормського едикту, як відомо, надав Лютеру притулок у своєму замку. Але цієї дією курфюрст поставив себе в опозицію до імператора. Саме ця ситуація змусила Фрідріха Мудрого шукати у теологів відповіді на питання: чи має він право не підкорятися своєму сюзерену? До того ж, едикт засвідчив глибокий конфесійний розкол німецького суспільства і поставив перед ідеологами євангелічного вчення низку гострих питань, що виходили за межі звичних релігійних диспутів.

Інтерес істориків до цієї дискусії ніколи не згасав. Проте основна увага фокусувалася, зазвичай, на наративах головного ідеолога Реформації — Мартіна Лютера. Відома і часто цитована фраза Лютера: «Якщо ми караємо злодіїв мечем, убивць шибеницею, еретиків вогнем, то чи не повинні ми тим швидше напасти на цих шкідливих учителів пагуби, на пап, кардиналів, єпископів і всю іншу зграю римського Содому, напасти на них зі всякою зброєю й омити наші руки в їх крові...», здається, ніби сама по собі є відповіддю на питання про право застосування зброї. Однак цю вкрай емоційно насичену цитату все ж не варто сприймати як кінцевий висновок теологічних пошуків реформатора. Тут належить згадати застереження Е. Соловйова, який справедливо зауважив щодо притаманної Мартіну Лютеру полемічної епатажності: «... лютерівська проповідь має складну смислову структуру. Ми на кожному кроці знаходимо тут відмінності між буквою і духом, між безпосереднім і глибинним змістом,

який розкривається тільки завдяки зусиллям подальших інтерпретацій...»¹ Отже, войовничий, і парадоксальний пасаж Лютера, це, найвірогідніше, яскравий приклад соціально продуктивної ранньопротестантської парадоксії, «розбіжності між буквою і духом», наслідок епатажного характеру і «трагічної суперечливості» лютерівської натури, в якій «... все химерно, все не за правилами».

Найпослідовніше питання про право на збройний опір, або радше неприпустимість подібного опору, розроблялося Філіпом Меланхтоном. Саме він здійснив перші спроби теологічного тлумачення природи конфліктів і можливостей протистояти їм.

Меланхтон, як відомо, через кілька років після початку викладання у Віттенберзькому університеті, отримав там на теологічному факультеті ступінь бакалавра теології (*baccalaureus biblicus*) (1519), відповідно до існуючих принципів і традицій освіти. З 1526 р., за наполяганням Лютера і курфюрста Іоганна Твердого, Філіп розпочав викладацьку діяльність на теологічному факультеті. Широка ерудиція молодого професора, толерантність і вміння вести дипломатичні перемовини дуже швидко зробили його однією із центральних фігур німецької Реформації. Його особисто запрошували для вирішення складних теологічних питань на рейхстаги і диспути. Одним із таких проблемних питань, до розв'язання якого був також залучений Меланхтон, стало вищезгадане право князів на збройний опір своєму суверену.

Питання про право застосування зброї євангелічним табором для гуманіста складалося із трьох проблем:

- по-перше, застосування зброї легітимною владою для дотримання порядку на підвладних територіях;

¹ Соловьев Э. Прошлое толкует нас. Очерки по истории философии культуры / Э. Соловьев. — М.: Политиздат, 1991. — С. 55.

- по-друге, про право підданих на повстання проти існуючої влади;
- по-третє, про застосування зброї протестантськими князями проти свого суверена.

З першими двома проблемами особливих складнощів не виникало. Ще в першому виданні «*Loci communes*» (1521) Меланхтон традиційно визначив завдання світської влади таким чином: захист громадянського миру і турбота про суспільне благо (*pac civilis i utilitas publica*). Пояснюючи необхідність застосування сили князями щодо порушників громадянського миру, Меланхтон у наступних роботах неодноразово звертався до послання ап. Павла до римлян (13 розділ), де йдеться про те, що світська влада носить меч і визнається Божим слугою, який поставлений карати зло і захищати добропорядних громадян².

Інша справа, коли меч намагалися використовувати бунтівники, що повставали проти законної влади. Тут гуманіст безапеляційний: він категорично виступає проти самого порушення питання в подібному ключі. Слід зауважити, що в особистісному, морально-етичному конструкті Меланхтона існували ціннісні імперативи і категорії, які для нього навіть не ставали предметом дискусії. Насамперед, це стосувалося народних повстань. Для Меланхтона всяка влада — це інститут, встановлений самим Богом. Вона — легітимна, її потрібно поважати, а повстання ж категорично заборонялося. Хто проти влади піднімає меч, той від меча і загине, — рефреном повторює він біблійну істину.

Щоправда, гуманіст визнавав, що є моменти, коли можна не підкорятися владі. Мається на увазі ситуація, за якої вимоги влади явно суперечать Божим постановам. Тут Меланхтон цитує слова апостола Петра із книги Діянь св. Апостолів 5, 29:

² CR. Vol. XX. — S.S. 645–646.

«... необхідно підкорятися більше Богові, ніж людям». Інтерпретація цього тексту, зауважимо, може мати досить широкий смисловий діапазон: від пасивної непокори до виправдання актів повстання проти влади із застосуванням силових засобів.

Проте аргументація гуманіста рухається не в напрямі ескалації конфлікту (чого від нього чекало радикальне крило Реформації), а в дусі релігійного пацифізму і християнського гуманізму Еразма Роттердамського. На це свого часу звернув увагу німецький дослідник Л. Штерн, зауваживши, що Меланхтон був «носієм ідеологічної сигнатури еразміанського гуманізму».

Зважаючи на це Меланхтон, хоч і посилаючись на слова апостола Петра, однак у дусі еразміанства і християнського гуманізму, пояснює, що навіть у випадку неправомірних вимог влади незадоволення владою не повинно виливатися у відкритий бунт, а протестувати можна лише словом та пасивною непокорою. При тиранічних режимах, наполягає Меланхтон, народу «слід терпіти владу, якщо зміни неможливі без народного руху, без бунту і чвар». Висновок, що не залишає варіантів.

Отже, можна вважати, що на перші два питання на самому початку 20-х рр. відповідь було знайдено. Складніше справа для віттенберзьких теологів тоді виглядала з останнім пунктом, найбільш суперечливим — про право лютеранських князів на збройний опір — право на використання меча. Зазначена проблема посилювалася специфічною системою політичного керування Німеччиною, як головною складовою Священної Римської імперії німецької нації, де конфлікт проти імператора автоматично трансформувався у площину міжнародного конфлікту.

Із зростанням політичної напруженості в імперії у кінці 1522 — початку 1523 рр. питання щодо можливості опору

князів імператору актуалізувалося. Тоді Папа зобов'язав курфюрста Саксонії виконувати Вормський едикт (1521). В унісон із папським ультиматумом надійшла вимога і від імператора Карла V зробити все, «щоб припинити поширення вчення Лютера і його діяльність» («damit des Luthers Lehre und Handlung abgethun und nicht weiter ausgebreit werde»). Вимога не декларативна, за нею ховалося попередження про позбавлення Фрідріха Мудрого титулу курфюрста.

Тому секретар курфюрста Саксонського Георг Спалатін надіслав кільком теологам запит щодо права й обов'язку князя на захист своєї території. Відповіді теологів суттєво відрізнялися як за формою, так і за змістом. Йоханес Бугенхаген вважав, що коли князь піддається гонінням як християнин, то він повинен терпіти, а коли небезпека загрожує рідній державі, його підданам, то він має право на активний військовий опір. Ніколаус Амсдорф не шукав тієї тонкої межі, де правитель мусить діяти як християнин, а де як світська особа, та поділяв думку про право князя та християнина захищати вчення силою меча. Це не тільки його право, переконує Амсдорф, а прямий обов'язок по відношенню до свого народу, держави і Євангелія.

Лютер до цього питання звертався ще раніше. На час запити курфюрста реформатор завершив написання трактату «Про світську владу. Наскільки їй треба підкорятися» (1523). Із самого початку Лютер відзначає, що право меча було встановлено у світі з самого початку: Бог захистив життя братовбивці Каїна особливою заборонаю і «підняв заради нього меч, і ніхто не міг убити його [Каїна — П.К.]. Право на відновлення справедливості й принципу невідворотності покарання Бог підтвердив і після Всесвітнього потопу (Буття, 9): «Хто пролле кров людську, того кров проллється рукою людини...». Загалом, Лютер підтримував диференційований

підхід, будучи переконаним, що царства цього світу, де існує більше злих людей, повинні керуватися за допомогою меча, а послух Божим Заповідям має свої кордони. Злих можна привести до покори і миру силою зброї. Якщо для держави постає небезпека, то правитель має захищатися, «щоб не все було знищене на землі, і щоб не всі залишилися вдовами і сиротами». Не оминув Лютер і тієї ситуації, коли князь чинить беззаконно. У такому випадку, вважає реформатор, народ має право не коритися йому.

Політична етика Меланхтона, здається, знаходилася у межах уявлень Мартіна Лютера про право меча. Однак, насправді, Меланхтон відкидав навіть саму ідею права на збройний опір в питаннях захисту релігії³.

Аргументація Меланхтона ґрунтувалася на кількох важливих положеннях і виходила зі специфічних релігійно-політичних обставин, що склалися в імперії.

Князь, вважав Меланхтон, може вести справедливую війну відстоюючи Євангеліє, але тільки за одностайної згоди народу, з рук якого він отримав владу («a quo accipit imperium»). Проте єдність у питанні війни передбачає і єдність релігійну. Однак, наголошує Меланхтон, члени суспільства нерідко у своїй більшості не є переконаними послідовниками нового вчення, а тому й не палають бажанням вступати у війну, навіть у випадку захисту євангелічного вчення («causa Evangelii»). Висновок: князь не має права примушувати підданих брати участь у воєнних діях за невласиві їм релігійні переконання.

Чи має право князь захищати своїх підданих? Меланхтон переконує, що істинно віруючі піддані не потребують захисту! Вони, як посвячені християни, готові скоріше віддати

³ MBW. Bd. 2. — Nr. 263; Wolgast E. Die Wittenberger Theologie und die Politik der evangelischen Stände. — Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Mohn, 1977. — S.S. 101–108.

своє життя, аніж просити оборони в інших. Віруючі взагалі не потребують збройного захисту, оскільки повинні повністю віддаватися в руки Божі і терпіти негаразди земної долі. Із цієї ж причини і для князів оборонні війни також неправомірні.

Отже, можна підсумувати, що Меланхтон у 1523 р. навіть не намагався особливо вдаватися в дискусії про право князя на релігійну війну, вважаючи, що: «*Christianus debet pati iniuriam*» («християнин повинен терпіти несправедливість»). І навіть посилення опонентів на Старий Завіт, на біблійні приклади, коли народ Божий вів завоюницькі й оборонні війни, гуманістом категорично не сприймалися, оскільки він вважав, що в ті часи, часи існування теократичної держави, Бог особисто звертався до пророків і царів, Сам визначав мету та способи військових дій («*expressa voce et verbo claro dei*»). Зараз же Бог особисто не передає свою волю царям і пророкам.

Щоправда тут постає питання: як тоді Меланхтон оцінював учинок самого Лютера? Адже формально і за суттю виступ Лютера проти Риму теж можна розглядати як відкриту непокору, що призвела до низки релігійних воєн у Європі. Іконоклазм, селянський бунт, рицарське повстання — яскраві тому підтвердження. І саме за це опоненти Лютера не раз гостро критикували реформатора.

Усунути цю очевидну суперечність Меланхтон намагався інтегруванням у нову світоглядну парадигму такого конструкту як «*vir heroicus*» («героїчна людина»). Застосування подібного прийому дозволяло Меланхтону розглядати Мартіна Лютера як Богом обрану людину («*Wundermann Gottes*»). «*Vir heroicus*», подібно до Самсона, переконує гуманіст, відзначений небесними силами й обраний для високої мети. Заради цієї мети він має право ламати усталені звичаї

та порядки. Однак Меланхтон це прагматичне судження обмежував винятково особистістю Мартіна Лютера і жодним чином не поширював ще на когось.

Загалом же у таборі віттенберзьких реформаторів на початку 20-х рр. XVI ст. не склалося єдиної думки щодо військових захисних акцій. Водночас й актуальність проблеми зменшилася, оскільки імператор Карл V, вступивши у війну із Францією (суперечка точилася за італійські володіння), занурився у проблеми зовнішньої дипломатії, вектор якої визначався першочерговим завданням — створенням потужної антифранцузької коаліції. На певний час німецькі справи відійшли на другий план, і політичний горизонт для євангелічних князів ненадовго посвітлішав.

Проте вже 24 лютого 1525 р. біля Павії Карл V, за сприяння союзників, здобув блискучу перемогу над Франциском I. Здавалося, тепер у Карла V розв'язані руки, і він, скориставшись сприятливими міжнародними умовами, переорієнтує свої зусилля на придушення Реформації і приборкання німецьких князів-нововірців. Ці невтішні для лютеран прогнози мали серйозні підстави. 14 січня 1526 р. у Мадриді переможений Франциск I був змушений підписати з імператором Священної Римської імперії угоду, що передбачала спільну боротьбу проти турків і єретиків. Під єретиками, звичайно, мали на увазі лютеран. Потужний союз двох монархів не віщував послідовникам нової релігії нічого доброго. Проте доля і цього разу виявилася прихильною до лютеран — сталося несподіване. Папа Климент VII звільнив Франциска I від клятви, даної імператору щодо створення спільного фронту проти Реформації. Після цього Мадридський договір оголосили недійсним.

Водночас, 22 травня 1526 р. було створено Коньякську лігу, до якої увійшли Франція, Венеція, Мілан, Флоренція,

Папа Римський, а згодом й Англія (1527). Завдання нової ліги полягало у боротьбі проти імператора на Апеннінському півострові і в цілковитому вигнанні його військ з Італії. Розпочався новий етап Італійських воєн, який блискавично поглинав ресурси імперії. Це змусило імператора шукати миру з учорашніми ідейними ворогами. Однак на цьому неприємності зовнішньої політики для Карла не закінчилися — з'явилася турецька загроза. 29 серпня 1529 р. Сулейман I, розгромивши при Мохачі чесько-угорські війська, відкрив собі дорогу до Західної Європи.

Події на міжнародній арені зашкодили імператору скористатися результатами перемоги під Павією і, тим самим, відтерміновували на непевний час урегулювання релігійних питань в імперії.

У самій Німеччині на тлі загострення зовнішньополітичних проблем у 1526 р. відбувся Перший Шпейерський рейхстаг, скликаний для врегулювання релігійної ситуації. Проте від самого початку стало зрозуміло, що чекати від рейхстагу радикальних рішень марно. Відсутність імператора (зовнішньополітичні проблеми не дозволяли йому прибути навіть на кілька тижнів до Німеччини), складність його відносин із Францією і Папою, турецька загроза, а також небезпека народних заворушень у самій Німеччині визначили компромісне рішення рейхстагу. Уже не йшлося про дотримання Вормського едикту. Навпаки, зазначалося, що до скликання майбутнього Церковного Собору кожному імперському чину дозволялося діяти так, щоб у майбутньому він міг відповісти за це перед Богом й імператором, тобто, застосовувалась формула *cuius regio, ejus religio* — «чия влада, того і релігія».

На перший погляд, це було зважене і демократичне рішення, яке за своїм значенням у сфері свободи віросповідання набагато випереджало відомий Нантський едикт 1598 р.

Проте чи здатний був вимушений компроміс принести мир Німеччині? На жаль, ні. Історик Юрій Голубкін цілком справедливо зауважив, що постанова Першого Шпейерського рейхстагу прозвучала як стартовий постріл і для католицьких, і для євангелічних імперських чинів⁴. Кожен прагнув підпорядкувати церкву на підвладній йому території. Тому мир видавався хитким, примарним і непевним, а толерантний тон рішення рейхстагу, здається, мало кого вводив в оману. Постанову, радше, сприймали як короткострокове відтермінування реалізації Вормського едикту. Однак у лютеранському таборі навіть цей крихкий мир вітали, оскільки він дозволяв Євангелічній церкві активно поширюватися в Німеччині.

Трансформація гострої ворожнечі двох релігійних таборів у латентну форму знову активізувала діяльність віттенберзьких теологів, оскільки було зрозуміло — час гострих заяв минув і з'явився запит на фахову дипломатію та витончену богословську аргументацію.

На час відносного спокою припадає і початок активної суспільно-політичної діяльності Філіпа Меланхтона. 1526 рік виявився для нього не з легких. Минуло менше року після придушення великого селянського повстання, окремі осередки якого подекуди тліли до 1526 р. Сам же Меланхтон майже відразу після придушення повстання, разом із Іоганном Бренцом, був запрошений курфюрстом Людвігом V Пфальцським на Гейдельберзький ландтаг як мировий посередник для обговорення селянських «12 статей». Прибути на ландтаг Меланхтон не зміг. Однак в листах і офіційних документах він з усією категоричністю виступив проти будь-яких спроб простолюду змінити існуючі порядки, а особливо — силою зброї.

⁴ Голубкин Ю. После бури (Что предопределило позицию Лютера в 1526–1529 гг.?) / Ю. Голубкин // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — 2000. — № 485. — С. 53.

Однак, як виявилось, складніше було закликати до миру не селян, а войовничих правителів. У тому ж 1526 р. зусиллями Георга Саксонського та Іоахіма Бранденбурзького створено антилютерівський союз у Дессау. На що відразу з'явилася симетрична відповідь євангелічних князів: курфюрст Саксонії і Філіп Гессенський уклали угоду в Готі про спільні оборонні дії. Так, у конфесійно розділеній імперії виникла загроза військового конфлікту, уникнути якого Меланхтон намагався шляхом узгодження суперечливих теологічних і політичних питань за столом перемовин.

У такому контексті одним із перших об'єктів екзегетичних досліджень стало послання апостола Павла до Колосян і 13-й розділ послання до Римлян. Результати роботи згодом були зібрані у трактат, який побачив світ у 1527 р.⁵ Коментарі ж до Колосян — це не що інше, як ґрунтовний екзегетичний вступ до знаменитого 13-го розділу послання апостола Павла до Римлян, у якому йдеться про право застосування меча у відносинах між світською владою і підданими, про походження влади, про право покарання злочинців і судоустрій. Ґрунтуючись на 13-му розділі, Меланхтон робить висновок, що Біблія підтверджує право й обов'язок князів носити зброю і застосовувати її: «... Бог вимагає, щоб існували закони, виконувалося судочинство, звинувачені каралися, а невинні — захищені були». Однак, це загальні слова. Якщо ж узагальнити тези, що впливають із 13-го розділу, то стає зрозумілим, що тут йдеться про питання функціонування держави, а якщо конкретніше — про сферу судової влади. Інакше кажучи, про поняття тривіальні в теології, і які давно не викликали суперечок у суспільстві. Проте, зрозуміло, що трактування цього розділу винятково у площині суддівської практики

⁵ Melanchthon Ph. Scholia in epistulam Pauli ad Colossenses. — Hagenau, 1527.

і поліційних функцій, уже не задовольняло нагальні виклики часу. Для людей, озброєних мечами, важливіше було почути чітку відповідь щодо права й обов'язку із захисту своєї території. Саме в цьому полягала дилема для нової теології.

Якими бачилися Меланхтону князівські засоби із захисту території та збереження миру? Відповідь знаходимо у листі гуманіста до ландграфа Філіпа Гессенського, написаного після невдалої спроби релігійного примирення на Шпейерському рейхстазі. Для Меланхтона саме ландграф Філіп був фігурою, здатною стати об'єднавчою на складному шляху до мирного врегулювання релігійного конфлікту. У листі гуманіст висловив жаль із приводу суперечок, що перешкоджають спокою і взаєморозумінню на імперському рівні, і з сумом зазначив, що, якби своїм життям він міг забезпечити мир, він не пошкодував би його, однак, цей обов'язок лежить на князях⁶.

Важливим тут є, безумовно, інше. У листі Меланхтон дає кілька практичних порад ландграфу, яким чином можна у вибухонебезпечній ситуації уникнути чвар. Частину з порад, на думку гуманіста, можна досить легко втілити в життя. Наприклад, Меланхтон звернув увагу на необхідність закликати до порядку найревніших проповідників, які розхитують необдуманними проповідями громадський порядок. «Гессенські проповідники, наголошував Меланхтон, мають уникати непотрібної полеміки, тому що неприязнь від подібних вправ тільки загострюється. За необхідності для припинення гарячих диспутів Філіп повинен застосувати «свій владний авторитет».

Інша порада стосувалася взаємин із католицькими князями. Меланхтон, як і раніше, дотримувався важливого для себе принципу — розв'язувати теологічні та політичні розбіжності ґрунтовними дипломатичними переговорами. Як

⁶ MBW. Bd. 2. — S. 472.

і в коментарях до послання Колосян, у листі він наполягає, що «... у той час, коли багато хто підбурює на війну, шляхи вирішення конфлікту потрібно шукати в тихих переговорах, про що ландграф і повинен турбуватися». І далі: «Я впевнений, що Ваша величність, з огляду на Ваш авторитет, може нести мир серед інших князів, якщо вони закликають Вашу величність досліджувати й обговорювати церковні розбіжності. Тому я прошу, наскільки Ваша величність має можливості, боротися за громадський мир, за суспільний спокій».

Отже, з точки зору Меланхтона, єдиним способом урегулювання релігійного конфлікту мають бути мирні перемовини. Реалізувати їх він прагнув на загальному церковному соборі. Якщо ж собор скликати виявиться неможливо, слід винести ці питання на релігійний диспут, зібрання якого забезпечили б політичні зв'язки ландграфа. Сам же ландграф Філіп має стати тією фігурою, що об'єднає опонентів на складному шляху до мирного врегулювання.

Однак ці надії не виправдалися. Прохання Меланхтона використовувати всі можливі дипломатичні засоби для дотримання імперського миру ландграфом категорично відхилялися. Якщо для Меланхтона полемічні богословські питання — це проблема Собору, у крайньому випадку, представницького богословського диспуту, то ландграф у теологічних розбіжностях бачив початок збройної боротьби і необхідність захищатися від імператора.

Іншим важливим завданням для протестантського табору було вирішення питань, поставлених найзапеклішим виявом релігійної конфронтації — селянським повстанням 1524–1525 рр.

Розрізнені, хаотичні виступи селян, що спалахнули в Південній Німеччині у 1524 р., за досить короткий час набули масового характеру. Неухильно просуваючись на північ,

повстання дедалі ближче підходило до Віттенбергу. Тотальність неконтрольованого руху стала цілковитою несподіванкою для керівників Реформації — Мартіна Лютера і Філіпа Меланхтона, які були дуже схвильовані, якщо не сказати налякані, таким потужним розмахом селянських заколотів із непередбачуваними наслідками і тим, що серед повсталих виявилися недавні близькі соратники Лютера. М. Штайнметц, коментуючи психологічний стан реформаторів, пояснює, що селянський бунт у Німеччині, «означав для Лютера як і для Меланхтона не лише жорстке і насильницьке призупинення «спокійного продовження» Реформації, але й привели у табір повсталих багатьох соратників Лютера»⁷.

Ф. Меланхтон, який на той час не мав досвіду широкої публічної діяльності й позиціював себе як кабінетний учений, тривалий час не бажав виводити свою діяльність за кордони лекторських залів. Проте на початку 1525 р. реформатор, вочевидь, почав чітко усвідомлювати, що прищепити нову євангелічну мораль підростаючому поколінню раціонально-педагогічними засобами і тільки в умовах затишних аудиторій — мрія не лише важкодосяжна, але, ймовірно, нездійсненна. Тим паче, що суспільно-політична ситуація 1524–1525 рр. радикально відрізнялася від виступу у Віттенберзі «цвіккауських пророків» кілька років тому. Тоді Меланхтон, навіть усвідомлюючи всю небезпеку революційних потрясінь, усе ж не зміг самотійно виступити проти порушників громадського спокою, і пославшись на неможливість протистояти аргументації «цвіккауських пророків», прийняв рішення передати цю справу Мартіну Лютеру⁸.

⁷ Steinmetz M. Philipp Melanchthon über Thomas Müntzer und Nikolaus Storch // P. Melanchthon. Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae / M. Steinmetz. — Berlin: Akademie-Verlag, 1963. — S. 139.

⁸ Як відомо, під час заворушень у Віттенберзі, Мартін Лютер перебував

Можна констатувати, що 1525 р. став поворотним у суспільно-релігійній і політичній діяльності Ф. Меланхтона, вимушеного вийти зі спокійної кабінетної обстановки і використовувати свій авторитет не тільки для обґрунтування нової теології, а й для роз'яснення елементарних вимог щодо громадського порядку. Суттєвим мотивуванням подібного кроку Меланхтона було й те, що він, як найближчий соратник Лютера, відчував велику відповідальність за події, що частково спровокували повстання⁹.

Сам Лютер ще в 1520 р. виступив із заявами, які торкалися не лише релігійних почуттів. Тоді реформатор у властивій йому різкій манері закликав виступити проти католицької церкви не тільки одним словом, але й зброєю. Дозволимо ще раз процитувати відомий вислів Лютера: «Якщо ми караємо злодіїв мечем, убивць шибеницею, єретиків вогнем, то чи не повинні ми тим швидше напасти на цих шкідливих учителів згуби, на пап, кардиналів, єпископів і всю іншу зграю

у замку Вартбурга під захистом курфюрста Фрідріха Саксонського. Саме курфюрсту і був адресований лист Меланхтона, в якому гуманіст висловив свої міркування щодо «цвіркауських пророків» і те, яким чином і за допомогою кого він бачить можливість вирішення проблеми.

⁹ Про відповідальність Мартіна Лютера в провокуванні повстання відкрито заявив Еразм Роттердамський у відкритому листі до Лютера: «Ось плоди вашої думки! Ви відмовляєтеся визнавати цих людей, але ж вони посилаються на вас! Немає жодних сумнівів, що зачинщики цього жажливого бунту у більшості належать до числа прихильників вашого Євангелія». (Цит. за: Гобри И. Лютер / И. Гобри. — Москва: Молодая гвардия, 2000. — С. 295). І. Гобрі також вказує на те, що на початку повстання обидва табори — дворянство і повсталі селяни, чекали від Лютера відкритої реакції. Дворяни вважали, що Лютер своїм словом зможе охолодити повсталих, а повсталі щиро вірили, що чинять в ім'я Євангелія, а тому розраховували на підтримку реформатора. (Там само. — С. 295).

римського Содому, напасти на них з усілякою можливою зброєю й омити наші руки в їх крові...».

Багато разів цю ідею Лютеру повторювати не довелося. Уже наступного року після Вормського рейхстагу розпочався активний підйом руху проти Риму. Цей рух на початку 20-х рр. XVI ст. пережив внутрішню соціальну диференціацію. Якщо дворяни і бюргерство, посилаючись на вчення «доктора Мартіна», обмежувалися вимогою «дешевої церкви» та скликанням загальнонімецького собору, то нижчі верстви німецького міста, селяни і різні маргінальні групи виступали проти церковно-феодальних поборів, проти пануючої церкви, проти існуючого ладу взагалі. У багатьох містах Німеччини прихильники лютеранства насильницькими діями впроваджували нові церковні порядки. Наприклад, в Ерфурті у червні 1521 р. бюргери, за підтримки низів, штурмували будинки вищого духовенства і монастирі. Подібні виступи не минули й Віттенберґ. Щоправда, як зазначає дослідник Владислав Дятлов, сам Лютер убачав у діях низів не рух за Реформацію, а «язичницькі начала»¹⁰. Аналогічно і влада нерідко пов'язувала народні виступи під реформаційними гаслами зі збільшенням криміногенної ситуації в багатьох саксонських містах. Ще більшій радикалізації «народної Реформації» посприяв лютерівський «вересневий» (1522 р.) переклад Нового Завіту, що стало великою несподіванкою навіть для Лютера.

Отже, до 1525 р. значна частина Німеччини була охоплена заворушеннями. Не зупиняючись на особливостях селянського повстання, звернемо увагу лише на те, як сприймав і як

¹⁰ Дятлов В. «В ім'я Бога і загального добра». Нижчі верстви населення німецького міста і Реформація / В. Дятлов; Чернігівський держ. педагогічний ін-т ім. Т.Г. Шевченка. — Чернігів: Сіверянська думка, 1997. — С. 275.

відреагував на селянські вимоги Філіп Меланхтон. Чи вважав він можливими подібні повстання проти влади? Та чи вдалося йому як гуманісту, педагогу і реформатору дотримуватися важливого принципу *pietas et eruditio* в оцінці селянського повстання? Для відповіді на поставлені запитання звернемося до невеликого трактату гуманіста «*Confutatio articulorum rusticanorum*»¹¹ («Спростування статей повсталих»). Трактат був написаний майже відразу після придушення головних осередків селянського повстання у 1525 р.

Як уже згадувалося, до весни 1525 р. війна охопила південну і середню Німеччину та наближалася до Віттенберга. У середині травня загроза підійшла безпосередньо до міста. Загальне занепокоєння посилювало й те, що управління Саксонією, після смерті Фрідріха Мудрого (5 травня т.р.), передавалося його брату Йоганну Твердому. Тому, як завжди в перехідний період, було дуже складно консолідувати військові сили для відсічі бунтівникам.

Вимоги селян, викладені у так званих «12 статтях» (повна назва «Дванадцять артикулів селянства Швабії»), вочевидь, стали відомі у Віттенберзі ще до Великодня, на початку квітня, незабаром після їх створення. На думку французького письменника і філософа Івана Гобрі, те, що віттенбержці так швидко отримали селянські вимоги, дає підстави вважати, «що повсталі ставилися до цієї пари [Лютера і Меланхтона — П. К.] із прихильною повагою»¹². Першим за їх спростування взявся Лютер. Наслідком роботи Лютера став трактат «Заклик до миру» («*Ermahnung zum Frieden*»), складений, імовірно, 19 або 20 квітня, а трохи пізніше, між 6 і 10 травня, був ви-

¹¹ Melanchthon Ph. *Confutatio articulorum rusticanorum* / P. Melanchthon // CR. Vol. XX. — S.S. 641–662.

¹² Гобри И. Лютер / И. Гобри. — Москва: Молодая Гвардия, 2000. — С. 294.

даний ще один трактат «Проти розбійних і грабіжницьких зграй селян».

Меланхтон же з різних причин досить тривалий час утримувався від коментарів щодо селянської війни. Однак 29 травня 1525 р. він отримав від курфюрста Людвіга V Пфальцського запрошення, датоване 18 травня, де повідомлялося, що Меланхтона разом із Йоганном Бренцом запрошують у перших числах червня як мирових посередників на гейдельберзький ландтаг для розгляду «12 статей». Проте, як зауважує Р. Штюперіх, Меланхтон відмовився від цієї честі і дебатів на рейхстазі, бо був, вочевидь, упевнений у безперспективності переговорів. Незважаючи на песимістичний настрій він, однак, погодився викласти свої висновки щодо «12 статей» письмово¹³. Так виник невеликий трактат-висновок, який надіслав до канцелярії курфюрста 1 червня, а вже наприкінці серпня або перших числах вересня його було надруковано.

При знайомстві із текстом трактату відразу привертає увагу домінантна лінія — головна проблема повстання, суть якої, як доводить Меланхтон, полягає у відсутності адекватного розуміння нової релігії й освіченості. Цю думку підтверджує і німецький дослідник Реформації Макс Штайметц, наголошуючи, що головну причину повстання Філіп Меланхтон убачав не тільки в тому, що «повсталими роками грався диявол», а й у відсутності доброго виховання¹⁴. Саме ці проблеми і стануть визначальними в написанні «Confutatio articulorum...»

Спробуємо простежити не тільки аргументацію реформатора щодо незаконності збройного виступу, а й причини

¹³ Stupperich R. Philipp Melanchthon, Gelehrter und Politiker / Robert Stupperich. — Göttingen: Muster-Schmidt Verlag, 1996. — S. 68.

¹⁴ Steinmetz M. Philipp Melanchthon über Thomas Müntzer und Nikolaus Storch / Max Steinmetz // P. Melanchthon. Humanist, Reformator... — S. 139.

селянського повстання в контексті релігійно-гуманістичних уявлень Філіпа Меланхтона, втілених у концепт *pietas et eruditio*. Розглянемо також погляди гуманіста щодо шляхів запобігання подібних повстань, як таких.

Трактат «*Confutatio articulorum*» був створений після придушення повстання в Тюрінгії та смерті головного призвідника — Томаса Мюнцера. На той час Меланхтон уже мав можливість абстрагуватися від жахів війни і викласти свої погляди на вимоги селян більш виважено, чого не можна сказати, аналізуючи подібні трактати Мартіна Лютера¹⁵.

У вступі Меланхтон вказав на причини повстання, що лежали у площині «неправильно витлумаченого Святого Письма і лицемірної віри», у «згубному використанні» для обґрунтування своїх вимог «імені Бога» і «святого Євангелія». Використовуючи слова апостола Павла, Меланхтон заявляв, що є такі, хто «... взяли на себе ім'я Христа, хто пишається приналежністю до віруючих, однак, за своєю суттю, зовсім інші — шукають суперечок і сутичок». Такі взагалі не мають права хвалитися тим, що вони віруючі, а тим паче називати себе християнами, як це роблять повсталі.

Розвиваючи думку в контексті християнських принципів *pietas*, несумісних із насильством, Меланхтон торкається невідмінної якості істинно віруючої людини: «Іншою важливою частиною є любов від чистого серця і доброї совісті [...], якою нас любить Бог. Бог каже, що ти повинен любити ближніх як самого себе, ти не повинен ні вбивати, ні чинити марнотратно...»

Після ґрунтового пояснення важливості віри і любові гуманіст переходить до практичніших і болючіших питань — до теми влади і меж її застосування. Як справедливо зауважує німецький дослідник Вільгельм Маурер, міркування Мелан-

¹⁵ Маються на увазі трактати «Заклик до миру» та «Проти розбійних і грабіжницьких зграй селян».

хтона базувалися на уявленнях про два «правосуддя». Про правосуддя «зовнішнє» і правосуддя «внутрішнє» (*iustitia externa und interna*)¹⁶. «Внутрішнє» правосуддя пов'язане з нелицемірною вірою, правильним розумінням Слова Божого, істинною любов'ю, з тим, що становить основу світогляду людини. «Зовнішнє» правосуддя — це все те, що пов'язане з обов'язками і правами світської влади. Світська влада для Меланхтона — інституція винятково легітимна, яка має незаперечне євангельське підґрунтя і вимагає щодо себе беззаперечної покорі і пошани. У перших рядках вступного розділу «Про владу» («*Von der Oberktyt*») реформатор цитує відому 13-у главу послання апостола Павла до римлян, лейт-мотивом якої є покірність владі. «Бо немає влади не від Бога, уся влада Богом встановлена». «Хто ж виступає проти влади, проти Божого устрою виступає, і хто протистоїть [владі — П. К.], той буде покараний. Влада небезпечна не для добрих справ, але для злих ... Бо він [представник влади — П. К.] — носить меч даремно, бо він є Божий слуга, месник у гніві злочинцеві». Вустами апостола Павла Меланхтон також підтверджує ще одне важливе право влади й обов'язок підданих. Цей обов'язок стосується сплати податків: «Через це ви й податки даєте, бо вони служителі Божі, саме тим завжди зайняті. Тож віддайте належне усім: кому податок — податок, кому мито — мито, кому страх — страх, кому честь — честь». Правителів слід поважати і боятися, як постановив Господь. І не так боятися, як бояться і шанують князів, перебуваючи у них на очах, але, як учить Писання, служити від серця, як самому Господу, влада гідна шанування.

Після численних посилань на Біблію Меланхтон робить попередні висновки: влада — встановлена Богом, вона вимагає пошани і має легітимне право на збір податків; усякий

¹⁶ Maurer W. Der Junge Melanchthon... — В. 2. — S. 457.

бунт проти влади заборонений; хто підніме меч проти охоронця громадського порядку, той від меча і загине. Для більшої ілюстративності Меланхтон навів приклади про покарання бунтівників із біблійної та язичницької історії, згадавши повстання під керівництвом Дафана, Авірона й Авесалома, яке було жорстоко придушене самим Богом. Підкріпивши свою позицію прикладами давньої історії, Меланхтон зауважив, що Бог однаково здійснював свій суд над бунтівниками, незалежно від походження і країни проживання: «Бо Господь бажає в усьому світі, щоб виявляли послух владі, і карає непокірних серед усіх народів, незалежно від того, називають їх іудеями, язичниками, або християнами».

Не втримався Меланхтон і від закидів проти селян: «... як же міцно повинен був сатана опанувати серцем тих, хто нехтує стількома Божественними словами, хвалячись тим, що вони євангелісти».

Підбиваючи підсумки вступної частини трактату, зауважимо, що в розумінні Меланхтона «зовнішня справедливість», яка приводиться в дію законом, здійснюється винятково через світську владу, засновану Богом, легітимну, існуючу «поруч із Євангелієм». Світська влада покликана здійснювати нагляд за громадським порядком, захищати й оберігати порядних, а злочинців — карати. Євангеліє підтверджує силу тих, хто наділений владою. Побожний християнин же, зі свого боку, повинен визнавати встановлене Богом право князів і жодною мірою не противитись Господнім постановам, які за багато-вікову традицію стали природними у суспільстві.

Виклавши у вступній частині свої погляди щодо встановленої Богом влади і категорично засудивши повстання, Меланхтон переходить безпосередньо до критики «12 статей». Дотримуючись черговості «12 статей» Меланхтон, крок за кроком, спростовує вимоги селян. Коментуючи тезу про право

громади обирати священників¹⁷, він стверджує, що турбота про проповідь Євангелія і право призначення священників належить тільки світській владі. Звичайно, зазначену тезу гуманістові було достатньо проблематично аргументувати посиленням на приклади Священного Писання. Ба більше, посилаючись на досвід першоапостольської церкви, Меланхтон був змушений визнати, що в ранній церкві обрання на керівні посади здійснювалося всією громадою та за участі апостолів. Усе ж, переконує гуманіст, хоча новозавітна церква не мала подібного прецеденту втручання світської влади в обрання церковних служителів, проте на сьогодні, в умовах панування християнської влади, князь має на це право. Це право виникає, на думку Меланхтона, з того, що князь повинен турбуватися про всі сфери суспільного, релігійного і політичного життя, заглиблюватися в усі проблеми. На нього покладено обов'язок законного захисту християнської спільноти, у якій живуть не тільки благочестиві християни, але й злі, яких має карати світська влада.

Що ж робити, якщо князь не приймає євангельську віру і перешкоджає підданам сповідувати нову релігію? Чи може така ситуація бути виправданням для заколоту проти нечестивої влади? У зазначеному трактаті знайшлося місце для відповіді і на ці актуальні для розділеного за конфесійними ознаками суспільства питання. Відповідь, як і слід було очікувати від гуманіста-реформатора, лежить знову-таки у площині християнського непротивлення злу: «Якщо ж князем володіє диявол, і він не бажає, щоб проповідувалося чисте Євангеліє, то і тоді ніхто не має права повставати, бо Господь забороняє повстання. Хто ж бажає істинно вірити, той повинен сповідувати віру особисто. І цьому слід учити свою домашню прислугу». Навіть більше, якщо обставини

¹⁷ Ідея, озвучена Мартіном Лютером на початку Реформації.

складаються так, що неможливо сповідувати чисте вчення через релігійні переслідування на землях так званих нечестивих князів, то Меланхтон радить вирішувати питання віри не повстанням, але, по можливості, переселенням на територію, «де євангельська істина вільно проповідується».

Аналізуючи другу статтю вимог селян, що стосувалася сплати десятин і пропозиції використовувати частину цих зборів на громадські та військові потреби, Меланхтон зауважує, що світська влада вчинила неправильно, присвоївши собі право отримувати частину десятини. Проте й укладачі вимог селян помиляються, вимагаючи, щоб церковні десятини передавали на інші, не церковні потреби.

Ще різкіше Меланхтон коментує третю статтю, у якій селяни просять звільнити їх від кріпацької залежності. На думку реформатора, повинності, відповідно до біблійних постанов, формуються залежно від земельних прав. Податки — важкі по-різному, погоджується Меланхтон, але найважчий тягар — це особиста залежність, кріпацтво. Проте Бог вимагає слухняності у будь-якому випадку. А послух в очах Бога — приємність і найвища чеснота. Є багато біблійних прикладів, міркує Меланхтон, наприклад, старозавітний Йосип, який, будучи обранцем Божим, усе ж змушений був зазнати єгипетського рабства. Повставати ж і змінювати існуючий стан речей — злочинно. «Це блюзнірство і насильство, що вони не бажають бути в залежності, що вони використовують для цього Святе Письмо. Якщо зазначається, що Христос зробив нас вільними, то йдеться про духовну свободу». Для гуманіста неприпустима навіть сама спроба щось змінити у цій сфері, бо «Євангеліє вимагає, щоб такий порядок у світі зберігався...»¹⁸. Та й узагалі, підсумовує Меланхтон, для німецького

¹⁸ CR. Vol. XX. — S. 655. Тут Меланхтон посилається на 6-й розділ послання апостола Павла до Ефесян, що говорить про необхідність

народу ще не все так погано. Адже, свого часу, той же Йосип, піднявшись по ієрархії влади в Єгипті, наклав на свій народ по-справжньому нестерпні повинності. Проте наша влада бере тільки грошима.

Категорично Меланхтон висловлюється і щодо вимоги селян про надання права общинникам полювати в лісових угіддях князів. Рішуче відкидаючи їх аргумент, що «Бог створив усе вільним», а тому і доступним для всіх, Меланхтон підкріплює власні доводи посиланням на римське право: «Це неправильно, полювати в князівських лісах. Адже навіть римське право каже, що людині заборонено використовувати те, що йому не належить». Подібно висловлюється Меланхтон і щодо проблеми, заявленої у п'ятій статті про передачу громаді тих лісів, які можновладці придбали сумнівним шляхом: «Моя думка така, що вони не повинні діяти силою. Якщо ж хто суспільний ліс собі привласнив, той повинен шанувати закон». Фразу «той повинен шанувати закон», мабуть, слід розуміти як обережну пропозицію тим, хто неправдиво привласнив общинні ліси, повернути їх знову громаді. З іншого

коритися рабам своїм панам: «Раби, слухайтеся тілесних панів зо страхом і тремтінням у простоті серця вашого, як Христа! Не працюйте тільки про людське око, немов чоловіковгодники, а як раби Христові, чиніть від душі волю Божу, служіть із зичливістю, немов Господеві, а не людям! Знайте, що кожен, коли зробить що добре, те саме одержить від Господа, чи то раб, чи то вільний. А пани, чиніть їм те саме, занегайте погрози, знайте, що для вас і для них є на небі Господь, а Він на обличчя не дивиться! (До Ефесян 6:5–9)». А також, як приклад, згадує послання апостола Павла до Колосян: «Раби, слухайтеся в усьому тілесних панів, і не працюйте тільки про людське око, немов підлещуючись, але в простоті серця, боячися Бога! І все, що тільки чините, робіть від душі, немов Господеві, а не людям! Знайте, що від Господа приймете в нагороду спадщину, бо служите ви Господеві Христові. А хто кривдить, той одержить за свою кривду. Бо не дивиться Бог на особу!» (До Колосян 3:22–25).

боку, ця фраза свідчить, що хоч Меланхтон і посиляється на римське право, однак розуміє уразливість своєї позиції, чудово знаючи, що колись ці землі належали общині. Однак, підкреслює далі Меланхтон, навіть у тій ситуації, якщо ліс привласнений абсолютно незаконно і силою, то і тоді повстання заборонено.

Засуджуючи селян за непокору, реформатор не міг обійти і ще одне важливе для повсталих питання. Дикі тварини, що містилися в мисливських угіддях нерідко завдавали невинуватої шкоди обробленим селянським полям. Ще більших збитків зазнавали селянські наділи під час феодальних полювань, коли численні загоничі і вершники за лічені хвилини витоптували те, що важкою працею вирощували місяцями. Ураховуючи це, Меланхтон звертається до князів, «... щоб вони наглядали за дикими тваринами» своїх володінь, щоб ті не приносили шкоду селянським посівам.

У трактаті знайшлося місце і для таких важливих і конкретних для селян речей як проблема повинностей. На думку реформатора, повинності в цьому світі необхідні, тому що, по суті, це засіб утримання влади. А влада — це гарант спокою, вона покликана карати злих і захищати благочестивих. Однак у коментарях до шостої і сьомої статті знайшлося побажання і для володарів виявляти до підданих таке ставлення, яке радили мудрі старці сину Соломона і спадкоємцю трону Ізраїльського царства — царю Ровоаму. Нагадаємо, що Меланхтон у якості прикладу згадав давні події, коли молодий Ровоам тільки-но вступив на трон, а радники його батька, царя Соломона, рекомендували новоспеченому царю не надто навантажувати народ і зменшити повинності. Цей крок, на думку радників, схилив би підданих на бік царя. Проте, як відомо, Ровоам не послухався мудрих радників, що викликало бунт і поділ Ізраїльського царства.

Загалом Філіп Меланхтон зумів досить толерантно висловити свої погляди на непрості питання. Проте, коли мова зайшла про пом'якшення покарань за кримінальні злочини, стриманий тон реформатора дещо змінюється. Ніхто інший, а лише правитель, і це є для Меланхтона аксіомою, наділений самим Богом правом карати порушників. Тому абсолютно неправі ті, хто намагається щось змінити. Тим паче, що народ, на думку Меланхтона, «... це такий грубий, кровожерний німецький народ», з яким строгість зовсім не зайва. Здається, така риторика притаманна більше Лютеру, і вона зовсім не з арсеналу Меланхтона-гуманіста і теолога. Однак бачимо, гуманіст не відмовляється від гострих виразів.

Підтверджують вищенаведені думки й тексти із притч Соломона і книги Екклесіяста. У першому випадку Меланхтон звертає увагу на вислів Соломона, коли той каже: «Батіг для коня, вуздечка для осла, а палиця для дурних»¹⁹. Природно, що під «дурними» гуманіст має на увазі нерозважливих селян-повстанців. В іншому прикладі Меланхтон ще категоричніший: «Корм, палиця і тягар — для осла; хліб, покарання і робота — для раба»²⁰. Цими словами гуманіст чітко артикулює, що саме світській владі Бог дав у руки палицю і невід'ємне право карати винних. Покарання можуть бути різні: майновий штраф, покарання тіла і навіть позбавлення життя — залежно від важкості злочину. Карати смертю злих і найзапекліших грішників, переконує Меланхтон, — це необхідність і право, вручене світському володарю, підтверджене Старим Завітом. Отже, несподівано жорсткі висловлювання

¹⁹ Приповісті Соломона 26, 3. CR. Vol. XX. — S. 657.

²⁰ CR. Vol. XX. — S. 657. В російськомовному варіанті Біблії, це книга премудростей Ісуса сина Сирахова. Але в цій роботі Меланхтон посилається на книгу Екклесіяста, оскільки, найвірогідніше, використовував Вульгату.

реформатора якоюсь мірою знаходять пояснення. Адже він вважав німецький народ недостатньо освіченим, «грубим» і «кровожерливим», пом'якшення покарань для якого призведе до розбалансування існуючого порядку, до хаосу і до війни.

Розглянувши вимоги селян і підводячи підсумки, Меланхтон у останній частині ніби зв'язує трактат у єдине ціле думкою про повну незаконність їх вимог. Особливо акцентує увагу на згубності навіть самої ідеї вирішувати подібні проблеми повстанням, оскільки «Господь вимагає послуху властям. [...] хто ж протистоїть владі, той буде покараний».

Отже, попри певну емоційність окремих тез, загалом трактат витриманий у достатньо спокійному і, на перший погляд, об'єктивному тоні. Судження Меланхтона істотно відрізняються від жорстоких висновків Мартіна Лютера.

І хоча обидва реформатори визнавали князівську владу інструментом Божого караючого суду, але, на відміну від Лютера, Меланхтон, вважаючи князівське право законним, жодним словом не закликає курфюрста Пфальцу використовувати проти повсталих військову силу. Бог не дав вельможам право заробляти собі небо кровопролиттям — ось лейтмотив трактату Меланхтона. Автор ніби забуває про криваві події в Тюрінгії і не закликає, як Лютер, прокляття на душі повсталих, не пред'являє їм звинувачення в усіх лихах Німеччини. Разом з тим, у тезах, схоже, немає нічого, що уже не висловив би Лютер. Головна думка, спільна для обох реформаторів, — заборона повстань проти влади. Проте спосіб і манера викладу Меланхтоном загальних тез розгортаються у руслі християнського гуманізму, який, власне, і не дозволив йому взяти на озброєння войовничо-жорсткий стиль Лютера. Тут ми не знаходимо кривавих картин та апокаліптичних сцен, як у трактаті Лютера «Проти розбійних і грабіжницьких зграй селян». У ньому караюча

світська влада є засобом Божого гніву, утіленням жорстокої і невідворотної вищої справедливості. Лютер у войовничому запалі і експресивно звинувачує не тільки селян, а й світську владу, представники якої, на думку Лютера, також повинні використовувати ще один, можливо, останній шанс для покаяння і внутрішнього покращення. Лише тоді, може, Бог призупинить страшні покарання та спустошення. Якщо ж цей заклик покаятися не почують в обох ворогуючих таборах, то на Німеччину чекають ріки крові. Бог за одного негідника буде бити батогом іншого, вони взаємно будуть знищувати один одного. І це кровопролиття не припиниться, поки вся земля не наповниться кров'ю, вдовами та сиротами. Так Бог звільнить диявола на землі. Тоді два царства — царство Боже і царство земне загинуть, а земля після суду перетвориться на пустелю і пустку.

Порівняно з апокаліптичними пророцтвами Лютера, меланхтонівські слова звучать як заклик до взаємної толерантності. Меланхтон, хоч і не погодився із більшістю вимог селян і був категорично проти повстань, але, водночас, сформулював практичні пропозиції до світської влади. Він пов'язує виконання владних повноважень із християнськими чеснотами та з євангельськими принципами. Найголовнішу ж ідею, що стала метою його життя, гуманіст викладає на останній сторінці трактату. Як справжній гуманіст, Меланхтон вважав найбільшою бідою свого народу відсутність гарного виховання й освіченості, відповідальність за що, на думку Меланхтона, несе влада. А виховання неможливе без улаштування таких шкіл, де юнаки могли б отримувати як релігійну, так і загальну освіту.

Отже, трактат Філіпа Меланхтона хоч і призначався для певної мети — довести неспроможність вимог селян і незаконність повстання, проте тут же пропонує і засіб запобігання

бунтів та їхніх наслідків. Цей засіб полягає не в посиленні ролі меча, а у вихованні народу в дусі Євангелія та благочестя (*pietas*), а також у наданні освіти (*eruditio*) широким верствам населення. Тому й завершується трактат закликом до влади засновувати школи нового типу. Саме така школа, що гармонійно поєднає виховання в дусі нового євангельського вчення і викладання необхідних дисциплін, стане запорукою стабільності, порядку та добробуту в країні.

Головна ідея трактату Меланхтона щодо права на виступ проти імператора і права селян на бунт — уникати конфронтації і шукати вирішення проблем не на полях битв, а в мирних переговорах, базуючись на біблійних принципах і принципах турботи про суспільне благо. У цьому, власне, і полягав християнський гуманізм Філіпа Меланхтона, який категорично не сприймав войовничо-жорстку риторику Лютера.

4.2. Регенсбурзький диспут

Важливою складовою суспільно-політичних практик Філіпа Меланхтона була участь у політично-релігійних заходах загальноімперського масштабу. Нагальні події неодноразово змушували його брати участь в різноманітних заходах, де вирішувалися як суто німецькі проблеми, так і загальноімперські. Попри внутрішні максими²¹ Меланхтона і небажання втручатися в політичні процеси, однак, він був змушений виступати в ролі теолога-політика. Сучасники реформатора свідчили, що на подібних заходах Меланхтон користувався беззаперечною повагою. Моннер, представник Саксонії на рейхстазі 1557 р., описав у листі до Флаціуса, як зустрічали прецептора Німеччини у Вормсі: «Всі наші теологи присутні

²¹ Тут і далі термін «максима» вживається у значенні правил поведінки або основних принципів, яким людина керується у своїх вчинках.

тут чекали його з глибокою повагою, його шанують і поклоняються йому, майже як божеству».

Однак функція переговорника не була притаманна психологічній організації Меланхтона. До цього долучались проблеми, пов'язані зі складністю ведення переговорів релігійно-політичного характеру. Нерозуміння і відсутність підтримки своїх одновірців та нехтування біблійними принципами на догоду політиці з боку лютеранських політичних патронів, суттєво ускладнювали життя реформатору-гуманісту. У такі хвилини спроба досягти внутрішнього балансу між власними релігійно-етичними уявленнями і мотивами та роллю, яка нерідко йому відводилася у політичних іграх можновладців, приводила Меланхтона до когнітивного дисонансу.

Важливою віхою релігійно-політичних практик Філіпа Меланхтона стала участь у заходах загальноімперського характеру — Аугсбурзькому рейхстазі 1530 р., за результатами якого теолог отримав в історіографії ймення «батька екуменізму», та Регенсбурзькому диспуті 1541 р., на якому ми зупинимося детальніше.

Питання щодо місця Філіпа Меланхтона у політичних процесах конфесійного століття ставилося дослідниками ще в XIX ст. Ми також здійснимо спробу поглянути на ставлення Меланхтона до політики, на його уявлення про шляхи вирішення гострих питань релігійно-політичного характеру. Корпусом документів для вирішення поставлених питань є листи гуманіста, написані під час роботи Регенсбурзького рейхстагу 1541 р. Листи у якості джерел, обрані не випадково. Адже саме в них «закарбований індивідуальний досвід, емоційне переживання і той чи інший рівень осмислення»²².

²² Репина Л. Персональные тексты и «новая биографическая история»: от индивидуального опыта к социальной памяти / Л. Репина // Сотворение Истории. Человек — Память -Текст. — Казань: КГУ, 2001. — С. 345.

До того ж листи, які Меланхтон отримував у цей час, фіксують «погляд збоку, або так звану об'єктивну інформацію».

Особлива цінність зазначених его-документів полягає ще й в тому, що вони були створені, коли їх автору виповнилося майже сорок п'ять років. Зрілий діяч, із цілком усталеними поглядами, життя якого понад двадцять років проходило у самому серці Реформації, людина, znana далеко за межами Німеччини, і з якою листувалися королі, можновладці, релігійні діячі та гуманісти. Саме тому ці документи фіксують певний зріз релігійно-політичних поглядів, доповнюють психологічний портрет зрілого Меланхтона. У них знатна особа постає не ізольованою, а у взаємодії із соціальним середовищем, з притаманними йому культурними й інтелектуальними традиціями. Також документи персонального характеру дозволяють прослідкувати генезу поглядів реформатора, і те, яким чином *pietas et eruditio* визначали його ідейну позицію.

Якою була причина скликання Регенсбурзького рейстагу? По-перше, Аугсбурзький рейхстаг (1530) і виникнення Шмалькальденського союзу (1531)²³ створило нову політичну ситуацію в Німеччині. На 1536 р. Шмалькальденський союз, до якого також входили швейцарці, перетворився на важливого політичного гравця, а його діяльність вийшла за межі імперії. Союз намагалися залучити до антиабсбурзької боротьби такі країни, як Франція та Англія. Створена ж на про-

²³ Шмалькальденський союз був створений ще у грудні 1530 р. у Шмалькальдені (Тюрингія), але офіційне підписання договору про союз відбулося 27 лютого 1531 р. Підписи під офіційним документом поставили ландграф Філіп I Гессенський, курфюрст Йоганн Саксонський, герцог Філіп Брауншвейг-Грубенхагенський, герцог Ернст Брауншвейг-Люнебурзький, князь Вольфганг Анхальт-Кютенський, граф Ербахський та 11 імперських міст. З цього моменту протестантизм став не лише явищем виключно релігійним, але набув військово-політичного забарвлення.

тивагу союзу Католицька ліга (1538) виявилася не впливовою²⁴. У таких умовах Карл V намагався знайти мирне вирішення проблеми у проведенні міжконфесійних переговорів, які б відбулися разом із ґрунтовним релігійним диспутом.

По-друге, у 1541 р. султан Сулейман захопив столицю угорського королівства Буду. Ця подія не на жарт стурбувала імператора та князів, і змусила католиків та протестантів на певний час шукати примирення. Усе ж, як небезпідставно стверджує англійська дослідниця Елізабет Глізон, протестантські князі хоч і боялися турецької загрози, проте страх перед посиленням особистої влади імператора в разі перемоги над турками, виявився ще більшим, а отже, план імператора апіорі був приречений на провал²⁵.

Отже, релігійна політика стала органічною частиною політики імперської. Однак навіть спровокований складними зовнішніми і внутрішніми подіями зв'язок релігії та політики не міг замирити політиків і теологів.

Подібні диспути вже мали місце в історії Німеччини, і відбулися вони фактично напередодні Регенсбурзького рейхстагу: безрезультатні переговори в Хагенау і Вормсі (1540–1541). І хоча попередні переговори показали свою неефективність, проте імператор не залишив спроб використати ще одну можливість для врегулювання релігійної і політичної ситуації в Німеччині. Запланований диспут у Регенсбурзі, дійсно, відбувся. Імператор, як можна зробити висновок, був готовий до багатьох компромісів. Тому рейхстаг став апогеєм політики об'єднання і компромісу з боку Карла V.

Рейхстагу передувала ґрунтовна підготовка. Попередньо передбачалося, що на диспуті мали обговорити Аугсбурзьке

²⁴ У 1545 р. Католицька ліга фактично розпалася. Її відродження і активізація відбудеться перед Тридцятилітньою війною.

²⁵ Gleason E. Gasparo Contarini. Venice, Rome, and Reform / E. Gleason. — Los Angeles-Berkeley: University of California Press, 1993. — 338 p.

віросповідання 1530-го року. Отже, 15 жовтня 1540 р. у Регенсбурзі зустрілися представники католиків (Йоганн Гроппер, канонік Кельну, і Герхард Вельтвік, імперський секретар) та протестантів (Мартін Буцер і Капіто) для вироблення положень, які мали стати основою для колоквіуму. Головним каменем спотикання було дражливе питання щодо розуміння першородного гріха і виправдання. Навіть зважаючи на поставлені завдання, можна зробити висновок, що це була неабияка спроба примирити католиків і протестантів, замирити Німеччину і, можливо — остання спроба ліквідувати розкол. Однак ще до диспуту католицька партія категорично відмовилася від запропонованого алгоритму, що не завадило Буцеру в 1541 р. все ж надіслати чорновий варіант попередньо узгоджених на зустрічі питань протестантському князю курфюрсту Йоахіму Бранденбурзькому із проханням ознайомити з ним протестантських князів і Мартіна Лютера. Цей документ, який складався із двадцяти трьох статей, згодом отримав назву Регенсбурзької книги. Однак Лютер, прочитавши статті, зауважив, що вони не влаштують жодну зі сторін. А Меланхтон взагалі заявив: це не статті, а гієна, вочевидь, маючи на увазі, що ця міфічна тварина володіє здатністю говорити і спокушати людей до гріха, та написав на обкладинці «Держава Платона» («*Politia Platonis*»), тобто — утопія. Отже, ще до початку переговорів вимальовувалася загальна картина взаємного неприйняття.

Табір лютеран мав представляти Філіп Меланхтон, як і одинадцять років тому на Аугсбурзькому рейхстазі. Його листи з рейхстагу не були офіційними документами. Вони писалися до колег і родичів, нерідко під впливом тих подій, що найбільше вражали Меланхтона. Ці відчуття були переважно негативними, підсилені усвідомленням того, що його ім'ям та авторитетом намагаються оправдувати неприйнятні для нього особисто речі. Відчуття неповаги до його власної

думки з боку представників влади, що виявлялося в ігноруванні його пропозицій, та усвідомлення факту, що його уявлення про політику не відповідають намірам тих, хто впливає на політику, а також суб'єктивно відчутна неефективність політичних лідерів, створювали ефект «утоми» від політики, що і видно із листів, яких за час роботи рейхстагу Меланхтон написав близько восьмидесяти.

Протестантський табір як напередодні рейхстагу, так і під час роботи, не відрізнявся гомогенністю. Курфюрст Саксонії Йоганн Фрідріх, офіційний керівник Шмалькальденського союзу, докладав неабияких зусиль для створення єдності в лавах союзників, проте це було надскладним завданням. Воно посилювалося ще й тим, що друга особа в керівництві шмалькальденців — ландграф Філіп Гессенський, шукав прихильності імператора, а отже, виступав радше союзником Карла V, аніж шмалькальденців.

Невизначена поведінка Філіпа цілком пояснюється тим, що на 1540 р. набула розголосу погано прихована бігамія ландграфа. Цей факт, який змушені були визнати і навіть виправдати Лютер і Меланхтон, викликав значне суспільне обурення і гнів імператора, і тому змушував ландграфа шукати шляхів примирення з імператором за рахунок відмови від консолідованої політики із протестантами. Наслідком стало підписання таємної сепаратної угоди між ландграфом та Карлом V від 13 червня 1541 р. Закулісна діяльність ландграфа неминуче призводила до непорозумінь і конфліктів усередині лютеран-союзників.

Не існувало повної єдності і в середовищі другого ешелону делегації — протестантських теологів. Кожен із них — яскрава і самодостатня особистість. Деякі — з огляду на характер і переконання, апріорі не були здатні на компроміс, а дехто взагалі відмовився приїхати на диспут. Наприклад, Кальвін,

який після вигнання зі Швейцарських кантонів перебував у Страсбурзі, у цьому протестантському «Новому Єрусалимі», абстрагуючись від недавніх швейцарських жахів, тривалий час не мав жодного бажання брати участь у фактично політичній акції. Однак за наполяганням Мартіна Буцера, який зміг ознайомити Кальвіна зі строкатою палітрою міжконфесійних проблем, все ж прийняв запрошення, хоча згодом із гіркотою написав: «Вони тягнуть мене в Регенсбург, незважаючи на те, що не маю до того жодного бажання».

Католицьку сторону презентували не менш знані та яскраві особистості. Це кардинал Гаспар Контаріні (1483–1542), відомий релігійною толерантністю²⁶, Йоганн Гроппер (1503–1559)²⁷ та знаний ще із часів Лейпцігського диспуту (1519) професор Інгольштадського університету Йоганн Екк.

²⁶ Кардинал Гаспар Контаріні входив до заснованої при Леві X «Ораторії божественної любові» і вважав за необхідне проведення внутрішніх реформ католицької церкви, що і стало визначальною причиною призначення в 1536 р. Контаріні головою комісії з підготовки пропозицій, пов'язаних із ліквідацією зловживань та церковною корупцією. Результатом діяльності комісії став документ «*Concilium de emendanda ecclesia*», вручений папі Леву III 9 травня 1537 р. За своїми поглядами Контаріні належав до помірного реформіського крила Колегії кардиналів, вважаючи неможливим досягти перемоги над Реформацією виключно репресивними мірами. Можливо, саме ці погляди і стали вирішальними при виборі кандидатури від Папського престолу на Регенсбурзький рейхстаг.

²⁷ Йоганн Гроппер, відомий католицький теолог, юрист і церковний політик, шанувальник Еразма Роттердамського. В дусі еразміанства намагався боротися із церковними зловживаннями. Значною мірою погоджувався з деякими доктринами лютеранства, наприклад, із вченням про виправдання і благодать. Однак категорично виступав проти лютеранських уявлень щодо церковної структури та ієрархії церкви. Був учасником теологічних диспутів у Хагенау і Вормсі. У Регенсбурзі очолив ліберальну партію «*Exspekanten*» («Очікуючі»).

Узагальнюючи події і розстановку сил напередодні рейхстагу, варто зауважити, що курфюрст Саксонії і керівник Шмалькальденського союзу Йоганн Фрідріх отримав потужну опозицію намірам збереження єдності союзу, як у середовищі ідеологічних противників, так і в особі ландграфа Гессенського. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що курфюрст мав усі підстави остерігатись імператора і тому не міг особисто приїхати на рейхстаг. Усвідомлення зазначених неприємних фактів примушувало Йоганна Фрідріха до вироблення достатньо жорсткої тактики контролювання делегації протестантів-теологів.

Теологічну позицію лютеранської партії, як і одинадцять років тому на Аугсбурзькому рейхстазі, репрезентував Меланхтон. Цінуючи Меланхтона як високоосвіченого фахівця, курфюрст, однак, мав небезпідставний сумнів у твердості гуманіста-еразміанця, побоюючись, що останній може знехтувати деякими положеннями Апології та погодитися на компромісне рішення. Курфюрст особисто розробив докладну інструкцію для богословів, яку вони повинні були неухильно дотримуватися. Особливе місце в інструкції зайняли настанови щодо Меланхтона. Він, зважаючи на інструкції, мав постійно перебувати під цілодобовим наглядом, а доступ до нього суворо обмежувався, щоб головний переговорник не піддавався «огидним підбуренням» з боку ландграфа та католицької сторони. Для виконання, по суті, поліційних функцій при Меланхтоні до Регенсбургу курфюрст надіслав особливого охоронця. У світлі вищевикладених подій постає логічне запитання: як міг відчувати себе Меланхтон в оточенні номінальних союзників, проте в ситуації тотальної недовіри євангелічного табору?

Меланхтон на цей час уже був не новачком у політиці. Участь у різноманітних переговорах, консультаціях, диспутах

була однією із форм публічного життя реформатора ще на початку діяльності у Віттенберзі. Його не раз залучали в ролі експерта і консультанта, його перу належали документи, що читалися на найвищому рівні. За роки публічно-релігійної діяльності мав можливість зрозуміти глибинні мотиви політиків, усвідомити, що не завжди ідейні переконання рухають князями та їх радниками.

Проте, якщо аргументи і мотивація прихильників католицизму була зрозумілою, то ухвалення рішень протестантськими князями у Меланхтона у більшості випадків викликали розчарування. Декларування, що в центрі прийняття рішень завжди стоїть чисте Євангеліє, у гуманіста-теолога вже не викликало довіри. Цей факт Меланхтон із гіркотою констатував у листі від 14 грудня 1540 р. до Каспара Воланда (Caspar Volland), зауважуючи, що Ландграф Філіп Гессенський усіма своїми діями доводив перевагу особистих справ над релігійними та здатен принести в жертву справу Шмалькальденського союзу заради особистих інтересів²⁸. Ускладнилися і стосунки із курфюрстом Саксонським, який, судячи з інструкції на Регенсбурзький рейхстаг, не надто довіряв Меланхтону, а Меланхтон, з огляду на обставини, відчував себе не лише скутим у своїх рішеннях, але і морально розчавленим.

Отже, напередодні Регенсбурзького рейхстагу гуманіст-реформатор не мав ілюзій щодо результатів домовленостей. Ба більше, за змістом написаного спостерігалось усвідомлення, що він залишився якщо і не в опозиції до власного табору, то, в усякому разі, самотнім у спробі об'єднання шмалькальденців

²⁸ Меланхтон цю фразу записав у зв'язку із подіями, що розгорталися на фоні шлюбних проблем ландграфа напередодні Регенсбурзького рейхстагу: «Sed [...] ecclesia semper magis privatorum studiis propagata et conservata est quam regum deliberationibus, qui plerumque religiones inflectunt ad suas utilitates». MBW. T. — Nr. 2580.

заради спільної мети. Показовою у цій ситуації є не тільки боротьба Меланхтона проти лицемірства і подвійних стандартів, але й термінологія, яку використовував Меланхтон у цій боротьбі. Ідеться про софістику (*sophistice*), яку Меланхтон розумів як утілення лицемірства, підступності й обману.

У квітні 1535 р. Меланхтон написав і виголосив перед студентами трактат «*De amore veritatis*». Чеснота «*veritas*» (істина, правда, чесність), головна ідея трактату розглядалася як бінарна опозиція софістиці і бачилася Меланхтону як основа виховання юнаків. В іншому трактаті від 1539 р. «*De officio principum*», гуманіст жорстко розкритикував тих правителів, які нехтували *veritas*, і, як наслідок, зраджували релігії і справедливості заради особистих інтересів. Меланхтону у зазначеному випадку — неважливі рушійні мотиви, якими б вони не здавалися важливими: тиск імператора, Папи, чи банальні питання особистих переваг.

Уже після Вормського диспуту (1541), ставши свідком того, як легко володарі відмовляються від реформ, які хитрі шляхи винаходять, щоб обійти очевидні істини, Меланхтон написав у лютому 1541 р. до колеги Еразма Рейнхольда: «О, яка мерзенна і ганебна річ! Як я чую, керівники цих переговорів прагнуть покривати це з мороком облаштоване об'єднання Євангелієм, окутувати сяючу правду новою ілюзією й отримувати собі спокій ціною цього великого злочину!» Однак він не обмежується лише роллю звинувачення. У наступних рядках знаходимо засоби, якими можновладці користуються у своїх злочинах. Цими «засобами» виявляються досвідчені фахівці. «Для цього вони залучають хитрих людей, але які дипломовані в підлості і навчені в *софістиці*» [виділено нами — П. К.]. Відомо, що у виробленні угод Вормського диспуту брали найбільш активну участь теологи ландграфа Філіпа. А хто ці можновладці, які підступно здійснюють

власну політику, нескладно здогадатися з подальших слів Меланхтона. Нагадаємо, що у промові «De amore veritatis» Меланхтон вважав, що «існують, принаймні, дві великі біди, дві пошесті (pestes) для церкви і держави, а саме — тиранія і софістика, але софістика набагато гірша, аніж тиранія». На думку гуманіста, ландграф поєднав у своїй політиці ці дві «пошесті», про що він написав Файту Дітріху: «Мій батько помирав від отрути, яка йому, очевидно, дісталася від батька ландграфа. Син теж нищить мене і не стільки своєю бігамією, як цією новою софістикою, якою він займається».

У таких умовах, коли Меланхтону необхідно було боротися не так з ідеологічними противниками, католиками, як зі своїми непевними союзниками — готувався Регенсбурзький рейхстаг.

Наступні кроки автора листування дають підстави вважати, що він був більш ніж добре обізнаний з усім масивом як існуючих, так і передбачуваних проблем. Тому різними шляхами реформатор намагався уникнути сумнівної честі стати учасником переговорів. Про це писав і своєму колезі Йоахіму Камерарію, скаржачись, що йому надто складно вивратися із переговорів, які можна уподібнити сітці мисливця, з якої із кожним порухом стає дедалі складніше виплутатися.

Проте питання щодо його присутності в Регенсбурзі вирішилося князівською адміністрацією ще тоді, коли Меланхтон перебував на диспуті у Вормсі — за шість місяців до початку диспуту курфюрст визначився, що гуманіст гідний очолити делегацію теологів. Філіпа Меланхтона ж мало тішило визнання курфюрста. Навпаки, незадовго до поїздки він досить категорично висловився щодо організаторів диспуту у листі до Фрідріха Міконіуса (Friedrich Myconius) і Юстуса Меніуса (Justus Menius): «Я сердитий, що одні влаштовують диспути, а інші їх мусять витримувати». За три дні перед цим листом

подібним чином написав і в епістолі до Дітріха Файта: «Які турботи, гадаєш ти, мучать мене тепер? Коли я передбачаю трюки в дусі рафінованого лицемірства, з якими самі князі та їх теологи будуть лаштувати нам лабети». В іншому посланні Меланхтон деталізує та розшифровує думку щодо згадуваних лабетів і у виписці із листа до Камерарія ділиться своїми страхами: «Я не боюсь ні зброї, ні сили. Проте мене лякають підступні слова і софістика».

Незвичний тон епістолярію для гуманіста. Меланхтон, від якого і друзі і вороги звикли чути лише толерантні слова та в кожній ситуації пошук компромісних рішень, почав використовувати інші мовні фігури, застосовувати гострі оцінки. Нова для гуманіста лексика засвідчує, що межа допустимого компромісу для нього подолана, і що подальші поступки неможливі.

Гнітючі думки перед рейхстагом посилювалися ще і таким банальним для XVI ст. явищем, як поломка транспортного засобу²⁹, на якому Меланхтон подорожував. Тоді він пошкодив руку і біль ще довго нагадувала про цю прикру пригоду та не давала змоги писати. Певний час листуванням займався Каспар Круцігер. Перший лист після аварії, який особисто зміг підписати Меланхтон, датується 31 березня 1541 р.

Отже, очікування, підготовка і подорож до Регенсбургу для Меланхтона виявилися важкими як у психологічному, так і в фізичному сенсі. Однак по прибутті на рейхстаг³⁰, він був приємно вражений особою імператора Карла V. Карлу на той час якраз виповнився 41 рік. Це був досвідчений політик, який більшу частину життя виправдовував титул Захисника християн. На час Регенсбурзького рейхстагу позиції Карла V у справах з Туреччиною дещо похитнулись

²⁹ 13 березня 1541 року.

³⁰ Меланхтон прибув на рейхстаг 25 березня.

завдяки переможній битві Сулеймана I біля затоки Превезе на північному заході Греції (1538). До речі, ця битва уможливила фактичне панування Туреччини на Середземному морі аж до 1571 р.

У таких умовах імператор, який не полишав надію на створення універсальної католицької монархії, шукав союзників і миру всередині країни. Ці стратегічні завдання визначали лінію його поведінки, на що не міг не звернути увагу Меланхтон. У листі до Пауля Ебера від 29 березня 1541 р. реформатор зауважив: «Витримка імператора у кожній дії щодо підготовки і його доброзичливість у розмовах просто дивують. Здається, він насправді прагне, щоб суспільні суперечки вирішувалися пристойними засобами».

На превеликий жаль, наміри імператора і сподівання Меланхтона не знаходили розуміння як у протестантських, так і в католицьких князів. На заваді постала традиційна князівська фобія — загроза посилення одноосібної влади імператора.

Чи були союзниками імператора католицькі богослови, політику яких, відповідно, спрямовував Папа? На жаль, для імператора відповідь була невтішною. Цілком справедливо в цьому випадку охарактеризувала особливості папської політики Павла III дослідниця Е. Глізон, яка зазначила, що папський престол хоч про людське око намагався демонструвати єдність із політикою католицького імператора, однак усіма силами опирався скликанню в Регенсбурзі рейхстагу, вважаючи, що імператор, ратифікувавши угоду із протестантами, тим самим підніме привид національної церкви. Однак, оскільки рішення було все ж прийнято, то Папа кілька разів змушений був нагадувати, що тільки церковний собор, який скликається Папою, компетентний вирішувати теологічні питання, пов'язані із лютеранством.

Підготовчі засідання групи до диспуту продовжили негативну традицію попередніх зустрічей. Як і очікувалося, найголовніші суперечки в теологічній сфері розпочалися навколо питання безгрішності соборів та питання таїнств. Особливо неприйнятним для протестантів було вчення про трансубстантивацію під час Євхаристії. Градус дискусії настільки піднявся, що коли з причини хвороби змушений був вийти із переговорної групи доктор Екк, то Меланхтон пояснив це тим, що той надто перехвилювався з приводу суперечок щодо Євхаристії.

Перемовники також надовго зупинялися на дріб'язкових питаннях, затягували час, сперечалися, перетворювали засідання на фарс, що примусило Меланхтона в розпачі повідомити Лютеру 4 квітня: «Такі достойні і славні мужі, а такими негідними речами займаються». А далі із сарказмом додати, що: «... вочевидь, це безглуздя вартувало, щоб я майже втратив свою праву руку й отримав інші тілесні ушкодження».

Рейхстаг офіційно відкрив свою роботу 5 квітня 1541 р. Засідання самого богословського диспуту планувалося на дещо пізніший час, а поки що тривав відбір самих диспутантів. Як видно з листування до М. Лютера від 14 квітня, каменем спотикання для обох делегацій стала заявлена імператором претензія на право призначення теологів у комісію. «Наші противники довго обдумували, чи можливо їм визнати право імператора Карла вибирати князів і теологів, які будуть говорити толерантно під час диспуту. Й ось вони знайшли хитрий трюк: Ви призначаєте, але за умови зберегти можливість відмовитися, якщо їх щось не влаштовуватиме. І до мене доходять чутки, що імператора цей трюк не на жарт розсердить. Вони хочуть перетворити диспут на фарс». Пройшло декілька днів, проте успіху і суттєвих зрушень у переговорах досягнуто не було, про що Меланхтон написав Камерарію:

«Рейхстаг працює ще зовсім мало, проте капкани нам ставлять значно підступніше, ніж у Вормсі». Через кілька днів продовжує: «Мене дратує, коли я пишу про зустрічі. Я так би хотів, щоб ці безглузді, облудливі, ганебні і небезпечні переговори не були скликані. Я страждаю від необдуманості дій нашого Алквіада [Філіпа Гессенського — П. К.], якого я так сильно любив. [...] Ніколи ще не велися справи настільки підступно. Я не бачу можливості, як можна людським розумом уникнути капканів».

Лише іноді, зовсім нечасто, зустрічаються листи із позитивними відгуками про диспут. Однак вони сприймаються на загальному тлі радше як винятки, що підтверджують правило. Загальна тональність листів залишалася відверто песимістичною.

Поглянемо, з ким продовжувалося листування під час диспуту. Звісно, це був Мартін Лютер, який постійно тримав руку на пульсі переговорів і вплив якого, попри віддаленість, відчувався на переговорному процесі й опосередковано, і безпосередньо. Віттенберг, розуміючи всю складність процесу і передбачувані наслідки, прагнув бути поінформованим про найдрібніші деталі та вимагав постійної звітності. Активна переписка з Лютером була в однаковій мірі підтримкою для Меланхтона і суттєвим чинником дискомфорту.

Окрім Мартіна Лютера значну допомогу Меланхтону надавали його друзі. Коло друзів для гуманіста, звичайно — важливий фактор для відновлення психологічної рівноваги. Це, насамперед, Йоахім Камерарій і Дітріх Файт, листи до яких ми неодноразово цитували. Під час роботи рейхстагу Меланхтон написав Файту Дітріху тринадцять листів та ще сім — Камерарію.

На жаль, листи до гуманіста збереглися гірше. З огляду на це, нині складно сказати, скільки ж їх зазначені особи

адресували Меланхтону. І зовсім незвичною виявилася підтримка шкільного ректора і композитора з Пассау Леонарда Памінгера (Leonhard Paminger) (1495–1567)³¹, який присвятив Меланхтону чотириголосий антифон³².

Повертаючись до богословських суперечок, які розпочалися лише 28 квітня, можна сказати, що вони не виявилися продуктивнішими за підготовчий період. Диспут тривав аж до 22 травня. Як стверджує Е. Глізон, імператор особисто вибрав трьох теологів від католиків — Йоганна Гроппера, Юліуса Пфлюга та Йоганна Екка, і трьох від протестантів — Філіпа Меланхтона, Мартіна Буцера, Йоганна Пісторіуса. Гранвела і пфальцграф Йоганн Фрідріх були призначені президентами. Усі учасники диспуту, за винятком Екка, були еразміанцями та, як складалося враження, прагнули досягти згоди. Окрім учасників диспуту і головуючих, для забезпечення неупередженого розгляду питань і дотримання процедур, постійно повинні мали бути присутніми ще шість свідків.

Попри бажання багатьох теологів-делегатів дійти до якогось компромісу, досягти згоди не вдалося. Більшість питань лише відтерміновувалися на пізніший період. З початком диспуту звичним явищем стали сварки й інтриги. З часом вони не зменшувалися, а напруга — не спадала. Це змусило

³¹ Леонард Памінгер, автор біля семиста музично-вокальних творів, керував з 1529 р. невеликою школою при августинському монастирі св. Миколая в Пассау, де готували півчих хлопчиків. Сьогодні навряд чи можна з певністю говорити про його належність до протестантизму, але те, що він відчував до лютеран симпатію — поза сумнівом. На користь цього свідчить і музичний твір, присвячений Меланхтону. Його творчість високо цінував М. Лютер, який надіслав композитору примітки до послання ап. Павла до Галатів з посвятою Памінгеру.

³² Schiltz K. Music and Riddle Culture in the Renaissance / K. Schiltz. — Cambridge: Cambridge University Press, 2015. — S. 117.

Меланхтона написати Лютеру через двадцять днів після початку диспуту, що «в цьому місці [диспуту] я його покину, [покину], якщо зможу, ці сварки, і буду просити пробачення в імператора».

Знаходимо також дуже цікавого листа, датованого тим самим днем, що і попередній, але написаного особисто імператору³³. У ньому Меланхтон намагається пояснити свою поведінку: «Мої наміри відомі усім на цій зустрічі, особливо учасникам диспуту. Ви можете засвідчити, що я пом'якшив багато суперечливих питань або залагодив їх. Однак і в пом'якшенні є межа». Без сумніву, у політиці релігійних перемовин Меланхтон визнавав компроміс і вважав його обов'язковою складовою та необхідною умовою переговорного процесу, але, вочевидь, компроміс не міг стати цілковитою альтернативою, як зазначив реформатор, «святій правді, явленій у Сині Його». І далі в листі він наводить аргументи на користь того, що особисто докладав усіх можливих зусиль для того, щоб максимально точно, визначено, зрозуміло й у повній відповідності до Біблії сформулювати пояснення нових догматичних положень.

Не лише сучасні дослідники, але й ті, хто першими розпочав вивчення діяльності Меланхтона, солідарні в оцінці гуманіста як майстра компромісу, основоположника екуменічного руху. Однак процитовані слова змушують по-новому поглянути на реформатора. Меланхтон далі звертає увагу на те, що його участь у переговорах сприймається неоднозначно, і що є люди, які воліли б не бачити гуманіста серед делегатів. Проте виключення зі складу перемовників Меланхтона не хвилює, навпаки, як це вже підкреслювалося, він цього прагне і зазначає, що настільки хоче служити церкві Божій,

³³ Melanchthon Ph. Epistola ad Karolum V. 1541 // CR. Vol. IV. — S.S. 320–321.

настільки ж відчуває жахливу відразу до цього фальшивого об'єднання (*fucosis conciliationibus*), а тому буде щасливий, коли його позбавлять сумнівної честі учасника переговорів. У цьому ж листі Меланхтон, говорячи про причини такого бажання, звертає увагу на істинність Євангелічної Церкви і відповідність її поглядів вченню Католицькій Церкві, що визнають мудрі (*sapientes*) люди. Однак, як він пояснює, існують речі, своєрідні маркери, які не дають можливості зайти за певну межу у пошуку компромісу. Ця межа визначається неприйняттям таких речей, як ушановування святих, приватні меси тощо. Нemoжливiсть вийти за чітко визначені кордони стало визначальною причиною для Меланхтона просити імператора про свою відставку.

Його прохання щодо звільнення від участі в диспуті стало закономірним результатом усвідомлення безперспективності переговорів. Нерозуміння і несприйняття компромісів у середовищі однодумців, рівно як тиск і незаслужені образи з боку противників, усе це стало визначальним у рішенні гуманіста. До цього можна хіба додати ще один мотив: жаль за змарнований час. Про це він писав у листі в кінці травня — на початку червня до Петера Медманна. Після короткого вступу, на самому початку Меланхтон із сумом зазначив: «Останні два роки витрачені на засідання і гарячі суперечки». Позитивної ж оцінки подібних заходів у листі ми не знаходимо.

Попри явне небажання брати участь у переговорах, яке Меланхтон неодноразово висловлював у листі до Карла V, попри афішування скептичних поглядів у спілкуванні із друзями та колегами, імператор не погодився дати йому відставку. Гуманіст був змушений працювати до кінця рейхстагу, на якому став свідком обговорення не лише релігійних, але й політичних проблем, як, наприклад, турецького вторгнення.

Методи ведення князями дискусій щодо ліквідації турецької загрози, глобальної європейської проблеми, яку обговорювали і на богословських диспутах, не пройшли повз увагу Меланхтона та стали об'єктом гарячої критики. Особливо гостро вона відчувається в листі до Мартіна Буцера приблизно від 23 червня 1541 р., де Меланхтон був «ображений до сліз недалекоглядною політикою князів». А через кілька днів у листі до того ж Мартіна Буцера (29 червня 1541) критика межує з розпачем і набуває непритаманної гостроти: «Як негідно і мерзенно! У той час, коли турецька армія спустошує Угорщину, тут, неподалік, у Верхньому Пфальці сидять наші герої і дискутують, чи вкушають тіло Господнє миші, які гризуть посвячену облатку! Майбутні покоління, які будуть це читати, навряд чи повірять написаному! Я потурбуюсь, щоб ці хитромудрі ходи наших [князів] не піддалися забуттю».

І справді, незадовго перед поверненням із Регенсбурзького рейхстагу, Меланхтон у листі до богослова і реформатора Вольфганга Мускулюса (1497–1563) висловив бажання опублікувати матеріали рейхстагу та супроводити їх історичною довідкою. Публікація матеріалів не забарилася, і видання відбулося вже у вересні 1541 р. Однак цікаво, що Меланхтон у цьому виданні відмовляється від нищівної оцінки всього Регенсбурзького диспуту, як це можна було б чекати з огляду на його попередні листи. Ще перебуваючи в Регенсбурзі, повідомляючи Вольфганга Мускулюса про бажання видати матеріали диспуту, зазначив, що прагне в цій роботі похвально відгукнутися про імператора й усіх тих, хто волів бачити мирну Німеччину. Звісно ж, це зауваження не можна розглядати як спробу переглянути своє ставлення до Регенсбурзького диспуту, радше, це намагання знайти хоч якийсь позитив у змарнованому часі і втрачених можливостях. Адже навіть через півроку в листі до Йоханнеса Бренца, із гіркотою

згадуючи про недавні події, Меланхтон напише: «мене пече біль...». А в листі до свого товариша Камерарія зазначив: «Князі [курфюрст Йоганн Фрідріх і ландграф Філіп] довгий час були моїми мучителями. Мале задоволення жити між цими двома тираніями. Лише я знаю, яку кабалу я виніс».

Неприємні спогади не полишали реформатора і гуманіста до самісінької смерті. Не випадково його колега і товариш Файт Ертель, проголошуючи поминальну промову 21 квітня 1560 р. (Меланхтон помер 19 квітня), згадав саме про Регенсбурзький диспут як такий, що приніс Меланхтону стільки турбот, скільки б «не витримали десять найсильніших людей, отож усі дивувались, як таке слабке тільки (*debile corpusculum*) змогло винести такий тягар».

Отже, зазначимо, що спроби Меланхтона перенести власні релігійно-етичні і гуманістичні максими в публічну релігійно-політичну площину, навіть пом'якшені та компромісні, нерідко наштовхувались на нерозуміння. Водночас, усталену в історіографії думку про Меланхтона як діяча, що за будь-яких обставин прагнув компромісу, ми не можемо вважати переконливою. Документи Регенсбурзького диспуту засвідчують, що реформатор чітко усвідомлював межі допустимих компромісів і виявляв твердість, якщо це суперечило таким принципам, як *pietas* та *veritas*.

4.3. Гуманіст і реформатор у міжнародній політиці

Важливий сегмент релігійно-політичних практик Філіпа Меланхтона був пов'язаний із зовнішньою політикою. У XVI ст., коли європейське суспільство перебувало у стані перманентних релігійних війн та нескінченних теологічних диспутів, релігія переплелася із політикою, а політика не мислилася

без релігійного елементу. Європейська спільнота болісно народжувала та незрозуміле та неприйнятне у середньовіччі поняття як свобода совісті і формувала нову політику, покликану зважати не на традиційну, релігійно єдину католицьку Європу, а на Європу, поділену на кілька релігійних течій. Важливого значення для європейського протестантизму також набували і православні країни, які не були частиною західноєвропейської католицької цивілізації й, отже, могли бути потенційними союзниками. Значних зусиль до створення нових релігійно-політичних союзів докладав Філіп Меланхтон.

Створення протестантського Шмалькальденського союзу (1530) на чолі з курфюрстом Саксонії та ландграфом Гессенським привернуло до Німеччини увагу Англії й, особливо, Франції. Після обрання Карла V імператором Священної Римської імперії під його владу підпали імперія й Іспанія. Франція опинилась в оточенні Габсбурзьких володінь. Тому пошук союзників серед країн імперії перетворювався на одне з найактуальніших завдань французької дипломатії, яка вбачала у Шмалькальденському союзі противагу гегемоністській політиці Габсбургів. У зближенні з Англією та Францією були частково зацікавлені й протестантські князі — противники імперської централізації.

Тридцять років XVI ст. стали періодом активної зовнішньополітичної діяльності Філіпа Меланхтона. Окрім листування із швейцарськими теологами, Меланхтон активно спілкувався з протестантами у Західній Європі, насамперед в Англії, Франції та Данії. Листи реформатора були різного змісту — від коротеньких нотаток і повідомлень, відгуків, рецензій і теологічних обговорень, до проектів реформ, спрямованих на церковну єдність.

Дійсно, на початку 30-х років XVI ст. досягнення релігійного консенсусу і політичного альянсу між Шмалькаль-

денським союзом, Францією та Англією здавалося цілком реальним. Суб'єктів майбутнього блоку пов'язували спільні антиімперські інтереси. Тоді ж Карл V ще не облишив думки про відновлення єдності Католицької Церкви. Заради цього він у 1533 р. створює лігу з Папою Климентом VII, Венецією, Генуєю, Луккою, Міланом, Мантуєю і Феррарою. Її головна мета полягала в захисті «істинної християнської віри».

Посилення міжнародного авторитету Карла V, який після Камбрейського миру 1529 р. став формальним сюзереном Франції, не влаштовувало Франциска I. Тому його європейська дипломатія розвивалася у напрямі посилення контактів із протестантськими князями Німеччини й Англією. Тодішні події в Англії вселяли надію на утворення антигабсбурзького союзу, оскільки Генріх VIII, як лідер англійської Реформації, був налаштований вороже до Карла V. Проте на шляху створення протестантської коаліції існували перешкоди — конфесійні розбіжності. Для вироблення загальноприйнятого конкордату монархи запросили Меланхтона, представника помірної крила саксонців. У ньому вбачали такого релігійного мислителя, який завжди враховував культурні та регіональні особливості, а отже, його ідеї мали б піти на користь політичному та релігійному життю Англії та Франції, що підтверджує низка спеціальних досліджень.

У цьому підрозділі ми аналізуємо документи, створені Меланхтоном у 30-х рр. XVI ст. Вони визначають його місце в політичному житті Західної Європи та висвітлюють головні ідеї, якими він керувався у своїй релігійно-дипломатичній діяльності. Ідеться, перш за все, про «*Consilium ad Gallos*» («Порада (рекомендація) французам» (1534)³⁴ та «Віттенберзькі статті» (1536)³⁵. Ці та інші документи виникли у часи

³⁴ CR. Vol. II. — S.S. 74–776.

³⁵ Mentz G. Die Wittenberger Artikel von 1536 Die Wittenberger Artikel

активних перемовин щодо миру між Віттенбергом і південною Німеччиною, що давало не лише надію на спільне визнання *Confessio Augustana* та *Apologia*, але й відкривало верхньонімецьким містам шлях до Шмалькальденського союзу. Водночас, суттєве пожвавлення релігійного руху, що спостерігалось у Франції та Англії, могло привести до об'єднання Західної Європи під меланхтонівським Аугсбурзьким віросповіданням. «*Consilium ad Gallos*» і «Віттенберзькі статті», створені в дусі Аугсбурзького віросповідання, необхідно сприймати як окремі етапи шляху до загальної релігійної єдності. У розробці об'єднавчих актів Меланхтон брав до уваги специфічні риси Англії та Франції. Першочерговим завданням для нього було досягнення релігійної згоди. Отже, «*Consilium ad Gallos*» та «Віттенберзькі статті» є двома проектами, які, на думку їх автора, могли б зблизити різні віросповідання.

Одразу після сходження на престол Франциск I ще не переслідував нововір'я в королівстві. Дослідниця Олександра Петрункевич пояснює толерантність Франциска I до Реформації тим, що король вважав реформаторів не послідовниками нових релігійних течій, а тільки вченими. Тому «переслідувати єретиків для нього означало переслідувати гуманістів, представників молодого науки, а як меценат він цього зробити не міг». Філіп Ерланже із цією думкою не погоджується і, посиляючись на французького історика Луї Мадлена, зазначає, що толерантність короля була наслідком «традиційної для Франції політики мудрої рівноваги». Еразм Роттердамський також спостерігаючи за релігійною терпимістю королівської сім'ї, у листі від 13 серпня 1527 р. до Маргарити Наваррської не зміг утриматися від похвали:

von 1536 (Artickel der christlichen lahr, von welchen die legatten aus Engelland mit dem herrn doctor Martino gehandelt anno 1536). — Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1968.

«... Ви завжди захищали від гніту літературу і щирих друзів Христа...». А в іншому документі висловив припущення, що королівський двір сприяє лютеранству. На наш погляд, найточніше охарактеризував причини того, що ми назвали релігійною толерантністю короля, Емануель Ле Руа Лядюрі, зазначивши, що: «Будучи гуманістами, Франциск і його сестра [Маргарита Ангулемська — П. К.] надали б перевагу підтримці мирного співіснування принципів офіційної церкви та інакомислення». Завдання хоч і «дуже євангелічне», проте складне³⁶. Це прослідковується по тому, що вже у 20-х р. XVI ст. піднімалися невеликі гоніння проти нововір'я, але водночас у Мо не припиняла діяльності реформаційна група єпископа Гійома Бріссоне. Тиск з боку паризького теологічного факультету на «коло Мо» залишався фактично формальним.

Справді, завдяки підтримці Маргарити Наваррської в її оточенні поступово склалася впливова реформаційно налаштована група гуманістів — політичні радники, дипломати, єпископи, які входили до Державної ради й, впливаючи

³⁶ Ле Руа Лядюрі Е. вказує на те, що гуманізм і лютеранство не могли по своїй суті співіснувати поряд і зазначає, що: «Це невинне і дуже євангелічне побажання [короля — П. К.] було нездійсненим у довгостроковій перспективі», оскільки М. Лютер переходить на шлях антигуманізму. І далі дослідник пояснює свою позицію: «Саксонський провіщун [М. Лютер — П. К.] знайомить з класичною культурою, але, разом з тим, поливає лайкою нещасного Еразма Роттердамського, ім'я якого дійсно ототожнюється з відродженням грецької і латинської літератури. Він називає його «ядовитим полемістом, епікурейським кабанчиком, жалюгідним писакою, оглашеним, нечестивим, базікою, софістом, невігласом». Він кваліфікує ідеї Еразма як «суміш клею і бруду, сміття і помий» і, як напише (не без вселенської меланхолії) Жан Делюмо, «прийдеться дочекатися ХХ століття, щоб Еразм-християнин був знову відкритий».

на ухвалення важливих рішень, уміло поєднували політичні інтереси французької держави з релігійними. У їхньому товаристві з 1530 р. і приблизно до 1536 р. активно розросталася кількість прихильників єдності церкви на основі ідеї скликання собору.

Головними прихильниками програми об'єднання і «поборниками релігійної терпимості» були брати Гійом та Жан дю Белле. Жан дю Белле (1492–1560) обіймав посаду кардинала і єпископа Парижа, а з 1527 р. перебував з офіційною місією в Англії, де вирішувалося питання розлучення Генріха VIII з Катериною Арагонською. Гійом дю Белле керував дипломатичними переговорами із протестантськими князями Німеччини, антигабсбурзька політика яких усіляко підтримувалася Францією. Під час поїздок у Німеччину він користувався заслуженою увагою та розумінням із боку протестантських лідерів, які нерідко ставали його друзями. Серед них можна назвати страсбурзького медика Ульріха Гайгера та Хеліуса, контакти яких із базельськими та цюрихськими теологами, а також із Мартіном Буцером зі Страсбурга, допомагали французькій дипломатії. Серед німецьких колег особливо виділявся Йоганн Штурм, згодом ректор Вищої школи у Страсбурзі. Разом із Меланхтоном і Буцером він працював над розробленням концепції політики конфесійного союзу.

Загалом, поїздки дю Белле в Німеччину у 1533 р. переслідували дві мети: політичну і релігійну. Політична полягала в тому, що Франція підтримувала та допомогла реалізувати плани ландграфа Гессенського щодо повернення герцога Ульріха до родових володінь Вюртемберга³⁷. Як відомо, цей факт

³⁷ 1519 р. герцог Ульріх владою Швабського союзу був усунений від своїх володінь і виїхав у вигнання до Швейцарії, де прийняв протестантизм. Вюртемберг перейшов під австрійське управління. Під час розпаду Швабського союзу в 1533 р. Ульріх знайшов підтрим-

мав далекосяжні наслідки: герцог запровадив у себе лютеранство, чим поставив в опозицію до усього Габсбурзького табору значну частину земель у верхній Німеччині, й увійшов до Шмалькальденського союзу.

Другою метою дю Белле було розв'язання теологічних проблем, що мало б схилити князів до створення спільної оборонної унії. При цьому він, мистецьки використовуючи дипломатичні засоби, виступав із підтримкою імператорського побажання про скликання собору, чого так уникав Папа Климент VII. Однак його першочерговим завданням було зблизити євангелістів різних спектрів, включаючи і швейцарців, із гуманістично-реформаційними течіями у французькій церкві. Об'єднавчий проект конкордату дю Белле представив у Цюріху перед швейцарськими теологами в травні 1534 р. Водночас, він просив євангелістів Цюріха, Берна, Базеля та Шаффгаузена письмово повідомити короля, з яких пунктів можливе зближення, а де залишаються надто гострі кути, і з яких питань вони бажали б мати дискусію. Швейцарці, які мали негативний досвід диспуту із подібної проблематики (Марбурзький диспут 1529 р.), сприйняли цю пропозицію не надто люб'язно. Проте частина теологів, особливо Меланхтон і Буцер, зацікавились. Незабаром дю Белле розпочав листування з Буцером, а Меланхтон, через посольство Ульріха Гейгера, відстоював план союзу, до якого він бажав долучити французького короля. Німецькі князі намагалися залучити до союзу й Генріха VIII. Для них він був головною статтю антигабсбурзької європейської політики і міг своїм

ку у протестантських князів й особливо у ландграфа Гессенського та французького короля, які почали вимагати повернення герцога до Вюртембергу. Ландграф Гессенський, отримавши значні субсидії від Франції, в битві при Лауфені (1534 р.) розбив австрійське військо. Ця битва вирішила справу. Вюртемберг був повернутий Ульріху.

входженням сприяти розширенню кордонів конкордату.

Отже, постало завдання терміново розробити на основі Аугсбурзького віросповідання документ, що враховував би політичні та конфесійні особливості Англії і Франції. Буцер і Меланхтон вважали, що країни мають усі шанси для досягнення такої згоди. У листі до Жана дю Белле від 1 серпня 1534 р. Меланхтон висловлює свою впевненість, що насправді між різними течіями не існує нездоланих розбіжностей, і припускається думки, що скликаний князями диспут привів би до їх усунення. При цьому не йшлося про уніфікацію структури церкви: від цієї думки Меланхтон був надто далекий. Він писав: «Найбільше наше бажання, це, наскільки можливо, зберегти існуючі звичаї Церкви». Відштовхуючись від цього та зважаючи на небезпеку радикалізації релігійних рухів, Меланхтон намагався максимально наблизити проект документа до Болонського конкордату 1516 р., що регулював церковне життя Франції. В основу документа, відомого під назвою «*Consilium ad Gallos*» лягли ті ж самі принципи, які містилися в Аугсбурзькому віросповіданні: акцентування не на розбіжностях між конфесіями, а на тому, що їх поєднувало. Це відповідало позиції Меланхтона, з приводу того, що так можна досягти згоди як із питань другорядних, так і з тих, що стосуються безпосередньо проблем учення та совісті.

Наприклад, у статті «*De Politia Ecclesiastica*» йшлося про авторитет священників у церкві. Його Меланхтон не відкидав, вважаючи, у деяких випадках, навіть корисним зберегти частково церковну ієрархію, а посаду єпископа він розглядав як засіб передання чистого та розумного вчення. Щодо папської влади, питання не лише суперечливого, але й дражливого для того ж Лютера, тож її Меланхтон розглядав як необхідну інституцію для врегулювання релігійних суперечок і досягнення доктринальної згоди («*consensus doctrinae*»). Він також

прийняв пропозиції дю Белле щодо єдності церкви, наголосивши на необхідності реформування церковних структур. Водночас, Меланхтон погодився і з іншим шляхом розв'язання проблеми, відмінним від представленого в Аугсбурзькому віросповіданні. У ст. XXVIII «Про повноваження єпископів» Аугсбурзького віросповідання Меланхтон розмежовує духовну та світську владу, вважаючи недопустимим зосередження в руках єпископа світської влади.

У «*Consilium ad Gallos*» автор навіть не ставить подібних питань на обговорення. Адже конкордат 1516 р. обмежив і без того незначну владу церковних ієрархів і надав королю право призначення священнослужителів на вакантні бенефіції. Меланхтон, урахувуючи існуючі реалії, проводив чітку межу між двома прерогативами королівської влади: з одного боку, вона була покликана обмежувати владу папства (але це питання не дебатовалося); а з іншого — бути корисною для досягнення доктринального консенсусу з далекосяжними політичними наслідками. У таких речах, як церемонії, церковні звичаї й обряди, зокрема сповідь, що не перетворилися на пусте марновірство, Меланхтон не бачив перешкод до створення конкордату. Він акцентував увагу на тих пунктах, де необхідно було обов'язково досягти згоди, а саме: «*De iustificatione*» («Про виправдання»), «*De Missa*» («Про месу»), «*De utraque specie*» («Про причастя під двома видами»), «*De cultu Sanctorum*» («Про культ святих»), «*De votis*» («Про чернецтво») і «*Coelibatu*» («Про цілібат»). Загалом, основні проблемні питання вже були розглянуті у Аугсбурзькому віросповіданні, а саме: свобода волі, першородного гріха, відпущення гріхів були представлені у проекті документа і супроводжувалися коротенькими поясненнями та формулюваннями Меланхтона. Особливої ж уваги Меланхтон надавав фундаментальним питанням, у яких можна було

відшукати спільні положення. Це, насамперед, стосувалося догмату про виправдання (ст. IV Аугсбурзького віросповідання), що стало основою для подібної статті в «*Consilium ad Gallos*». Загалом, розроблений документ максимально враховував специфіку релігійно-політичного розвитку Франції і наявні можливості для компромісу.

Великі сподівання у здійсненні спільної угоди Меланхтон покладав на Фабера, придворного проповідника Маргарити Наваррської. Фабер докладав усіх зусиль для розчищення шляху до загальної церковної єдності. Ентузіастів єдності не полишала надія, що камінь спотикання для релігійних течій — виправдання вірою, буде з легкістю усунений за умови, якщо король і Папа дадуть свою згоду на проведення загального релігійного диспуту. Вирішення усіх інших питань, що були висунуті на обговорення, залежали від головного — проблеми виправдання. Усе решта, на думку реформаторів, при правильному навчанні парафіян Слову Божому поступово і самостійно зійде нанівець. Монастирські правила та статuti також не варто категорично відкидати, натомість їх можна було б потім навіть частково застосовувати; залишені ж монастирі Меланхтон рекомендував переобладнати у приміщення для шкіл. Щоправда, якщо говорити про загальнопоширений культ ушанування святих, то Меланхтон його не виправдовує, звертаючи увагу на те, що навколо нього існувало й існує надзвичайно багато зловживань. Корисність практики ушанування святих реформатор, аналогічно до ст. XXIII Аугсбурзького віросповідання, вбачає лише в тому, що їх «належить згадувати, аби зміцнювалася віра». Однак, при всьому бажанні компромісу, існували деякі положення, які не узгоджувалися із лютеранськими поглядами. Це стосувалося, наприклад, celibату, щодо якого Меланхтон був переконаний, що в компетенції короля і Папи скасува-

ти цей інститут, проти якого виступало чимало світських і духовних осіб. Водночас, у документі зовсім не ставилося питання скасування меси чи відхилення вчення про трансубстанцію під час меси. Меланхтон лише зазначає, що це питання стане предметом майбутніх переговорів із Буцером, й акцентує увагу на необхідності проведення собору, ініціативу зі скликання якого б узяли на себе Генріх VIII та Франциск I.

Текст, підготовлений Меланхтоном, спочатку зустрічав усебічну підтримку і розуміння від усіх зацікавлених сторін. Реформатори Страсбурга Буцер і Гедіо підписали проект. Буцер також, зі свого боку, підготував текст меморандуму, дуже близький за змістом до меланхтонівського. Проект підтримала й частина протестантських міст — Меммінгем, Гейльбронн, Ульм, Пфорцхайм, Ліндау, Аугсбург та ін.

Однак дуже швидко виявилось, що реалізація проекту дипломатичного союзу дю Белле, точнісінько як й обережно сформульовані ідеї Меланхтона щодо навернення Франції до Реформації, зазнають поразки. Це з усією очевидністю довели події у Франції. У середині жовтня 1534 р. в Парижі й інших містах з'явилися листівки відверто антипапського спрямування. Одну з них король знайшов навіть на дверях свого кабінету, що викликало переслідування протестантів. Репресивна політика Франциска розвіяла надії реформаторів на короля як прихильника нових ідей і затвердила за ним репутацію противника Реформації. Подальші спроби дю Белле підняти престиж Меланхтона в очах короля і довести справу до кінця, не мали успіху. Усе ж сам Меланхтон та його однодумці не полишали думки про єдність. Наслідком об'єднавчих змагань реформаторів стала спільна угода, що синтезувала думки Меланхтона, Буцера та Гедіо. Цей документ, у якому вже ніхто і ніщо не засуджувалося, і в якому реформаційні ідеї були істотно нівельовані, у 1535 р. подали на розгляд

до Сорбонни. Слід зауважити, що надто компромісний характер документа негативно вплинув на репутацію Меланхтона серед німецьких реформаторів, породивши до нього недовіру, після того, як угода стала відома в Німеччині.

Зовнішньополітична діяльність Меланхтона не обмежилася лише Францією. Пошук реформатором шляхів до усунення найгрубших зловживань у Церкві та політичні інтереси монархів тісно переплелися. Це яскраво засвідчують перипетії зближення не лише із Францією, але й інтенсивні переговори з Англією. Власне, тісні зв'язки Генріха VIII із протестантськими князями Німеччини розпочинаються із 1531 р., у розпал процесу розлучення короля з Катериною Арагонською, тіткою Імператора Священної Римської імперії Карла V. Небезпека загострення стосунків із Габсбургами спонукала Генріха VIII до пошуку шляхів зближення з Францією. Водночас, не відхилялася думка про союз Англії із шмалькальденцями — ідея, що знаходила підтримку в Томаса Кромвеля. Саме такий союз, на думку Кромвеля і Генріха VIII, створив би могутню противагу Габсбургам у європейському масштабі та зміцнив би зовнішньополітичні позиції монархії. 1535–1536 рр. позначилися активним пошуком спільних положень і намаганням вирішити наявні суперечності. Впливовим прибічником союзу та посередником між Віттенбергом і Лондоном став колишній лютеранин, прихильник реформаційних перетворень Роберт Бам. У грудні 1535 р. дипломатична група, до якої входив Роберт Бам, Едвард Фокс (єпископ Герфорда) та Ніколаус Гайт (архidiaкон Кентербері) прибули до Саксонії. Після переговорів із саксонським курфюрстом у Веймарі вони разом вирушили на бундестаг у Шмалькальден. Там вони доповіли про бажання Генріха отримати з Німеччини вчену людину, яка могла б надати кваліфіковану допомогу англійській Реформації. На той час уже було відомо, що

король ні в якому разі не поступиться Папі своїм прима-том над Церквою. Його бажання визнати певні положення німецьких реформаторів давало надію не лише на релігійні угоди, а й уселяло впевненість, що Генріх не відкидає можливості вступу до Шмалькальденського союзу. Про це, зокрема, свідчить лист від 25 грудня 1535 р., підписаний керівниками Шмалькальденського союзу Е. Фоксом, Н. Гейтом та Р. Бамом, де вони настійно рекомендували Генріху сприяти Євангелію та істинній вірі відповідно духу Аугсбурзького віросповідання й Апології.

Дискусії та переговори, що велися у Віттенберзі з 1 січня по квітень 1536 р. завершилися створенням так званих Віттенберзьких артикулів. Щоправда, спочатку переговори гальмувалися процесом розлучення, що рухався достатньо повільно, вимагаючи чисельних консультацій і нарад на різних рівнях. При цьому англійці, вдаючись до дипломатичних трюків, намагались пояснити і виправдати розлучення із теологічної точки зору, зятято спонукали своїх німецьких колег сприйняти цей акт як «*propter iustissimas causas*». Однак досягти згоди ніяк не вдавалося, оскільки Лютер і Меланхтон не могли погодитися із представленими аргументами щодо розірвання шлюбу Генріха. Щоправда, серед протестантського руху знайшлися прихильники й у короля. Це Ульріх Цвінглі, Еколампадій, а також Андреас Осіандер, які наводили аргументи на користь розлучення. Безумовно, активний дипломатичний тиск на Віттенберг із боку Лондона та південних реформаторів не міг не похитнути позицію Лютера і Меланхтона, але загалом вони залишилися на своїх позиціях. Головна мета англійських дипломатів — визнання німецькими протестантами легітимності розлучення — досягнута не була. Отже, так само, зникали сподівання Генріха на підтримку Англії німецькими князями проти Папи на можливому со-

борі. Водночас, зникала й ідея вступу Генріха VIII до Шмалькальденського союзу. З огляду на ці обставини зросла роль дискусії між англійцями і теологами Віттенбергу, до якої були залучені, окрім Мартіна Лютера, також Йоханнес Бугенхаген, Юстус Джонас та Каспар Крузігер. Починаючи з березня 1536 р., за бажанням англійців, у переговори вступили канцлер Грегор Брюк і віце-канцлер Франц Бурхард, а також Філіп Меланхтон, якого англійці хотіли бачити учасником переговорів, зважаючи на те, що він у 1535 р. присвятив друге видання своєї знаменитої праці «*Loci Communes*» англійському королю. З огляду на це, англійці, і не безпідставно, могли вважати Меланхтона людиною, що з розумінням і симпатією поставиться до позиції своїх опонентів.

Наслідком тривалих переговорів стало створення Меланхтоном п'ятнадцяти статей, що увібрали головні положення віттенберзької теології та побажання англійських послів. Статті, які отримали згодом назву «Віттенберзьких», мали стати сходиною до вступу Генріха у Шмалькальденський союз. Ще на початку переговорів про вступ до союзу окреслилося коло спірних питань. Найголовнішими з них були проблеми, пов'язані з месою, причастям під двома видами, celibатом і чернечою обітницею. Генріх VIII особисто від самого початку виявляв не лише велику зацікавленість, але й ґрунтовну обізнаність щодо перебігу теологічних переговорів і вважав, що позиція Віттенберга надто жорстка. 12 березня 1536 р. він через своїх послів недвозначно попередив, що об'єднання навряд чи можливе, якщо віттенбержці не пом'якшать свої умови.

Стосовно статей, то як і варто було чекати від Меланхтона, вони були написані в достатньо поміркованому тоні. Очевидним є те, що тут покладалася надія на залучення нових союзників Реформації. Навіть побіжний погляд на документ

наводить на думку, що не побачимо нічого нового. Дійсно, за структурою і змістом він багато в чому нагадує Аугсбурзьке віросповідання. Спочатку були викладені загальні положення, прийнятні для обох сторін без дискусій; друга частина містила спірні статті, які могли стати предметом обговорень. У документі також широко цитується «*Loci communes*». Загалом документ засвідчував поступливість і готовність компромісу, а також віру в досягнення спільної угоди. Проте, врешті-решт, внаслідок різних причин, король відмовився від ратифікації документа.

Отже, спроби Меланхтона та його соратників зі створення могутньої європейської коаліції, об'єднаної пореформованою теологією, зазнали фіаско, але не пропали марно. Адже Європа вступала в Новий час, набувала незнаного досі досвіду нової дипломатії — дипломатії, покликаної враховувати нові релігійно-ідеологічні реалії.

Інакше розвивалися стосунки німецького протестантського табору із Константинопольським патріархом. Поштовхом до пошуку дипломатичних стосунків зі Сходом стало загострення релігійно-політичної ситуації в Німеччині. Саме ж загострення значною мірою було пов'язане із посиленням протестантизму, який демонстрував стійку тенденцію до розширення ареалу прихильників Аугсбурзького віросповідання майже до кінця 80-х рр. XVI ст.

Усупереч успіхам Реформації її ідеологи все ж усвідомлювали певну нелегітимність нового руху, яку, на їх погляд, можна було б хоч частково усунути за рахунок унії з авторитетним і могутнім союзником. Римо-католицька Церква зі зрозумілих причин таким союзником стати не могла, зі швейцарськими цвингліанами Лютера розсварив Марбурзький диспут 1529 р., не склалися відносини і з женевським кальвінізмом. Тривалі переговори з монархами Англії та Франції, як ми вияснили,

також не принесли очікуваних результатів й обмежилися лише ситуативними військовими союзами.

Не знайшовши розуміння на Заході, лютерани націлили свою дипломатію на Схід, припускаючи, що союзником міг би стати давній опонент католицизму — ортодоксальний Константинополь на чолі з Патріархом.

Слід зауважити, що протестантські керівники ще з перших років Реформації з явною симпатією звертали свій погляд у бік Константинополя, вважаючи, що незначні відмінності в управлінні церквою і розбіжності догматики легко здоланні, а християнська єдність, що ґрунтується на більшості загальних обрядів і догматики — цілком можлива. Ба більше, на думку реформаторів, союзниками й адептами оновленої релігії повинні бути неримські народи: «... московити, білоруси, греки й інші чималі народи у світі ... які вірують так, як ми, приймають хрещення, як ми, проповідують, як ми, живуть, як ми...»

Перші екуменічні «меседжі» до ортодоксальної грецької церкви прозвучали ще на початку Реформації під час Лейпцизького диспуту 1519 р., коли розгорілася полеміка щодо проблеми підпорядкування і взаємин світської та церковної влади. Тоді Лютер у ролі аргументу звернув увагу доктора Екка на багатовіковий досвід існування християнської церкви в умовах невизнання папського примату, але залежної спочатку від світської влади християнського государя, а згодом — від ісламського султана.

Власне, полеміка Лейпцизького диспуту ще раз оголила існуючу проблему неоднозначного ставлення католицького суспільства до практики співіснування східного християнства та ісламу в межах однієї держави й, водночас, чіткіше позначила нову лінію напруги між католицизмом і православ'ям. Ідеться, насамперед, про те, що падіння Константинополя

в 1453 р. і безперервна ісламська загроза поставили перед західним світом низку важливих питань. Наприклад, чи не є падіння східного центру християнства покаранням за розкол і невизнання папської першості? Чи може церква, перебуваючи під пануванням ісламської Османської імперії, залишатися істинною? Чи не вказує сам факт завоювання Константинополя на те, що грекам необхідно радикально переглянути свою доктрину? У полеміці з Лютером доктор Екк, захищаючи папський примат, узагальнив існуючі питання і висловив пануючу серед католиків думку, що «греки, не визнаючи римської першості, за довгі роки стали не тільки схизматиками, але і жакливими еретиками». Відповідь Лютера не забарилася. Він заявив, що загибель земного царства не можна прирівнювати до втрати істинної віри: «Хіба може віра загинути після знищення держави, хіба можна робити висновок, що з греками немає Христа, якщо вони не мають власної держави? З таким же успіхом можна стверджувати, що мученики переможені пеклом ... Якщо існує першість Римської Церкви, то всі єпископи Константинополя та Олександрії, усі великі Отці Церкви — Василь, Григорій, які не знали і не чули про *jure divino* — хіба вони тепер прокляті як еретики? І невже Папа буде їх виганяти з небес?».

Усе ж, якщо захист і виправдання ортодоксальної Церкви у Мартіна Лютера були більшою мірою спричинені логікою розвитку Лейпцизького диспуту та ситуативною потребою в захисті власних позицій, то в його найближчого соратника, Філіпа Меланхтона, свідка й учасника словесної дуелі, незабаром викристалізувалася ідея зближення лютеранства та православ'я на ґрунті спільності догматики. Обережні кроки в цьому напрямі проглядаються в листуванні після диспуту.

Утім, навряд чи можна стверджувати, що до 1530 р. у таборі лютеран було багато полум'яних прихильників об'єднання

з Константинополем. Цей факт джерелами не підтверджується. Ситуація істотно змінилася лише після Аугсбурзького рейхстагу 1530 р. До цього моменту Меланхтон не втрачав надії на примирення з Католицькою Церквою. Саме ця ідея-фікс рухала ним при написанні Аугсбурзького віросповідання, що містила в більшості своїх статей компроміс і бажання примирити обидві Церкви. Проте, як ми вже згадували, документ не задовольнив протилежну партію, що ставила німецьких князів — прихильників Реформації — на одну дошку із турками. Не дивно, що в такій ситуації навіть компромісні статті документа зазнали шквалу критики, який довів, що миру не буде. Це частково пояснює достатньо різку тональність Меланхтона в «Апології Аугсбурзького віросповідання» («*Apologia Confessionis Augustanae*»). Але, можливо, непритаманна Меланхтону тональність Апології пояснюється й тим, що вона була написана у відповідь на католицьке «Спростування» («*Confutatio*»)³⁸. Загалом події після Аугсбурзького рейхстагу (1530) показали необхідність пошуку нових союзників, а Меланхтон знову повертається до ідеї зближення з Константинопольською Церквою.

Однак поставимо собі запитання: чи була ця ідея актуальною для Константинополя? Найімовірніше, ні. Дійсно, на превелике розчарування лютеран, греки тривалий час не надто цікавилися новою течією. Події, що відбувалися в релігійному житті Західної Церкви, здавалися їм досить туманними, незрозумілими і далекими. Ситуація змінилася лише після того, як очевидні успіхи лютеран стали загальновідомим фактом. Саме це і спонукало Константинопольського Патріарха Йо-

³⁸ «*Confutatio Augustana*» (лат. — спростування) документ, що був підготовлений двадцятьма католицькими богословами, присутніми на Аугсбурзькому рейхстазі 1530 р., що містив спростування статей Аугсбурзького віросповідання.

сафа II ближче познайомитися з новим релігійним рухом. З огляду на це, бажаючи отримати максимально достовірні дані, у 1559 р. до Віттенбергу прибув диякон Деметрій Мізос, який на шість місяців оселився в будинку Меланхтона. Для Сходу відкрилася унікальна можливість отримати відповіді на свої питання безпосередньо від перших осіб протестантської церкви Німеччини.

Зважаючи на пізніші листи Меланхтона, реформатор залишився задоволений спілкуванням із константинопольським послом. Дійсно, візит виявився досить корисним для обох сторін. По-перше, лютерани отримали цілком вичерпну інформацію про особливості церковного життя християн під владою мусульманської Османської імперії. Почуте підтвердило поширену серед лютеран думку про можливість співіснування зовсім різних релігій в межах однієї держави. У листі до колеги Йоганна Матезія³⁹ Меланхтон, інформуючи його про стан Церкви в Малій Азії та Греції, не без якогось навіть задоволення зазначав: «Бог зберіг церкву у Фракії, Азії та Греції, як колись трьох юнаків у вогненній печі». У тому ж листі автор, переказуючи слова Деметрія про існування теологічної школи на острові Хіос, продовжував: «Ми дякуємо істинному Богу і його Сину Ісусу Христу, за те, що Він могутньою рукою зберіг маленьке стадо вірних, які правильно славлять Бога і правильно до Нього звертаються».

Однак ще важливішим було те, що цей візит усеяв певний оптимізм щодо можливого об'єднання Церков. Адже, на переконання Меланхтона, між ними проглядалося не так багато ідеологічних перешкод. Натомість існує переважаюча догматична єдність. Церкви об'єднує історична спадковість, вони однаково дотримуються Святого Письма й обрядовості, шанують спільних Отців Церкви. Далі, щоб підтвердити свої

³⁹ 25. Sept. D. Iohanni Matthesio. CR. Vol. IX. — S. 925. Nr.6828

слова, гуманіст посилається на приклад Деметрія: «... сам Деметрій відвідував наші церковні збори і чув те, чого ми вчимо. Він може підтвердити, що ми богобоязливо дотримуємося Святого Письма, пророчих й апостольських послань, а також догматичних канонів святих синодів й учення отців — Афанасія, Василя, Григорія, Єпифанія, Іринія та інших, що мислять так само, як ми». Розуміючи, що об'єднуючим початком можуть стати не тільки загальні догматичні погляди, але й спільні вороги, Меланхтон не забув згадати про це, підкресливши: «Разом з тим, ми відчуваємо відразу до магіків, мусульман й інших ворогів Господніх, яких відкидає Церква Божа».

Слід зауважити, що серед безлічі імен Отців Церкви Меланхтон свідомо не згадує таких шанованих у латинському світі, як Тертуліана й Августина. Окремою шпилькою на адресу Католицької Церкви звучала і така фраза: «... ми вчимо, що справжня релігія полягає в істинній вірі та послуху Боже-ственим постановам, а не в самовільно придуманих культах і формах, створених проти волі Божої невченими ченцями».

Під час перебування Деметрія у Віттенберзі відбулася важлива подія — публікація Аугсбурзького віросповідання грецькою мовою (*Augustana Graeca*). Наразі є два його друкованих видання. Перше вийшло в Базелі у 1559 р. і складалося із ста чотирнадцяти сторінок грецького тексту. У передмові зазначалося, що перекладачем й автором цієї публікації був лікар і шкільний ректор Пауль Дольч. Другий примірник, або друге двомовне (греко-латинське) видання, внесене до «*Acta Scripta*», яке містить роботи вюртемберзьких теологів разом із листуванням 1573–1581 рр. між Тюбінгеном і Константинополем, побачило світ у 1584 р.⁴⁰

⁴⁰ *Acta et Scripta Theologorum Wirtembergensium, et Patriarchae Constantinopolitani D. Hieremiae, quae utrique ab anno MDLXXVI usque ad*

Нині грецькі переклади висувають перед дослідниками низку запитань. Головне, чому Пауль Дольч, а не особисто автор Аугсбурзького віросповідання здійснив переклад і написав передмову? Адже рівного Меланхтону знавця грецької мови до того часу серед віттенберзьких реформаторів не було. І до того ж, складно повірити, щоб Меланхтон, усвідомлюючи значущість події, відсторонився від такої важливої роботи, що потребувала не просто механічного перекладу, але вимагала суттєвого корегування, внесення змін, доповнень, пояснень і, в цілому, адаптації до грецького світогляду. До того ж латинський і грецький варіанти містять суттєві текстуальні відмінності (іноді це радикальні перефразування, а подекуди і повна переробка офіційного тексту), що дає привід називати *Augustana Graeca* не перекладом Аугсбурзького віросповідання, а його версією.

Мабуть, Меланхтон не бажав афішувати своє авторство, бо не прагнув укотре викликати на себе критику з табору лютеран за свою екуменічну діяльність, за спроби пошуку компромісів із католиками і кальвіністами. Проте це лише версія. На жаль, сучасні дослідження цих перекладів нечисленні⁴¹. Вони не дають вичерпної відповіді на всі питання, а лише окреслюють коло проблем, що потребують ґрунтовного дослідження.

annum MDLXXXI de Augustana Confessione inter se miserunt: graece et latine ab iisdem Theologis edita. — Wittenberg: In Officina Haredum Johannis Cratonis, 1584. — 384 p.

⁴¹ Benz E. Die griechische Übersetzung der Confessio Augustana aus dem Jahre 1559 / E. Benz // Wittenberg und Byzanz. — Marbourg: Elwert-Gräfe und Unzer, 1949. — S.S. 94–128; Fraenkel P. Testimonia Patrum / P. Fraenkel. — Geneve: Droz, 1961. — S.S. 332–337; Kretschmar G. Die Confessio Augustana Graeca / G. Kretschmar // Kirche im Osten. Studien zur osteuropäischen Kirchengeschichte und Kirchenkunde. — Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1970. — S.S. 11–39.

Грецький варіант Аугсбурзького віросповідання був надісланий до Константинополя з Деметрієм у тому ж 1559 р. Меланхтон дуже сподівався на швидку відповідь і позитивне рішення. Однак довгоочікувана відповідь надійшла у Віттенберг лише 1576 р., через шістнадцять років після смерті Меланхтона. Наступні переговори не принесли лютеранам бажаного результату: релігійне об'єднання не відбулося.

Підсумовуючи дипломатичну діяльність Філіпа Меланхтона, можна зауважити, що хоча у процесі тривалих переговорів із Францією, Англією та Константинополем і не вдалося досягти бажаного для лютеран результату — створити коаліцію західноєвропейських держав, базовану на нових спільних цінностях, або ж православно-лютеранський союз, однак, по-перше — диспути, перемовини, обговорення та створені Меланхтоном екуменічні документи стали одним із важливих етапів до будівництва об'єднаної Європи; по-друге — завдяки спілкуванню в різних формах західне християнство ближче познайомилося із грецькою Православною Церквою, специфікою її богослов'я й особливостями функціонування християнської Церкви в межах ісламської держави. Реформатори отримали важливий аргумент на користь можливості існування окремої Церкви без визнання нею верховенства Римського понтифіка. Головне, що дипломатично-єкуменічна діяльність Філіпа Меланхтона поклала початок широкому діалогу між країнами із відмінними релігійними системами, між православ'ям і протестантизмом, окреслила те коло питань і проблем, розв'язання яких потребуватиме зусиль ще не одного покоління теологів.

4.4. Філіп Меланхтон і «Республіка вчених»

Спроби Меланхтона налагодити суспільний діалог та міжконфесійний мир не обмежувалися публічною сферою чи офіцій-

ною дипломатією, але й переносилися у сферу приватну. Якщо результати офіційної дипломатії Філіпа Меланхтона, як ми показали в попередньому розділі, не мали бажаного результату, то перемовини, що велися на рівні приватному, міжособистісному, виявились більш ефективними. Йдеться про листування гуманіста, важливу складову його комунікативної стратегії.

Наприкінці XV — у першій половині XVI ст. серед гуманістів набула поширення антична традиція приватного листування. Епістолярна комунікація для Філіпа Меланхтона стала важливим засобом налагодження розірваних Реформацією стосунків між гуманістами, встановлення діалогу з політичними, релігійними і культурними діячами, які опинилися по різні боки ідеологічних барикад. Листування сприяло і підтриманню існуючих товариських зв'язків, зміцнюючи та популяризуючи товариство вчених-гуманістів, відоме під назвою «республіки вчених» (*respublica literaria*).

Нагадаємо, що термін *respublica literaria* мав кілька значень, проте його семантичне поле все ж зафіксувалося навколо терміну «республіка вчених». Її члени в основі інтелектуальної програми покладали співдружність гуманістів із різних частин Європи і надавали перевагу не особистій комунікації, а епістолярній.

Поряд із видатним Еразмом Роттердамським, загально-визнаним главою *respublica litteraria*, були й інші мислителі, завдяки активній діяльності яких створювалися умови для розширення культурного простору республіки вчених.

Комунікативний арсенал гуманістів включав особисті зустрічі та бесіди віч-на-віч у межах дружніх візитів. Однак, визначальною й основною формою взаємодії залишалося листування. Для сучасних дослідників гуманістичне спілкування, що виробило власні жанрові канони, правила і стиль складання листів, є невичерпним джерелом вивчення такого

яскравого явища в інтелектуальному житті Західної Європи, як *respublica litteraria*, яку реформатори, вихідці з гуманізму, вважали засобом подолання релігійних розбіжностей, спільним майданчиком із широкими комунікативними можливостями.

Основним джерелом нашого дослідження є багата епістолярна спадщина Меланхтона. Ми зосередимось тут лише на рекомендаційних листах, важливих елементах комунікативної стратегії гуманіста у справі відновлення і підтримання зв'язків у середовищі вчених. Рекомендаційні листи незамінні також при дослідженні рецепції античних практик, що стали в епоху конфесійних конфліктів важливим засобом пошуку компромісу та порозуміння на міжособистісному рівні. Варто також узяти до уваги, що саме ці джерела є, як визначив Ернст Гофман, формою «уявлення себе в повсякденні»⁴², і дозволяють чіткіше окреслити картину світу гуманіста, його ставлення до навколишньої дійсності. Вони презентують коло спілкування, особисті географічні та соціальні кордони комунікації, його роль у подоланні існуючої культурно-наукової ізольованості Німеччини, внесок у поширення нової релігійності в ранньомодерній Європі.

Нагадаємо, що практика написання рекомендаційних листів склалася ще в античні часи. У середньовіччі цей жанр був частково призабутий, але його новий розквіт розпочався в Італії з поширенням гуманізму, коли завдяки пошуковій роботі Франческо Петрарки в бібліотеці собору Верони була знайдена кореспонденція Цицерона з великою кількістю рекомендаційних листів. Власне, з Петрарки і Колюччо Салютаті, який тридцять років обіймав посаду канцлера Флоренції, колись сухі дипломатичні формули перетворилися,

⁴² Цит. за: Берк П. Антропология итальянского Возрождения. Пер. с англ. / П. Берк // Одиссей. Человек в истории. 1993. — М.: Наука, 1994. — С. 279.

без перебільшення, у літературне мистецтво. З роками було розроблено і теоретичну основу цього жанру кореспонденції. Виникають також різні керівництва для складання листів — письмовники. Найвідоміші «керівництва-письмовники» кінця XV — початку XVI ст. належать перу Еразма Роттердамського й іспанського гуманіста Хуана Луїса Вівеса. Традиція закріпилася надовго, до XVII ст., коли письмовники під назвами «Formulario» і «Segregatio» все ще продовжували друкувати. Гуманіст і реформатор Філіп Меланхтон також не обійшов увагою цей жанр і, зважаючи на залишену ним епістолярну спадщину, розглядав його не тільки з погляду можливостей спілкування з колегами-одновірцями, а й бачив у ньому дієвий засіб комунікації із прихильниками старої віри.

Нагадаємо, що перехід Меланхтона в табір лютеран відразу поставив його в ідеологічну опозицію до багатьох відомих гуманістів, які хоч і ратували за внутрішню церковну реформу, однак залишалися в лоні старої церкви й, отже, виступали проти радикальних кроків у напрямі оновлення релігійних структур і догматики.

У цьому контексті варто також зазначити, що відома суперечка Еразма з Лютером про свободу волі мала прямі наслідки для Меланхтона. Перебуваючи між найбільш яскравими представниками двох визначальних течій XVI ст. — гуманізмом і Реформацією навіть толерантний Меланхтон не зміг уникнути негативу ідеологічної боротьби і примирити «*studia humanitatis*» і «*sola Scriptura*». Хоча йому і не завжди вдавалося дистанціюватися від ідеологічної конфронтації, однак, впродовж усього життя він намагався підтримувати дружні зв'язки з різними ідеологічними таборами. Значною мірою цьому сприяли рекомендаційні листи. Такими листами Меланхтон забезпечував своїх учнів і прихильників, коли ті з різних причин змушені були подорожувати як у межах

Священної Римської імперії, так і за її кордонами. Кількість рекомендаційних листів вражаюча — вони становлять четверту частину епістолярію гуманіста, який загалом нараховує близько десяти тисяч листів.

Рекомендаційні листи були формулярами, які за необхідності персоналізувалися, або істотно змінювали форму, відповідно від обставин. А обставини, зі свого боку, залежали від посадового і соціального статусу адресата. Чим вищим було соціальне становище й авторитет отримувача респонденції, тим більшого значення надавалося структурі та формальним конструкціям епістолярію. І, навпаки, чим у приязніших стосунках перебували кореспонденти один з одним, тим менш формалізованим виявлявся стиль письма. У випадку написання рекомендаційного листа добре знайомому колезі (*ad magistrum*), вступна частина могла бути зовсім короткою, не перевантаженою пишномовним вступом. Автор лише побіжно повідомляв причину, чому саме цю людину рекомендують («*ratio*»). Далі, в «*expositio*», передбачався загальний опис спонукальних мотивів листа. Конкретні ж причини і, найголовніше — прохання, викладали в частині «*amplificatio*». Остання частина, «висновок», містила запевнення в тому, наскільки гідною є підтримка рекомендованого.

Роль такого типу листа — максимально допомогти рекомендованому увійти в коло наближених патрона. У межах гуманістичної *respublica litteraria* це була загальноприйнята практика. Завдяки листу той, хто приймав рекомендованого, був упевнений, що не принесе у свій дім неприємностей та біди. І навпаки, якщо щось погане все ж траплялося, то зазнавала удару репутація того, хто був поручителем, автора рекомендаційного листа. Якщо рекомендований приймався, то вчений (у цьому випадку Меланхтон) також зобов'язувався приймати учнів і допомагати в подібних випадках своєму

колезі. Це був один із ефективних способів обміну учнями, а отже, і науковими досягненнями в межах *respublica litteraria*.

Переважна більшість листів адресувалася респондентам у межах Священної Римської імперії німецької нації і лише сімдесят — за межі імперії, у такі країни як Італія, Франція, Англія, Данія, Швейцарія, Польща, Литва, Угорщина. Хоча листи в інші країни становлять меншість, однак заслуговує на увагу сам факт настільки широкої географії та різних комунікативних рівнів. Серед респондентів знаходимо представників різних соціальних станів і груп: учених, правителів, релігійних діячів, які нерідко мали діаметрально протилежні релігійні переконання.

Звертає на себе увагу те, що значну частину листів створено із дотриманням класичної конструкції. Утім, більшість мають довільний виклад й оформлення (наскільки це можливо для цього типу документів). Частина рекомендаційних листів до монархів містять скорочення при зверненні, як, наприклад, в коротенькому листі до данського короля Крістіана III, де вісім разів зустрічається скорочення — «ЕКМ» (*Eurer Königlichen Majestät* — Ваша королівська величність). Частина рекомендацій мають порівняно глибоку характеристику рекомендованого, або більшу за обсягом риторичну частину. Інші ж, навпаки, обмежуються лише одним реченням.

Рекомендаційні листи Меланхтона можна умовно поділити на п'ять типів. Перший — це прохання про стипендії та пожертву для малозабезпечених студентів, не здатних самостійно оплачувати власну освіту. Другий — рекомендації на студентів, які прагнуть отримати освіту в іншій країні, або які виявили бажання навчатися у конкретного викладача. Третій тип — рекомендації суспільно-релігійним діячам, які здійснювали поїздки з дипломатичними завданнями як, наприклад, у випадку із Францом Бурхардсом, який прибув до двору короля

Англії Генріха VIII з дипломатичною місією для вирішення проблем релігійного і політичного характеру⁴³. Четверта група — це рекомендації, пов'язані із призначеннями на посади. Такі рекомендації, а радше їх можна назвати побажаннями або проханнями, Меланхтон надавав як у межах імперії, так і за кордон. До п'ятої групи рекомендаційних листів належать ті епістоли, що адресувалися винятково колегам-гуманістам.

Звертає на себе увагу певна особливість: рекомендаційні листи із проханням про призначення на посади, особливо за межами Німеччини, представлені в меншості. Це виглядає трохи дивно, враховуючи той факт, що руйнування старих структур супроводжувалося масовим звільненням католицьких священників і виникненням гострої потреби у призначенні нових.

Проте з другої половини 20-х рр. XVI ст. вирішальну роль у формуванні нових церковних структур та церковної ієрархії почали відігравати королі, князі, магістрати, які займалися призначенням пасторів, церковних суперінтендантів і різноманітних управлінців. Отже, вплив Меланхтона на процеси призначень посадовців у церковних реформованих структурах був опосередкований і фрагментарний. З огляду на це, подібні рекомендації радше винятки, аніж стала практика. Прикладом такої рекомендації є лист, виданий Йогану Драконітесу (1494–1566)⁴⁴ до данського короля⁴⁵. Серед кількаразових формалізованих згадувань могутності,

⁴³ Melanchthon an Kg. Heinrich VIII von England (10. April 1539) // MBW. Bd. 8. — Nr. 2188.

⁴⁴ Йоганн Драконітес був вихідцем із Ерфуртського товариства гуманістів, які намагалися знайти точки перетину греко-римської культури і християнського світогляду.

⁴⁵ Melanchthon an Kg. Christian III. von Dänemark (13. Juni 1548) // CR. Vol. VI. — S.S. 922–923. Nr. 4257.

величі та мудрості короля, після короткого опису політичних і релігійних подій у самій Німеччині, Меланхтон присвячує всього лише одне речення власне Драконітесу. Проте в це речення вклалася як характеристика Драконітеса, як побожного християнина і високоосвіченого доктора, так і те, що рекомендований готовий із радістю послужити королю, оскільки на цей момент залишився без служби. Отже, лише констатація, що Драконітес міг би послужити, але жодного натяку на прохання взяти на службу.

Розглянемо детальніше один із листів, що умовно належить до п'ятої групи. Він представляє інтерес тому, що засвідчує меланхтонівське бажання, попри релігійну роз'єднаність, розширювати межі *respublica litteraria*, у якій вищою цінністю є знання, втілене в ліберальній ерудиції («*liberali eruditione*»).

У 1543 р. Меланхтон забезпечив рекомендаційним листом свого улюбленого учня Матеуса Іренеуса (Matthaeus Irenaeus)⁴⁶, який спочатку здобував освіту у Віттенберзі, а згодом навчався в університетах Тюбінгена і Лейпцига. Пізніше, як доктор права, Іренеус займався юриспруденцією при імперському апеляційному суді у Шпеєрі. Перед своєю подорожжю до Венеції Матеус отримав рекомендаційного листа до відомого італійського гуманіста Йоганна Баптиста Ігнатія (1472–1553). Зауважимо, що Йоганн Баптист належав до парафіян католицької церкви. Однак цей факт не став перешкодою для спілкування.

За своєю структурою лист дещо відрізняється від традиційної гуманістичної практики складання рекомендацій. Перші речення листа не стосуються особи рекомендованого,

⁴⁶ Melanchthon Ph. Brief an Johannes Baptista Egnatius 1543 August 1543 / P. Melanchthon // Melanchthon deutsch. Schule und Universität, Philosophie, Geschichte und Politik. B. 3. — Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2010. — S. 249–251; CR. Vol. V. — S.S. 169–170. Nr. 2750.

але містять критичну оцінку політичної та релігійної ситуації в Німеччині. В очах Меланхтона поточний стан речей вкладався в такі визначення, як «безлад» (Wirren), «катастрофічні зміни» (schicksalhaften Veränderungen), за яких «не існує місця науці». Критичний стан Німеччини, на думку гуманіста і реформатора, значною мірою пов'язаний із тим, що наука не в змозі вижити в середовищі такого жахливого народу, як німці (in unserer so schrecklichen Nation). Песимістична оцінка поточної ситуації, спричиненої Реформацією, звучить досить дивно, як для публічного виступу провідного реформатора, але зрозуміла, коли врахувати те, що листа Меланхтон написав незабаром після невдалого Регенсбурзького диспуту (1541–1542). Цей диспут Меланхтон вважав провальним. З іншого боку, жорстка оцінка Німеччини і свого народу могла бути риторичною фігурою, тактикою «протиставлення», щоб викликати співчуття і бажання допомогти. Як, власне, і сталося, якщо поглянути на подальшу долю Матеуса Іренеуса. А поки, звертаючись до гуманістичних почуттів Баптиста Ігнатія Меланхтон зауважує, що «... в цих трагічних обставинах» молодь може отримувати таку необхідну для Німеччини освіту в Італії, долучатися до високої культури, розширювати кордони *respublica litteraria*, і все це, у підсумку, надасть їм можливість «залишатися мужніми в такі сумні часи» і «зберегти науки й освіту».

Після вступу із критикою своєї Батьківщини особливо контрастно звучить похвала на адресу Італії, яку гуманіст вважає «єдиною вчителькою всіх народів у Європі». Нагадаємо, що ідеалізація Італії і вияв пошани до її вільних містян — усталений топос у працях Меланхтона, що зустрічається не тільки в листах, адресованих до італійських гуманістів. У відомій промові на відкриття нової школи в Нюрнберзі (1526) Меланхтон пов'язав ренесанс науки із громадянською свідомі-

стю флорентійців, їх природною шляхетністю. Флорентійці, підтримавши грецьких учених, змушених емігрувати до Італії, урятували науки для людства⁴⁷. Гуманіст стверджує, що якби Флоренція залишилася байдужою, то із втратою Греції, людство втратило б грецьку мову і науку. Проте, якщо у згадуваній промові Меланхтон звеличував гідність лише флорентійців, то в листі-рекомендації компліменти поширюються на всю Італію. Меланхтон уподібнював інтелектуальні заслуги Італії загальноновизнаним діянням давніх афінян: «Як Перікл, слідом за Фулідом, афінян називав наставниками Греції, то ще більшою мірою це стосується Італії, яка впродовж багатьох століть залишалася єдиною батьківщиною наук і єдиною вчителькою всіх народів у Європі». Визнання незаперечної переваги італійських громадян у процесі інтелектуалізації Європи підводить до, мабуть, найголовнішої ідеї листа і дуже важливого для Меланхтона завдання — за рахунок отримання *eruditio* інтегрування хоч і «so schrecklichen Nation», але такої дорогої серцю гуманіста Німеччини у сферу культурного простору *respublica literaria*. «А тому я найбільш гаряче сприяю бажанням тих студентів, які прагнуть слухати найосвіченіших мужів у Вас на Батьківщині, з тим, щоб потім направляти до своєї вітчизни невеликі струмочки освіти з Ваших джерел».

Після викладу причини написання листа Меланхтон висловлює свою глибоку повагу Йоганну Баптисту Ігнатію, звертаючись до нього як до людини, «яка виділяється не тільки ерудицією, а й у *humanitate* найбільш освіченої нації» і додає, що «ми вшановуємо Вас як мудрого радника за вашу освіченість і вік...»

Шанобливі слова на адресу відомого вченого передують самій рекомендації і характеристиці Матеуса Іренеуса.

⁴⁷ Melanchthon Ph. Lobrede auf die neue Schule / P. Melanchthon // Melanchthon deutsch. Bd. 1. — Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 1977. — S. 101.

Насамперед, Меланхтон просить Ігнатія прийняти молоду людину у своє коло і надати йому заступництво на підставі цього листа. Далі Меланхтон, характеризуючи Матеуса, згадує його людські якості й освіченість: «Після того, як Ви з ним познайомитеся, то Ви приймете його і серцем своїм, на підставі Вашої чудової людяності, а також його доброчесності та знань багатьох прекрасних мистецтв».

Не залишилося поза увагою і коло інтересів Матеуса. Цей аспект Меланхтон розкриває суто як гуманіст, звернувши увагу на інтерес молодого студента до тих галузей знання, де є філософський компонент, і те, що Матеус присвятив себе вивченню юриспруденції. Меланхтон повідомляє і про очікування останнього в задоволенні етико-моральних потреб, адже до Італії він прагне не заради слухання юридичних диспутацій, а через бажання повчитися на сократичних промовах знаменитого вчителя «... й очікує, що вони (промови) допоможуть йому вести правильне життя».

Цікавою є заключна частина листа, оскільки у ній Меланхтон, засвідчивши ще раз свою повагу до Йогана Баптиста Ігнатія, позиціонує і себе як давнього шанувальника гуманіста: «Я полюбив Ваше ім'я ще 30 років тому, коли був іще хлопчиком і коли з'явилися Ваші примітки (annotationes). І як ви можете самі переконатися, ця повага не згасає. З огляду на це я також відрекомендовую Вам себе самого». Вочевидь, не буде перебільшенням зауважити, що в цьому випадку Меланхтон використовує привід, поїздки Матеуса до Італії, ще й для того, щоб збагатити своє власне коло спілкування, а в глибшому вимірі — розширити межі республіки вчених, збільшити міжрелігійне комунікативне поле.

Переосмислені й адаптовані античні традиції написання рекомендаційних листів стали ефективним засобом комунікативної стратегії Ф. Меланхтона. Розширення гуманіс-

тичного кола спілкування об'єднувало вчених різних країн і, долаючи культурну та наукову ізолюваність, сприяло інституціоналізації наукової діяльності в Європі. З іншого боку, цілеспрямована діяльність гуманіста і реформатора зі зміцнення *respublica literaria* стала важливим фактором досягнення ефективного спілкування із представниками різних ідеологічних спектрів і поширенню *liberali eruditione* в середовищі реформаційного студентства.

Отже, діяльність Філіпа Меланхтона не обмежилася лише науково-гуманістичною та релігійною проблематикою, але охоплювала суспільно-політичні практики, що торкалися складних внутрішніх і зовнішніх проблем. У ролі експерта він мав можливість спостерігати й аналізувати різноманітні події суспільно-політичного життя Німеччини й імперії. Збережені документи дають можливість зробити висновок, що Філіп Меланхтон убачав проблему виникнення соціальних заворушень у відсутності елементарної та доступної освіти для народу, яка б прищеплювала побожність (*pietas*) у дусі Реформації та надавала знання (*eruditio*). Гуманіст, на відміну від Лютера, категорично відкидав думку про посилення ролі меча у придушенні селянських заворушень і переконував владу в необхідності застосовувати інший виховний інструментарій — школи нового типу. Саме така школа, на його думку, що гармонійно поєднує виховання в дусі нового євангельського вчення і викладання необхідних практичних дисциплін, може стати запорукою стабільності та порядку в країні.

Іншою важливою складовою суспільно-політичних практик Філіпа Меланхтона була участь у рейхстагах, на яких вирішували проблеми політично-релігійного характеру, та в загальноімперських релігійних диспутах. Подібні заходи розглядалися ним як необхідні комунікативні майданчики

для налагодження діалогу між протилежними релігійними таборами, що мало зменшити внутрішньополітичну напругу. Діяльністю під час Аугсбурзького рейхстагу 1530 р. Меланхтон уперше заявив про себе як про теолога загальноімперського рівня. Хоча «Віросповідання» не було «почуте» імператором, проте документ став основою для згуртування протестантського табору і формування майбутніх релігійно-політичних коаліцій.

Звинувачення Меланхтона у невинуватому прагненні до компромісу та поступливості в релігійних питаннях ми не вважаємо переконливим. Документи Регенсбурзького диспуту засвідчують, що реформатор чітко усвідомлював межі допустимих компромісів і виявляв твердість, якщо вимоги опонентів, а нерідко і «соратників», суперечили таким принципам, як *pietas* і *veritas*.

Важливою складовою політичних практик гуманіста та реформатора виявилась дипломатична діяльність. Три-валі перемовини з католицькою Францією, протестантською Англією й православним Константинополем, у підсумку, не привели до створення бажаних коаліцій, однак стали важливим досвідом на шляху формування дипломатії нового часу. Диспути, офіційне листування, обговорення та створені Меланхтоном «екуменічні» документи можна вважати частиною комунікативної стратегії і, водночас, вагомим внеском у будівництво майбутньої об'єднаної Європи. Важливо, що знайомство лютеранських теологів зі специфікою богослов'я грецької православної церкви, а особливо існування та діяльність християнської церкви в межах ісламської держави, стало вагомим аргументом на шляху теологічного виправдання не лише існування, але й повноцінного функціонування окремої Церкви без визнання нею верховенства римського понтифіка.

Необхідною частиною комунікативної стратегії та складовою дипломатичних практик можна вважати листування Меланхтона із гуманістами, релігійними діячами та політиками інших держав. Переосмислені й адаптовані під потреби часу античні традиції написання рекомендаційних листів стали ефективним засобом із розширення і зміцнення *respublica literaria*. Спілкування з культурними діячами, які сповідували різні релігійні погляди, усе ж об'єднувало вчених різних країн і, долаючи культурну та наукову ізольованість, сприяло інституціоналізації наукової діяльності в Європі.

Суспільно-політичні практики Філіпа Меланхтона, які були націлені на пошук міжконфесійного миру і, головне, миру політичного, несли в основі своєї стратегії гуманістично-релігійні ідеї, що втілювалися у принципах *pietas*, *eruditio* та *veritas*.

4.5. Гуманіст чи реформатор: Філіп Меланхтон у візуальних джерелах

Розповідь про Меланхтона буде неповною, якщо не розглянути питання, ким же сприймали Меланхтона його сучасники, особливо ті, які належали до елітарної частини суспільства. Кого вони бачили — гуманіста чи реформатора? Цікаву відповідь на це запитання дають візуальні джерела. Відомо, що реформатори закликали відмовитись від широкого використання живопису та скульптури у церковному вжитку. Цей заклик, водночас, став поштовхом для розвитку побутового жанру, пейзажу і портрету. Особливою популярністю користувалися портрети керманичів Реформації. Так, портрети Мартіна Лютера поклали початок формуванню нової протестантської іконографії, своєрідного канону, в рамках якого відбулась медіатизація й інших реформаторів.

До нас дійшло близько двадцяти портретів Філіпа Меланхтона. Це роботи Альбрехта Дюрера, Лукаса Кранаха Старшого та його сина, а також Ганса Гольбейна. Усі портрети можна поділити на дві умовні групи. До першої відносимо зображення Меланхтона в образі реформатора, до другої — його портрети як гуманіста.

Розглянемо першу групу. Парний портрет [рис. 3], що позиціонує Меланхтона як реформатора, був створений у 1558 р. Лукасом Кранахом Молодшим (1515–1586). Кранаху блискуче вдалося зобразити не лише сутність Меланхтона-реформатора, але і складність його становища. Лютер, що заповнює своєю масою більшу частину простору, домінує в композиції і перехоплює погляд глядача. Владна лінія рота і губ, погляд твердий, вище лінії горизонту, спрямований до неба і вище лінії очей Меланхтона. Відкрита книга — як символ незакінченого диспуту і ознака готовності знову кинутися в суперечку для захисту ідеї. Його вбрання, хоч і важке, не сковує наповнене силою тіло. Навіть тінь за спиною густіша, що підкреслює масивність фігури і безкомпромісність до втілення ідеї. Ідея — ось лейтмотив образу Лютера, а його домінування не піддається сумніву.

Меланхтон, навпаки, «головний дипломат Реформації», «майстер компромісів», «міністр християнства», але не раб ідеї. Його трохи втомлений погляд спрямований нижче лінії горизонту. А книга у руках закрита — суперечка закінчена. Мудрий погляд підтверджує: він вже давно усвідомив всю безперспективність теологічних дискусій. Одяг — як з чужого плеча, існує ніби окремо. Можливо, натяк на те, що не всі лютеранські ідеї органічно адаптувалися Меланхтоном.

Майже в такому ж ракурсі, і з тими ж емоціями Меланхтон постає на портреті, створеному Лукасом Кранахом Молодшим у 1559 р. [рис. 4]. Одягнення ще більш просторі, не по розміру,

сприймаються як чужі. Час створення портрету був періодом гострих ідейних суперечок, коли Меланхтон піддавався нападкам як з боку лютеран, так і католиків. А тому, зовсім не випадково, у нього в руках відкрита книга. Як видно із написів на відкритій сторінці — це вигадана книга про погляди батька Церкви Василя на виправдання через віру, які були співзвучні лютеранській ідеї. Портрет, очевидно, прозоро візуалізує теологічні погляди Меланхтона-реформатора і був покликаний виправдати його перед ортодоксальними критиками. Книга повернена до глядача, щоб кожен без проблем міг упевнитися в написаному — у лютеранських поглядах Меланхтона.

В образі реформатора постає він і в нових лютеранських вівтарних композиціях. Наприклад, на вівтарі з церкви святої Марії у Віттенберзі. Лукас Кранах Старший на лівій вівтарній ступці (1540–1547 рр.) зобразив Меланхтона, який хрестить немовля [рис. 5]. Взагалі, це один із загадкових сюжетів, який викликає в середовищі дослідників серйозну полеміку. Що хотів сказати цим автор? Адже Меланхтон не був лютеранським пастором і не мав посади священника, щоб здійснювати подібний обряд. Альбрехт Штайнвахс навіть ставить питання: чи не намагався таким чином Кранах продемонструвати Меланхтону, наскільки це прекрасно хрестити дітей? А можливо, продовжує А. Штайнвахс, таким чином Кранах пов'язує Меланхтона з апостолом Філіпом, який, як повідомляє книга Діянь розділ 8, практикував хрещення?⁴⁸

Значно цікавішою є друга група портретів, що складаються із гравюр і які фіксують гуманістичний образ. Наше звернення до гравюр пояснюється ще й тим, що гравюрні портрети, в силу масового тиражування і доступної вартості,

⁴⁸ Steinwachs A. Der Reformations-Altar von Lukas Cranach d. Ä. in der Stadtkirche St. Marien, Lutherstadt Wittenberg / A. Steinwachs. — Spröda: Edition Akanthus, 1998. — S. 12.

були широко доступними й, отже, такими, що ґрунтовно стверджували певний образ портретованого у свідомості суспільства.

Перший відомий і найбільш ранній портрет Меланхтона у техніці гравюри на міді був виконаний Альбрехтом Дюрером у 1526 р. [рис. 6]. Саме цей портрет став для багатьох художників наступних поколінь іконографічним взірцем. Меланхтон зображений на фоні неба і за кам'яною перегородкою із написом: «*Viventis potuit Durerius ora Philippi, mentem non potuit pingere docta manus*» («Риси Філіпа з натури зміг зобразити майстерною рукою Дюрер, але не міг зобразити його дух»). Зауважимо, що Меланхтон у 1526 р. був відомий в обох таборах як провідний реформатор лютеранського напрямку. Впізнаваність Філіпа Меланхтона стала наслідком поширеності його теоретичних теологічних розробок та активної релігійно-публічної діяльності, що, зі свого боку, позиціонувало мислителя як реформатора.

Натомість дюрерівський портрет не несе жодних вказівок на реформаційно-теологічну діяльність Меланхтона. На цю обставину нерідко вказують дослідники. Подібні зауваження можна висловити і до низки інших гравюр Меланхтона.

Повернемося до напису на портреті. Слова «*Viventis potuit Durerius ora Philippi, mentem non potuit pingere docta manus*» відразу відсилають до філософських дискусій античності щодо дихотомії тіла і духу. Подібні дискусії були популярними і в гуманістичному середовищі. Напис висловлює властивий гуманістичному дискурсу скепсис стосовно духу і тіла, підкреслено акцентує увагу на сутності людини, її духовній організації, яка виявляється в тому, що вона здійснює, керована внутрішніми мотивами, а не фізичними даними. Поширений в античності топос безсмертного духу, який є опозицією до тимчасового, мінливого і кінченного,

можливо, як вважає М. Вайзель, взятий Дюрером у античного римського поета-епіграміста Марка Валерія Марціала (бл. 40 — бл. 104 pp.)⁴⁹.

Акцент на дихотомії тіла і духа наштовхує на думку про існування певних фізичних вад Меланхтона. Однак на портреті цього непомітно. Меланхтон зображений ще зовсім молодим, адже пройшло лише вісім років після прибуття в Віттенберг. На той момент йому ще не виповнилося і тридцяти. Ракурс в портреті узятий дещо нижче горизонту, так що обличчя портретованого виявляється на тлі далекого неба — традиційний художній прийом, що надає особливої величності і навіть урочистості образу. Ніщо, по суті, не наводить на думку про фізичні недоліки.

Судячи із зображення і супроводжуючого напису, А. Дюрера в той момент хвилювали інші речі, аніж фізичні вади портретованого. По-перше, він зображує Меланхтона не в образі реформатора, а по-друге, у підписі, який можна сприймати як непритаманну Дюреру самокритику, констатує: «Риси Філіпа з натури зміг зобразити майстерною рукою Дюрер, але не міг зобразити його дух». Ця самокритика — «... але не міг зобразити його дух» — не пов'язана із технічною недосконалістю роботи. Художник підкреслює, що схожість, риси Меланхтона, передані досконало і «майстерною рукою». Однак залишалось щось, що примушувало сумніватися Дюрера у точності зображення внутрішнього світу, який майстер визначає поняттям «дух». Зауважимо, Дюрер на той час достатньо добре знав Філіпа. Як повідомляє Піркгаймер, їх знайомство відбулося ще в 1518 р. Пізніше Меланхтон двічі їздив до Нюрнберга (листопад 1525 і травень 1526 pp.), де

⁴⁹ Weisel M. Melanchthon als Philosoph in graphischen Bildnissen des 16–19. Jahrhunderts / M. Weisel // Der Philosoph Melanchthon / [Hrsg. Günter Frank]. — Göttingen: Hubert, 2012. — S. 213.

проживав Дюрер. Очевидно, що між ними склалися приязні стосунки: реформатор говорив про митця як про «видатного розумом і чеснотами чоловіка». Саме завдяки цій дружбі Дюрер сприйняв від Меланхтона основи лютеранства.

Дружні стосунки, спостережливість художника та виключна ерудиція Дюрера, як здається, давали можливість майстру зрозуміти духовний світ реформатора, як це було і з іншими замовниками. Проте відсутність візуальної реформаційної риторики у портреті та дюрерівський текст дає підстави вважати, що художник, аналізуючи діяльність Меланхтона, вочевидь, бачив в ньому, насамперед, не реформатора, але гуманіста. Тому можна припустити, що Меланхтон, діяльність якого була в 20-тих роках головним чином зосереджена на реформаційній проблематиці, все ж сприймався суспільством, особливо освіченим, переважно як гуманіст.

Якщо ж аналізувати гравюри, що були створені пізніше, то можна помітити, що дюрерівське трактування образу Меланхтона стало основою іконографії Меланхтона. Водночас, наступні гравюри успадкували і гуманістичну риторику дюрерівського портрету. Найкраще це видно на гравюрі Роберта Боїссарда кінця XVI ст. [рис. 7]. Гравюра містить кілька прозорих посилань на художній авторитет Дюрера [рис. 6]. Це виявляється в цитуванні при зображенні одягу Меланхтона, фізіономіки та типового для дюрерівського портрету ракурсу і пластичного моделювання. Однак, є і відмінності. Меланхтон розташований між двома колонами під аркою, а все тло за ним заштриховане. На склепінчастій арці читаємо напис: «PHILIPPUS MELANCHTHON PHOENIX GERMANIAE» («Філіп Меланхтон германський фенікс»). По нижньому полю, як і у Дюрера, вигравірувано латинською мовою: «Corpore parvus erat sed maximus arte Philippus, / Quam bene Germanis sic Philo mela fuit» (Фізично слабкий, але найбільший в на-

уці був Філіп, / яке благословіння, що він був солов'єм для Німеччини».

Трохи вище від напису, ніби на столі, розміщено кілька супроводжуючих предметів-символів: чорнильниця, перо, розкрита книга і короткі біографічні дані. Тут же підпис гравера на полі штриховки.

Якщо такі предмети, як розкрита книжка, чорнильниця і перо ще можна було б витлумачити як символи візуальної реформаційної риторики, то наративний супровід портрету спростовує цю інтерпретацію. Привертає увагу те, що автор називає Меланхтона феніксом. На перший погляд, дана символіка відсилає до традиційного середньовічного бестіарію, де фенікс — символ Христа. Однак середньовічне трактування даного символу переживає у ранній новий час трансформацію: він набуває нових значень. Це добре видно у культурному просторі німецьких інтелектуалів, де даний символ почав використовуватися в якості почесного імені для тих, хто уславився знаннями та глибокою гуманістичною ерудицією. До таких належав, наприклад, відомий Йоганн Рейхлін, якого величали «Phoenix Germaniae». Цим високим титулом, в якості визнання гуманістичних заслуг, художник нагородив і Меланхтона.

У написі нижньої частини картини читаємо: «Corpore parvus erat sed maximus arte Philippus...» («Фізично слабкий, але найбільший в науці був Філіп»). Протиставлення недосконалого фізичного тіла вченого і його наукової величини є відгомонам гуманістичного топосу дихотомії фізичної і духовної природи. Акцент на зовнішньому вигляді вченого різко контрастує з представницьким візуальним образом. Явне протиріччя наративу і візуальності розкривається при аналізі другої частини цитати: «... Quam bene Germanis sic Philomela fuit» (яке благословіння, що він був солов'єм для

Німеччини»). Згадуваний соловей (Philomela), у даному випадку, нами розглядається як означальна деталь до розуміння усієї гравюри. Образ солов'я не був чимось новим і, як відомо, зображувався ще в античній греко-римській поезії та використовувався в творчості середньовіччя. Поети і богослови частково використовували пізньоантичні топоси, притаманні цьому образу, а частково виробили власні. Здебільшого, образ солов'я згадувався у контексті краси мелодії, досконалості звуковедення, різноманітності зворотів. Іноді зверталася увага на дихотомічність — невиразної зовнішності солов'я та красу пісні, як, приміром, це знаходимо у вченого, богослова і поета Каролінзького Відродження Алкуїна (735–804), який згадував не лише видатні вокальні здібності солов'я, але й скромну зовнішність: «Скромне твоє сіре вбрання, але прославлена дивна пісня...»

Наведена цитата може бути своєрідним ключем до розшифрування наративу на портреті Меланхтона. Художник, використовуючи образ солов'я, який, попри «скромне вбрання», має «прославлену дивну пісню», тим самим вказує на дихотомію слабкого тіла Меланхтона і його величі в науці, наділяючи, в такий спосіб, зображення яскраво вираженою гуманістичною риторикою. Гуманістична риторика портрету посилюється, якщо взяти до уваги те, що в добу Відродження образ солов'я доповнюється ще кількома важливими конотаціями, знаковими для розглядуваної гравюри. Французький вчений і гуманіст Гійом де Ла Перр'єр (1499–1565) порівнював прагнення солов'я співати із всепоглинаючим устремлінням до знань, а гуманіст Йоахім Камерарій, друг Меланхтона, доповнив характеристики солов'я ще й образом турботливого батька, який займається вихованням дітей.

Отже, створений Дюрером візуальний образ Меланхтона став основою іконографії гуманіста. Цей образ з часом лише

доповнювався уточнюючими деталями. Вони вказували на Меланхтона як на вихователя, педагога і вченого, поглиблюючи гуманістичну риторику портретів.

Те, що значна кількість портретів представляла Меланхтона в якості гуманіста, попри його визначну реформаційну діяльність, дає підстави вважати, що освічена частина суспільства XVI ст. сприймала і мислила Меланхтона все ж більше як гуманіста, а не реформатора. Це пояснює збереження і поглиблення особистих зв'язків Меланхтона із багатьма відомими представниками гуманістичної еліти, які залишалися вірними католицизму та феномен широкої комунікативної діяльності вченого в культурному просторі європейського гуманізму, його ефективної роботи по розширенню кордонів гуманістичної *республіки вчених*. Важливо і те, що іконографічний образ соратника М. Лютера, завдяки масовості тиражування гравюри та її доступності, транслюючись широкій аудиторії, закріплював за Меланхтоном образ гуманіста.

ПІСЛЯМОВА

Складно дати однозначну оцінку людині, з якою нас розділяють більше, ніж п'ятсот років. Людині, яка жила в іншу епоху, мала іншу картину світу, виховувалася у іншому культурному середовищі, читала інші книжки, спостерігала інші події, мала інший одяг та інші уявлення про комфорт, інший асортимент харчових продуктів тощо. Ще складніше говорити про людину, яка поєднала у своїй діяльності різні сфери і галузі: науку, теологію, релігію, політику, шкільництво і вищу освіту. Діяча, якого можна було почути на імперських рейхстагах і в зовсім невеличких школах, в університетських аудиторіях і на стихійних виступах студентів. Саме такою людиною, діяльністю та погляди якої викликали суперечливі оцінки ще за її життя, був Філіп Меланхтон.

Автор зовсім не прагнув дати однозначну відповідь на питання: ким же був Меланхтон? Головним завданням було показати Філіпа Меланхтона у його оточенні, серед близьких родичів, шкільних товаришів, вчителів і колег. Зрозуміти, в якому просторі формувалися погляди мислителя, хто на нього впливав та як релігійно-гуманістичне виховання позначилося у подальшій самостійній діяльності. І звичайно, не менш важливим — описати нашого героя у контексті складної перехідної епохи. Коли події стрімко змінювалися

і зовсім не були схожі на ті, до яких суспільство призвичаїлося в середні віки.

Ця епоха із низкою нових викликів вимагала і нетрадиційних, часто блискавичних, рішень. Меланхтон виявився тією людиною, яка приймала виклики і відповідала на них, залишаючись і в складних ситуаціях зразком освіченої, побожної та шляхетної особистості. Для нього наука не суперечила теології, а релігійні переконання не переростали у фанатизм. Наука, в очах Меланхтона, надавала нового світла теології, раціоналізувала її та надавала доказовості і гуманності.

Філіп Меланхтон, звісно, не діяч «першого плану» XVI ст. «Перші» місця ґрунтовно посіли інші лідери. Але Меланхтон ніколи й не претендував на подібні ролі. Однак, навіть перебуваючи у тіні Лютера та Еразма, ця непересічна особистість все ж залишила яскравий слід в історії Реформації і Північного гуманізму. Мистецьки синтезуючи релігію, античну мудрість та новітні дослідження, гуманіст і реформатор надав Реформації те, без чого цей рух, звісно, не залишився б на маргіналіях, але втратив би значну частину своєї привабливості. Складно уявити протестантську школу та освіту доби Реформації без меланхтонівської стратегії поєднання гуманістично-релігійних ідей, що втілилися у принципах *pietas, eruditio* та *veritas*. Як складно уявити німецькі школи та університети без його підручників, а релігійно-політичне життя XVI ст. — без меланхтонівської дипломатії. Саме у цьому унікальність особистості Філіпа Меланхтона, «тихого» реформатора та вчителя Німеччини, для якого написання шкільних планів було таким же важливим завданням, як і відродження чистоти першоапостольської Церкви.

**З питань замовлення та придбання книг
просимо звертатися:**

Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА»

Телефони: +38 (044) 425-60-20

+38 (050) 425-60-20 (Vodafone)

+38 (073) 425-60-20 (Lifecell)

+38 (097) 425-60-20 (Kyivstar)

E-mail: **duh-i-litera@ukr.net** — відділ продажу

litera@ukma.kiev.ua — видавництво

Сайт та інтернет-книгарня: **www.duh-i-litera.com**

Надаємо послуги «Книга-поштою»